

ISSN 1810-911X
İPƏK YOLU

İPEK YOLU ♦ ИПЕК ЙОЛУ

Təsisçi:
AZƏRBAYCAN
UNİVERSİTETİ

PUBLISHED:
AZERBAIJAN
UNIVERSITY

УЧРЕДИТЕЛЬ:
УНИВЕРСИТЕТ
АЗЕРБАЙДЖАН

№ 3. 2014

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır. Şəhadətnamə № 472

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Akif Musayev
(*baş redaktor*)

Eldar Qəhrəmanov
Dünyamalı Vəliyev
(*baş redaktorun müavinləri*)

Ziyad Səmədzadə
Teymur Bünyadov
Asəf Hacıyev
Əli Nuriyev
Səlahəddin Xəlilov
Yusif Məmmədov
Telman Əliyev
Vilayət Quliyev
Xələddin İbrahimli
Rövşən Quliyev
Həbib Qurbanov
Mais Əliyev
Həsən Əlibəyli
Tofiq Vəliyev
Arif Əmrahoglu
Akif Əlizadə
Hüseyn Hüseynov
Vuqar Nəzərov
Xədicə İsgəndərli
Bijan Fəzlullahi
(*ABŞ*)
Cavad Heyət
(*İran*)
Murat Barkan
Behzat Gürkan
(*Türkiyə*)
Erhan Özdemir
(*Türkiyə*)
Bayram Kodaman
(*Türkiyə*)
Mətin Özkul
(*Türkiyə*)
Elşən Əliyev
Venera Şərifzadə
(*məsul katib*)

Texniki heyət:
Zamin Əliyev

EDITORIAL BOARD:

Akif Musayev
(*editor in chief*)

Eldar Kahramanov
Dunyamali Veliyev
(*deputy editor in chief*)

Ziyad Samedzadeh
Teymur Bunyadov
Asəf Hacıyev
Ali Nuriyev
Selaheddin Khalilov
Yusif Mamedov
Telman Aliyev
Vilayet Quliyev
Xaleddin Ibrahimly
Rovshen Quliyev
Habil Qurbanov
Mais Aliyev
Hasan Alibeyly
Tofiq Veliyev
Arif Amrahogly
Akif Alizadeh
Hussein Husseinov
Vuqar Nazarli
Khadija Iskandarly
Bijan Fezollahi
(*USA*)
Cavad Heyet
(*Iran*)
Murat Barkan
Behzat Gurkan
(*Turkey*)
Erhan Ozdemir
(*Turkey*)
Bayram Kodaman
(*Turkey*)
Metin Ozkul
(*Turkey*)
Elshan Aliyev
Venera Sharifzadeh
(*secretary responsible*)

Technical staff:
Zamin Aliyev

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Акиф Мусаев
(*главный редактор*)

Эльдар Кахраманов
Дуньямалы Велиев
(*зам главного редактора*)

Зияд Самедзаде
Теймур Бунядов
Асаф Гаджиев
Али Нуриев
Салахаддин Халилов
Юсиф Мамедов
Тельман Алиев
Вилаят Гулиев
Халеддин Ибрагимли
Ровшан Гулиев
Хабил Гурбанов
Маис Алиев
Гасан Алибейли
Тофик Велиев
Ариф Амрахоглу
Акиф Ализаде
Гусейн Гусейнов
Вугар Назарли
Хадиджа Искендерли
Бижан Фазлуллахи
(*США*)
Джавад Хейят
(*Иран*)
Мурат Баркан
Бехзат Гюркан
(*Турция*)
Эрхан Оздемир
(*Турция*)
Байрам Кодаман
(*Турция*)
Метин Озкул
(*Турция*)
Эльшан Алиев
Венера Шарифзаде
(*ответственный секретарь*)

Технический персонал:
Замин Алиев

*Redaksiyanın
ünvanı:*

Bakı şəhəri, Yasamal ray,
S.Dadaşov küçəsi, 84.

Telefonlar:

(994 12) 430 51 79, 430 42 82,

Fax:

(994 12) 430 49 29, 430 50 79

Internet ünvanımız:

www.au.edu.az

e-mail:

office@au.edu.az

*Azərbaycan
Universitetinin
mətbəəsində
çap olunmuşdur.*

*Çapa
imzalanmışdır:
25.10.2014
Tiraj 500.*

MÜNDƏRİCAT

İQTİSAD ELMLƏRİ

■ REAL SEKTOR

Dünyamalı VƏLİYEV	
Qloballaşma dövründə milli sənayenin texnoloji inkişafında dövlətin yeni rolu.....	5
Kamilla HÜSEYNOVA	
Neft-qaz sektorunda ətraf mühitin qorunması: təcrübə və xarici ölkələrin praktikasi.....	11
Ruhulla ÇABOK	
İran İslam Respublikasının Gilan vilayətinin sosial və mədəni inkişaf proqramlarının ümumi inkişaf istiqamətləri	18
Məhəmməd YUNUSOV	
Çağrı Mərkəzinin təşkilatın fəaliyyətində rolu.....	25
Teymur AXUNDOV	
Fond bazarının inkişafında dövlət tənzimlənməsinin rolu.....	32

■ MALİYYƏ

Vüqar MEHDİYEV	
Milli mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi şəraitində daimi və müvəqqəti fərqlərin təxirə salınmış mənfəət vergisinə təsirinin uçotunun bəzi məsələləri haqqında.....	38
Ülviyyə SADAYEVA	
Büdcə xərclərinin səmərəli bölüşdürülməsi sosial-iqtisadi tərəqqinin və sabitliyin mühüm amili kimi.....	47
Eltun İBRAHİMOV	
Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən banklar və maliyyə-kredit təşkilatlarının respublikanın inkişafında önəminin qiymətləndirilməsi	54
Fəxri MÜRŞÜDLÜ	
Beynəlxalq bank biznesi: faktorinqin inkişafının xüsusiyyətləri.....	60
Rüfət XƏLƏFOV	
Ailə gəlirlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi sahəsində müasir elmi tendensiyalar	77

■ İNSTİTUSİONAL SEKTOR

Ləman MƏMMƏDOVA	
Turizm xidmətlərinin səmərəli təşkilində marketinq araşdırmalarından istifadə imkanları.....	85
Abdullah EYNİ	
Bələdiyyələrin icarə vərəqləri.....	93
Nasir AXUNDİ	
Bələdiyyələrin daxili amillərinin öyrənilməsi.....	99

■ FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Qorxmaz QULİYEV	
Ədəbiyyat və inkar.....	106
Venera ŞƏRİFZADƏ	
Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernizm.....	118
Səkinə ƏLİYEVA	
Hüseyn Cavidin “Xəyyam” pyesi və “üç yoldaş” əfsanəsinə bir baxış.....	125
Günəl ƏHMƏDOVA	
Ceyms Coysun “Uliss” əsərində mifoloji obrazlar.....	136

■ TƏHSİL VƏ ELM

Samirə MƏMMƏDOVA	
Mətn kateqoriyası kimi diskursu formalaşdıran vasitələr.....	141
Hadi HƏQQUFƏXR	
Kəlim Kaşani “Divan”ının dil xüsusiyyətləri.....	145

■ MAĞİSTR TRİBUNASI

Zeynəb AĞAYEVA	
XIX əsr Amerikan romantiklərinin dünya ədəbiyyatına verdiyi töhfələr.....	152
Nərgiz HƏŞİMOVA	
İngilis dilində atalar sözləri və zərb məsəlləri səciyyələndirən bəzi xüsusiyyətlər.....	157
Tamilla ƏLİYEVA	
Dilçilikdə mürəkkəb sözlərin tədqiqi.....	163
“İpək yolu” jurnalına məqalələrin təqdim olunma qaydaları.....	169

CONTENTS

ECONOMIC

■ REAL SECTOR

Dunyamali VELIYEV	
The new role of the state in the technological development of the national industry in the period of globalization.....	5
Kamilla HUSEYNOVA	
Environmental protection in oil-gas sector: foreign experience.....	11
Rukhulla Gakhramani CHABOK	
The general direction of development of social and cultural programs of the province Gilyan of the Islamic Republic of Iran.....	18
Mahammad YUNUSOV	
The role of call center in the organizational performance.....	25
Teymur AKHUNDOV	
The role of state control in the development of fund market.....	32

■ FINANCE

Vuqar MEHDIYEV	
Some issues about the accounting of the influence of permanent and temporary differences on the deferred income tax under implication of national accounting standards.....	38
Ulviya SADAYEVA	
Effective distribution of budget expenditure as an important factor in social-economic development and stability.....	47
Eltun IBRAHIMOV	
Assessment of the role of banks and financial-credit organizations of nakhchivan autonomic republic in the development of the republic.....	54
Fakhri MURSHUDLI	
International banking: features of development of factoring.....	60
Rufat KHALAFOV	
Modern scientific tendencies in the sphere of analys and estimation of household income.....	77

■ INSTITUTIONAL SECTORS

Leman MAMMADOVA	
The possibilities of implementation of marketing research for rational organization of tourism services.....	85
Abdullah EYNI	
Rent sheets of municipalities in Islamic Republic of Iran.....	93
Nasir AKHUNDI	
Study of internal factors of municipalities in the example of Islamic Republic of Iran.....	99

■ INDUSTRY

Qorxmaz QULIYEV	
Literature and denial.....	106
Venera SHARIFZADEH	
Postmodernism in Azerbaijan literature in the period of independence.....	118
Sakina ALIYEVA	
The play “Khayyam” by Huseyn Javid and the legend about “three friends”.....	125
Gunel AKHMEDOVA	
Mythological characters in “Ulysses” by James Joys.....	136

■ EDUCATION AND SCIENCE

Samira MAMEDOVA	
Discourse as a text category.....	141
Hadi HAGGUFAXHR	
Linguistic features of Kalim Kashani’s Divan.....	145

■ RIBUNE FOR UNDERGRADUATE AND GRADUATE STUDENTS

Zeynab AGAYEVA	
The contribution of XIX century romanticists to world literature.....	152
Nargiz HASHIMOVA	
The characteristic features of proverbs and sayings in the English language.....	157
Tamilla ALIYEVA	
Study of complex words in Linguistics.....	163
Rules of presentation of articles to the journal “Ipek yolu”.....	169

СОДЕРЖАНИЕ

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

■ РЕАЛЬНЫЙ СЕКТОР

Дунямали ВЕЛИЕВ	
Новая роль государства в технологическом развитии национальной промышленности в период глобализации.....	5
Камилла ГУСЕЙНОВА	
Охрана окружающей среды в нефтегазовом секторе: опыт и практика зарубежных стран	11
Рухулла Гахрамани ЧАБОК	
Общие направления развития программ социально-культурного развития провинции Гилян Исламской Республики Иран.....	18
Махаммад ЮНУСОВ	
Роль колл-центра в деятельности организации.....	25
Теймур АХУНДОВ	
Роль государственного регулирования в развитии фондового рынка.....	32

■ ФИНАНСЫ

Вугар МЕХДИЕВ	
О некоторых вопросах учета влияния постоянных и временных разниц на отсроченный налог на прибыль в условиях применения национальных стандартов бухгалтерского учета.....	38
Ульвия САДАЕВА	
Эффективное распределение бюджетных расходов как важный фактор в социально-экономическом развитии и стабильности.....	47
Елтун ИБРАГИМОВ	
Оценка важности банков и финансово-кредитной организации в развитии республики , действующий в Нахчыванской Автономной Республике.....	54
Фахри МУРШУДЛИ	
Международный банковский бизнес: особенности развития факторинга.....	60
Руфат ХАЛАФОВ	
Современные научные тенденции в сфере анализа и оценки семейных доходов.....	77

■ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ СЕКТОР

Ляман МАМЕДОВА	
Возможности использования исследований маркетинга для эффективной организации туристических услуг	85
Абдулла ЭЙНИ	
Арендаторские списки муниципалитетов.....	93
Насир АХУНДИ	
Изучение внутренних факторов в муниципалитетах	99

■ ТОРГОВЛЯ

Горхмаз ГУЛИЕВ	
Литература и отрицания.....	106
Венера ШАРИФЗАДЕ	
Постмодернизм в Азербайджанской литературе в период независимости.....	118
Сакина АЛИЕВА	
Пьеса Гусейна Джавида «Хайям» и «Легенда о трёх товарищах».....	125
Гюнель АХМЕДОВА	
Мифологические образы в произведении Джеймса Джойса «Улисс».....	136

■ ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА

Самира МАМЕДОВА	
Способы формирования дискурса как категория текста.....	141
Хади ХАГГИФАХР	
Языковые особенности «Дивана» Кялима Кашани	145

■ ТРИБУНА МАГИСТРАНТОВ И СТУДЕНТОВ

Зейнаб АГАЕВА	
Вклад романтиков XIX века в мировую литературу.....	152
Наргиз ГАШИМОВА	
Особенности характеристики пословиц и поговорок на английском языке.....	157
Тамилла АЛИЕВА	
Исследование сложных слов в лингвистике.....	163
Правила приема статей в журнал «İrek Yolu».....	169

НОВАЯ РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ТЕХНОЛОГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Д.э.н., проф. Дунямалы ВЕЛИЕВ

Зав.отделом Института Востоковедения НАНА

Ключевые слова: технологическое развитие, модель управления, конкуренция, неопределенность

Тенденции в либерализации мировой торговли и на финансовых рынках, свободное передвижение технологий между странами приводит к значительным изменениям производственных структур, потребительских стандартов и усиливает взаимозависимость и чувствительность национальной экономики на внешние условия. Всевозрастающий прогресс в технологии, либерализация международной торговли и перелив капитала, реорганизация экономики на основе рыночной системы приобрели глобальный масштаб и новое содержание. Ускорение развития инновационных процессов в системе передачи знаний и средств связи в значительном масштабе облегчило международное движение знаний и передачу технологий. Интересы отдельных стран должны учитывать то, что результаты научного, научно-технического, инновационного труда, особенно в виде системной техники нового типа и базовых новых технологий, стали решающими структурообразующими факторами поэтапного перехода на инновационный тип экономического развития хозяйственных систем различного уровня, обеспечение их высокой эффективности и экономической устойчивости.

В этой связи переоценка роли государства, пересмотр существующей системы государственного регулирования экономики для оптимального развития рыночной системы, непрерывного обновления технологической базы особенно актуальна для стран с переходной экономикой и требует интенсификации проводимых реформ [1.с.213].

Процесс глобализации требует, с одной стороны, применения новых моделей управления как в национальном, так и в международном масштабе над национальными структурами, на основе учета и защиты общих интересов.

Рост передвижения технологий между экономическими системами открывает новые возможности для ускорения социально-экономического развития слабо- и средне развитых стран, в том числе и стран с переходной экономикой. В этом процессе важнейшую роль должны сыграть государственные структуры новых независимых стран. Их государственная промышленная политика должна направляться на максимальное использование ресурсов страны в соответствии с конкурентными преимуществами и принятие меры для непрерывного роста производительности труда в этой

важной сфере, т.к. производительность всегда являлась коренным вопросом прогресса страны. Все это предполагает неуклонные улучшения и нововведения в существующих отраслях и способность конкурировать в новых отраслях. Цель правительства заключается в том, чтобы создать конкурентную среду в национальном масштабе, где фирмы и предприятия были заинтересованы в повышении уровня конкурентного преимущества, вводя более современную технологию и методы [2.с.310].

В целом, для максимизации выгоды от преимуществ глобализации и ограничения существующих угроз глобального происхождения на национальные государства падает большая ответственность. Роль эффективно действующего государства в глобальном масштабе сейчас велика, как никогда. В этом разрезе роль государства в осуществлении следующих функций неуклонно возрастает:

1. Стратегическая функция государства в процессе формирования и развития технологической инфраструктуры и человеческого капитала. Обновление технологической инфраструктуры и развитие человеческого капитала в условиях глобализации приобретает особенно большую значимость. В этой связи усиление государственного вмешательства, направленное на преодоление недостатков рыночного механизма в этой сфере диктуется самой жизнью.

2. Интенсификация государственных мер в области регулирования рынков и повышение конкурентоспособности национальной промышленности. Не случайно операции по контролю и регулированию рынков, особенно банковской системы и финансового сектора в последние годы приобрели первостепенную значимость. Часто повторяемые финансовые кризисы, особенно последний глобальный финансовый кризис, показали, что страны, в которых недостаточно контролируется финансовая система, получают особенно большой негативный удар от процесса глобализации и остаются лицом к лицу с тяжелыми финансовыми кризисами. Такие финансовые кризисы, ограничивая и так скудную финансовую базу, создают дополнительные серьезные препятствия на пути к технологическому развитию промышленности в молодых странах.

3. Роль государства в области распределения. Неравномерное распределение последствий глобализации влияет на распределение доходов внутри страны, столько же сколько и между странами. Поэтому активизация социальной политики государства как никогда велика. Такая политика необходима и для решения проблемы накопления капитала для индустриального развития.

В условиях глобализации конкуренция в национальной промышленности приобретает глобальный характер. Рыночная конкуренция и ускорение процесса обновления технологии и знаний, заставляют промышленные единицы серьезно думать об инновационном развитии. Оба направления инновационной деятельности то есть технологические и управленческие инновации являются чрезвычайно актуальными, особенно в молодых странах. Создание и развитие сетевых предприятий, и рост экономического сотрудничества между хозяйственными единицами является чрезвычайно важным для

повышения конкурентоспособности.

Глобализация сама по себе не может создавать гармонию инновационных систем разных стран. Пребывание на разных стадиях развития, уровнях технологического и промышленного прогресса, по своим отношениям к происходящим экономическим, научно-техническим изменениям в мире отличает отдельные страны друг от друга и по отношению к инновационным процессам в условиях глобализации. Многие другие особенности национальных государств также влияют на ход инновационного развития, а масштаб и характер реформ в области инновации зависят не только от характера поведения актёров (например, фирм, исследовательских предприятий, университетов), но и также от того, как они взаимодействуют и взаимовлияют на местном, национальном и международном уровнях, как игроки инновационных систем. Действенность и масштабность инновационных систем в конечном итоге зависят от создаваемых условий стимулирования индивидумов и предприятия, от эффективности финансовых систем, принципов регулирования и т.д. Например, одним из важнейших условий влияния инновационной деятельности на экономическое развитие является эффективное взаимодействие научно-исследовательских структур с деловым миром. Путь нововведений от научных учреждений до практической деятельности чем короче, тем больше успеха в технологическом перевооружении промышленности [З.с.116].

В этих многоплановых процессах важную роль должно сыграть государство. Оно своими широкомасштабными организационно-стимулирующими мероприятиями должно максимально использовать и развивать технологический потенциал промышленности. Формирование нового типа экономического прогресса связано с определяющим развитием технологического потенциала промышленности, с усилением интеграционных процессов между сферой науки, производством и рынком. А все это объективно нуждается в институциональном воздействии центральных и местных властей, общественных формирований. Среди экономических мер государства в первую очередь следует выделить налоговые, кредитные, валютные, инвестиционные, внешнеэкономические; Эффективность промышленного производства зависит от структуры производимых товаров и может быть достигнута на основе эффективной товарной специализации, соответствующий конкурентным преимуществам страны, потребностям рынков и созданной технологической базе. Последняя, в свою очередь, определяет уровень качества продукции и цен, являющиеся решающими в росте конкурентоспособности.

В условиях глобализации повышение конкуренции на рынках, происходящие изменения в науке и технике вынуждают хозяйственные субъекты неуклонно применять инновации. Жизненно важная проблема молодых независимых стран в условиях глобализации - это повышение конкурентных преимуществ. Глобализация может предотвратить недостатки рыночного механизма в процессе формирования технологической инфраструктуры. Как известно, при внедрении инноваций наличие неопределенностей значительно затрудняет вложение капитала в эту важнейшую сферу.

При осуществлении своих функций, в области устранения этих трудностей государство может реализовывать главное преимущество глобализации - возможность непрерывного технологического внедрения.

Государство, свою технологическую и инновационную политику, должно считать дополняющим элементом всей реализованной экономической стратегии. В рамках этой политики государство должно взять на себя функции по распространению новых знаний на всю экономику и создание системы ее управления. В рамках этой функции особое значение имеет проведение следующих мероприятий в области создания необходимых условий для развертывания инноваций: [5.с.67]

Политика стимулирования конкуренции в сфере инноваций.

Политика образования, обеспечивающая формирование и развитие человеческого капитала в соответствии с требованиями глобализации.

Развитие реформ в области управления для ликвидации бюрократических преград в соответствии с новыми требованиями.

Финансовая политика стимулирования притока капитала в малые предприятия в области инновационной деятельности.

Политика в области связи, обеспечивающая распространение информации и опирающаяся на широкое внедрение электронной связи.

Активная политика иностранного капитала и торговли, обеспечивающая беспрепятственное распространение в рамках национальных границ технологии, созданных на глобальном уровне.

Во многих фирмах и предприятиях молодых стран организация дела и практика управления не соответствуют геологическим и техническим новшествам. И в решении этой проблемы на государство падает большая ответственность. Практика мировых государств показывает, что с этой целью должны проводиться в жизнь следующие меры:

Государство должно создать благоприятные условия для создания инновационной культуры в деловом мире в научно-исследовательской среде и образовании, применение и стимулирование авторских опытов в области инновации и управления во всех крупных и малых предприятиях.

Принятие специальных государственных программ, направленных на облегчение распространения новой технологии и стимулированию инновационной деятельности фирм.

Должны устраняться преграды в начальной стадии деятельности инновационных предпринимателей.

Должны проводиться меры по улучшению условий труда физических и юридических лиц, занимающихся научно-техническими работами в частном и государственном секторах.

В частном секторе, где имеется высокий риск в сфере инноваций необходимо предпринимать меры для формирования и развития акционерного капитала.

Импорт иностранной технологии может ускорить процесс модернизации. Но в этом случае может произойти ослабление инновационной силы самого государства и его исследовательских возможностей. Поэтому выгодно сотрудничать с глобальными иностранными компаниями, вкладывающими капитал в инновации. Но возможность извлечения выгоды от такого сотрудничества зависит от условий игры. Извлекать выгоду возможно, если основными условиями такого сотрудничества является - сближение технологического потенциала национального производства до общемирового уровня и самое главное, обеспечение создания собственной технологической сети в самой стране.

Литература:

1. Микаель Н. Тодоро. Экономическое развитие. - Москва, Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997, с. 667
2. Мануэль Кастельс. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура. М., ГУ ВШЭ, 2000, с. 607.
3. DTP. Küreşelleşme özel ihtisas komisyonu raporu. Ankara, 2000, DTP. s. 111.
4. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М., Дело ЛТД, 1994, с. 687.
5. Меньшиков С. Новая экономика. Основы экономических знаний. Изд-во "Международные отношения". М. 1999, с. 393

Xülasə

QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ MİLLİ SƏNAYENİN TEXNOLOJİ İNKİŞAFINDA DÖVLƏTİN YENİ ROLU

i.e.d. Dünyamalı VƏLİYEV

Azərbaycan Universitetinin professoru

Açar sözlər: texnoloji inkişaf, idarəçilik modeli, rəqabət, qeyri-müəyyənlik

Texnologiyada tərəqqi, beynəlxalq ticarətin liberallaşması, kapital, bilik və texnologiyanın hərəkəti qlobal miqyas və yeni məzmun kəsb etmişdir. Qloballaşmanın yaratdığı həmin proseslər ümumi mənfələr nəzərə alınmaqla istər milli, istərsə də beynəlxalq miqyasda idarəçilikdə yeni modeldən istifadə edilməsini zəruri edir.

Məqalədə əsaslandırılır ki, innovasiya proseslərinin stimullaşdırılmasında dövlət mühüm rol oynamalıdır. Göstərilir ki, qeyri-müəyyənliklərin mövcudluğu innovasiyanın tətbiqini çətinləşdirir və dövlət qeyri-müəyyənlikləri azaldaraq, qloballaşmanın əsas üstünlüyünü-bilik və texnologiyanın qlobal miqyasda fasiləsiz tətbiqi imkanlarını reallaşdırma bilər.

Abstract

**THE NEW ROLE OF THE STATE IN THE TECHNOLOGICAL
DEVELOPMENT OF THE NATIONAL INDUSTRY IN THE PERIOD OF
GLOBALIZATION**

doctor of economics Duniyamali VELIYEV

Professor of Azerbaijan University

Key words: Technological development, management model, competition, indefinicy

Advances in technology, liberalization of international trade, movement of capital, knowledge and technology take on a global scale and new content. The process of globalization requires new models of governance at both the national and international levels.

The article proves that state should play an important role in stimulating innovation. In particular, it is indicated that uncertainty greatly complicates the implementation of innovations, and the state, reducing uncertainty, will be able to realize the main advantage of globalization-the possibility of continuous movement of knowledge and global technological implementation.

ОХРАНА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ В НЕФТЕГАЗОВОМ СЕКТОРЕ: ОПЫТ И ПРАКТИКА ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

Камилла ГУСЕЙНОВА

*Диссертант Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики*

Отзыв: Ведущий научный сотрудник, д.ф.э.н, Институт Экономики, НАНА.,
Э.Э.Мамедзаде

Ключевые слова: экология, менеджмент, нефтедобыча, нефтегазовый сектор, за-
рубежный опыт.

Введение.

На сегодняшний день защита окружающей среды стоит на первом месте в экономически развитых странах в процессе разработки месторождений нефти. На то, чтобы защитить природу, выделяются огромные средства. Западноевропейские предприятия и компании США проводят исследования токсичности буровых сточных вод и растворов. По результатам исследований составляются растворы, которые содержат меньше токсинов. В современных условиях пеногасители и смазки на основе нефти используются все реже. На смену им приходят полигликоли и синтетические углеводороды. Галогенизированные фенолы и хроматы также уходят в прошлое. Новые неядовитые буровые растворы содержат в своей основе растительные масла и спирты.

На наш взгляд, в нефтегазовом секторе должна создаваться комплексная автоматизация нефтедобычи, транспортировки продукта, его хранения, что станет залогом эффективной защиты окружающей среды, от попадания в нее загрязнений. Для этого необходимо было добывать нефть по новой унифицированной технологии. Не так давно нефть транспортировалась вместе с газом по одному трубопроводу. Это требовало сооружения специальных газовых и нефтяных коммуникаций, насчитывающих множество объектов, которые были разбросаны на большой площади. Промыслы включали в себя сотни объектов, построенные на свой манер в каждом районе. Таким образом, отсутствовала единая система телеуправления. Это приводило к солидным испарениям и утечкам продукта в процессе его добычи и перевозки. С помощью энергии глубинных насосов и недр земли специалисты смогли подавать нефть из скважины напрямую к центральным пунктам сбора нефти, минуя промежуточные технологические мероприятия. Это позволило уменьшить количество промысловых объектов в 12-15 раз. Все крупнейшие мировые компании по добыче нефти также выбрали путь герметизации системы сбора, транспортировки, подготовки нефти [1].

Опыт США в развитии экологического менеджмента

Некоторые промыслы США, которые находятся в районах с высокой плотностью населения, умело скрыты в зданиях. Так, прибрежная зона в Калифорнии в Лонг-Бич насчитывает 4 искусственно созданные острова, на которых разрабатываются морские площади. С материковой частью страны такие инновационные промыслы соединены трубопроводами с электрическим кабелем 16,5 км и длиной более 40 км. Каждый остров имеет территорию в 40 000 кв. км. На такой площади возможно размещение двух сотен эксплуатационных полностью укомплектованных необходимым оборудованием скважин. Технологические объекты имеют внешнее эстетическое оформление-покрашены в яркие цвета, окружены искусственными водоемами, пальмами, скалами. Цветные прожектора обеспечивают эффектную ночную подсветку, которая впечатляет туристов и отдыхающих. Этот внешний антураж не преуменьшает возможной опасности производства, поэтому бдительность терять не стоит.

Небрежность по отношению к нефти преступна и имеет тяжелые последствия. В качестве примера, можно привести российский завод по изготовлению белково-витаминного концентрата (БВК) в городе Кириши. Оказалось, что данное производство и применение готового продукта имеют неблагоприятные последствия, несмотря на первые положительные опыты. Применение БВК на животных показало глубокую патологию некоторых органов и крови. Второе поколение уже имело пониженную репродуктивность и слабую иммунологическую реакцию. Токсины вместе со съеденным мясом животного попадает в человеческий организм, оказывая на него губительное воздействие. Само производство БВК сопровождается существенным загрязнением природной среды. На заводе отсутствовали нужные системы очистки, поэтому в атмосферу постоянно выбрасывались белковые вещества, провоцирующие астму и аллергические реакции. С учетом таких отрицательных факторов производство БВК в Италии, Японии и Франции было прекращено.

Это наглядный пример того, что использовать нефтепродукты надо с максимальной осторожностью, продумывая все детали и тщательно дозируя продукт. Этот тезис также актуален для всех работников нефтяной индустрии и нефтехимической промышленности.

Направления защиты окружающей среды в нефтегазовом секторе.

Нефтегазовые объекты неравномерно загрязняют территорию, на которой сами и располагаются. Они загрязняют почву, участки аэрации, первые водоносные горизонты подземных вод. Нефтепродукты скапливаются в различном химическом состоянии [2]. Основная роль во всем мире в ухудшении экологической ситуации принадлежит нефтедобыче, поэтому важно ужесточать требования к энергоносителям, принимать меры по сокращению воздействия нефтяного промысла на природную среду. Для этого необходимо учитывать европейские потребности в нефтепродуктах. (см. Таблица 1).

Таблица 1

Потребности на нефтепродукты в Европе (млн.т)

	1995	2000	2002	2005	2012
Сжиженный газ	24,2	26,3	26,6	27,0	26,6
Автомобильный бензин	128,2	124,2	123,4	122,3	119,2
Нафта	43,9	46,8	47,5	48,5	49,8
Реактивное топливо	39,5	51,2	55,7	63,5	72,8
Дизельное топливо	113,3	127,7	137,9	154,3	170,0
Другое дизельное топливо	124,7	127,7	129,5	132,0	127,6
Мазут	111,2	95,5	95,0	94,3	90,9
Битум	18,2	19,0	19,2	19,6	20,0
Смазочные масла	5,8	5,8	5,8	5,8	5,8
Нефтяной кокс	10,0	11,6	11,8	12,2	12,5
Другие продукты	18,1	19,2	19,2	19,1	19,0
Всего	637,1	654,9	671,6	698,6	714,3
Топливо для НПЗ и потеря	43,2	46,5	47,4	48,8	50,7
ИТОГО	680,3	701,3	719,0	747,4	764,9

Источник: Eurostat, The Sustainable Development Indicators, 2012 [5].

Различные резервуары, в которых хранятся нефтепродукты, могут допускать утечки, что приводит к потере нефтепродукта на конкретном заводе-производителе. Изношенность оборудования является определяющим фактором интенсивности утечки. Территория загрязняется отдельными пятнами. Одновременно разные участки грунта демонстрируют разную степень загрязнения. Если территория завода загрязняется систематически, зачем тогда нужна работа по его очистке? Очистка – важный момент, этот процесс должен систематизироваться во время прекращения использования объекта или во время его эксплуатации.

Самое опасное загрязнение – это попадание токсинов в горизонт грунтовых вод. Опасность заключается в высокой скорости выхода ядов за пределы участка и их проникания в водоемы, водозаборные конструкции, которые используются в целях водоснабжения [3, 4].

Очистка может производиться несколькими способами. Но ни один из них не дает идеальный результат из-за характера систематических и аварийных утечек и разливов нефтепродуктов. Аварии наиболее опасны, поскольку в этом случае выбрасывается огромное количество нефтепродуктов, большая часть которых попадает и остается в почве. Очищать почву можно разными компонентами, они также оказывают опреде-

ленное негативное воздействие на почву.

Наибольшую опасность для всех составляющих окружающей среды представляют соединения тяжелых металлов, меркаптаны и углеводороды. Один из наиболее распространенных способов ликвидировать загрязнение является использование диспергирующих агентов, являющихся смесью поверхностно-активных веществ (ПАВ) и растворителей. Особая химическая структура этой смеси понижает поверхностное натяжение в месте раздела воды и нефти. ПАВ делает нефтяные капли стабильными в воде, эмульгируя и диспергируя нефть. При этом нефтяная пленка на поверхности воды не образуется, процесс микробиологического и химического нефтяного распада существенно ускоряется.

Есть многофункциональные препараты, в основе которых содержится ПАВ. Они успешно используются для локализации, диспергирования и удаления нефти одновременно. Некоторые такие соединения активно производятся в промышленных условиях и применяются в случае аварии. Но данный способ не является универсальным. Есть аварийные ситуации, в которых использование ПАВ будет неэффективным в силу отсутствия стандартных схем и процедур.

Иностранные компании обладают большим опытом в сфере охраны окружающей среды, который они активно внедряют в процессе строительства объектов нефтяного промысла, транспортировки нефти и газа, в разработках месторождений.

Например, США в 1969 году приняли закон «О политике в области окружающей среды», согласно которому государственные и частные компании должны адекватно оценивать воздействие строительных объектов на экологию. Если обнаруживается негативное влияние, строительство останавливается. Специальные федеральные органы и правительство Аляски контролируют строительство и использование объектов нефтедобычи. Все проекты координирует геологическая служба. Ее разные отделы отвечают за водные ресурсы, ландшафт, геологические исследования, сохранение естественных ресурсов. В задачи организации входит контроль качества воды в разных водоемах, процессов формирования наледи, эрозии на участках перехода под трубопроводами через реки. Жесткий контроль осуществляется при строительстве объектов нефтедобычи, которые должны рационально взаимодействовать с окружающей средой.

В каждой компании, строительной или организационной, действуют группы специалистов по охране окружающей среды. Они же отвечают за технику безопасности. Все отработанные материалы должны быть сожжены или удалены. Строительные работы должны осуществляться на расстоянии более 80 метров от курортных зон, заповедников, национальных парков, на 150 метров от естественных водоемов.

Чтобы строить шоссе, следует использовать насыпь. Опорные сваи необходимы

для строительства объектов по добыче нефти. Особенно актуально это требование на Аляске. Там же актуально использование гравийных подушек со встроенными приборами для ограждения грунта, с дренажными системами, с переходами для оленей, с системами очистки сточных вод, с приспособлениями для прохождения рыбы. Сливать нефть в воду или землю категорически запрещено. Если случился разлив нефти, компания должна немедленно проинформировать власти.

Экономические проблемы за границей решаются посредством организации долгосрочных наблюдений, для формирования информационной базы данных. Такая информация поможет наладить взаимодействие строительных и других искусственно созданных объектов с природной средой.

Страны с развитой нефтедобывающей промышленностью решают вопросы строительства объектов добычи нефти и ее транспортировки в свете конъюнктуры мирового рынка на цену сырья их углеводорода. Динамика развития рыночной ситуации также прогнозируется.

Министерство транспорта США предоставляет данные о том, что в 1981 году случилось 115 аварий на нефтемагистралах на участках перехода через естественные водоемы. Большинство аварий случилось из-за того, что трубопроводы были проложены в грунте на недостаточной глубине. Поэтому грунт постепенно вымывался. С данной проблемой решили справиться новыми и технологическими максимально конструктивными методами. Одним из таких методов стало горизонтально направленное бурение под водные преграды. Этот метод был признан наиболее эффективным на участках рек с быстрым течением. Например, американская компания «Алабама Гэз» смогла обойтись без землечерпательных работ из-за быстрого течения реки при строительстве газопровода диаметром 254 мм через р.Алабама (ширина реки 210 м, глубина 12 м, высота обоих берегов 6-9 м).

В свою очередь, британская компания «Бритиш Петролеум» снизила негативное воздействие разработки месторождений нефти и газа путем разработки и публикации программы сохранения окружающей среды и здоровья людей. Данную программу можно применить и в условиях азербайджанских нефтегазовых предприятий.

Она предусматривает следующее:

- обеспечение технологии и техники нефтедобычи, которые бы гарантировали сохранение экологии и здоровье населения;
- производство и поставка на рынок безопасной продукции;
- систематическое улучшение экологических показателей;
- уважение интересов соседей и мирового сообщества.

Определяемые программой виды деятельности:

- предварительные экологические исследования;
- определение влияния на экологию;

- мониторинг;
- четкий перечень мер, которые должны быть приняты в случае возникновения аварийной ситуации.
- проверки.

Заклучение

Для сохранения экологии в Азербайджане, по нашему мнению, необходимо осуществлять, в первую очередь, регулярную экологическую экспертизу для определения соответствия любой промышленной, в том числе и нефтегазовой деятельности, экологической безопасности. Все предварительные планы и проекты, все данные по месторождениям, которые планируется разрабатывать, должны проходить соответствующую экспертизу.

Литература:

1. Гирусов Э.В. Экология и экономика природопользования. М., ЮНИТИ, 2000.
2. Гофман К.Г. Экономика природопользования. М., Наука, 1998. 30
3. Глухов В.В. и др. Экономические основы экологии. СПб., Спец.Лит., 2007.
4. Трифонова Т.А., Селиванова Н.В., Ильина М.Е. Экологический менеджмент: Учебное пособие для высшей школы. М.: Академический проект, 2005.– 320 с.
5. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/sdi/indicators>

Xülasə

NEFT-QAZ SEKTORUNDA ƏTRAF MÜHİTİN QORUNMASI: TƏCRÜBƏ VƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN PRAKTİKASI

Kamilla HÜSEYNOVA

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında

İdarəçilik Akademiyasının dissertantı

Açar sözlər: ekologiya, menecment, neft hasilatı, neft-qaz sektoru, xarici təcrübə

Məqalədə neftqaz sektorunda ətraf mühitin qorunması və ekoloji menecmentin təşkili ilə bağlı problemlər tədqiq olunur. Müəllif tərəfindən neft hasilatının kompleks avtomatlaşdırılması, neftqaz sahəsində ətraf mühitin qorunmasında beynəlxalq təcrübədən istifadə, ətraf mühitin neft hasilatı və emalı məhsullarından təmizlənməsi və s. kimi mühüm məsələlər tədqiq olunur. Yekunda müəllif tədqiq olunan mövzu üzrə ümumiləşdirilmiş nəticələri təqdim edir.

Abstract

**ENVIRONMENTAL PROTECTION IN OIL-GAS SECTOR:
FOREIGN EXPERIENCE**

Kamilla HUSEYNOVA

*Ph.D. student of Academy of Public Administration
at the President of the Azerbaijan Republic*

Keywords: ecology, management, oil production, oil and gas sector, foreign experience

The article deals with the problems of environmental protection and the organization of ecological management in oil and gas sector. The author investigates such important aspects as complex automation of oil production, the implementation of international experience in environmental protection in oil and gas sector, processes of cleaning of environment from oil production and processing products, etc. The author provides the generalized conclusions on the studied subject.

İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ GILAN VİLAYƏTİNİN SOSIAL VƏ MƏDƏNİ İNKİŞAF PROQRAMLARININ ÜMUMİ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Ruhulla ÇABOK

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

İqtisadiyyat İnstitutunun dissertantı

Rəyçi: AMEA, İqtisad İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, i.f.d., Məmmədzadə E.E.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, sənaye, vilayət, əkinçilik, heyvandarlıq, emal

Məqalədə İran İslam Respublikasının Gilan vilayətinin sənaye və aqrar sahələrinin inkişaf məsələləri tədqiq olunur. Müəllif Gilan vilayətində əkinçilik və bağ sahələrin inkişafı, 2000-2012-ci illərdə becərmə səviyyəsinin inkişafı və əkinçilik məhsullarının istehsalı, vilayətin rayonlarında heyvandarlıq məhsullarının istehsal həcmi və s. məsələləri tədqiq etmişdir. Məqalənin sonunda tədqiqat zamanı əldə olunmuş elmi nəticələr əks olunmuşdur.

Gilan vilayəti İran İslam Respublikasının şimal hissəsində əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. Bu vilayət özünün yüksək coğrafi mövqeyi və yaşayış imkanları, o cümlədən münasib iqlimi, çoxsaylı çaylara və göllərə malik olması, Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi, ölkədə illik yağıntının ən çox miqdarı ilə və bir sıra digər ekosistemlərə malik olması ilə İran İslam Respublikasında xüsusi yer tutur.

Həmişəyaşıl Gilan əyaləti şimaldan Mazandaran (Xəzər) dənizi, cənubdan Elbrus dağları, şərqdən Mazandaran əyaləti, qərb və şimali-qərbdən Ərdəbil əyaləti ilə əhatə olunur. Gilan cənub tərəfdə Elbrus dağlarını aşdıqdan sonra Zəncan və Qəzvinlə həmsərhəd olur. Əyalət 36° 36'-dən 38° 27'-ə qədər şimal enliyi, Qrinviçdən 48° 25'-dən 50° 34'-ə qədər şərq uzunluğunda yerləşir. Əyalətin paytaxtı Rəşt şəhəridir. Əyalət ölkə ərazisinin 0,9%-ni əhatə edir. Kəhkəluyə və Buyer Əhməddən sonra ölkənin ən kiçik əyalətidir.

Öz təbii üstünlüklərindən istifadə edərək bu vilayət, kənd təsərrüfatını və emal sənayesini inkişaf etdirərək heyvandarlıq, düyü məhsulları, çay, zeytun, yer badamı, tütün, sitrus meyvələri, qoz və fındıq, dərman bitkiləri, kürü, bal, mal-qara yemi, dəniz məhsulları və balıq növləri, quşçuluq və taxta istehsalını inkişaf etdirir.

Gilan vilayəti təbii və coğrafi imkanlarından əlavə ictimai - mədəni potensiala malik olub savad, bilik və mədəniyyət səviyyəsinin, qadınların mədəni və ictimai həyatda yüksək iştirakının, savadlı və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin mövcudluğu və həmçinin, ali təhsil müəssisələrindən, elmi-tədqiqat mərkəzlərindən və texniki biliklərdən və onun inkişaf imkanlarından faydalanaraq səhiyyə, ticarət, turizm və dənizçilik elmləri kimi sahələrdə, milli və beynəlxalq səviyyədə nailiyyətlər əldə etmişdir. Bununla bərabər, bu vilayət tarixi abidələr, müqəddəs ziyarət ocaqları və mədəniyyət abidələri kimi təbii sərvətlərdən istifadə edir, istedadların üzə çıxarılması ilə bağlı işlər görür və xəzərsahili ölkələrlə (o cümlədən, vilayətin xəzərsahili ərazilərində, Ənzəli gölləri, Astara stili, Ləngərud Kiyakolası, Lahican

Əmirkolası, Astaneye Əşrəfiyyə Bucağı, meşəli dağların ətəkləri, şlalələr, ostan yaylaqları, meşədaxili parklar, Masule şəhəri, Rudxan qalası, Ağolar, Seyyid Cəlabddin Əşrəf piri, yerli bazarlar və əl işləri sənayesi sahəsində mədəni - ictimai sahələrdə elmi mübadilələr aparır.

1385-ci ilin statistikasına əsasən əyalətin əhalisinin sayı 2404861 nəfər, 1375-ci ildə isə bu göstərici 2241896 nəfər olmuşdur. 1375-ci illə müqayisədə 1385-ci ildə əhalinin sayı 162965 nəfər artmışdır. Əhalinin illik orta artımı 2%-dən aşağıdır. Beləliklə, Gilan ölkənin əhalisi az artan əyalətlərindəndir. Əyalətin əhalisi ölkə əhalisinin 3,4%-ni təşkil edir. Əhali sayına görə ölkədə 11-ci yerdə qərarlaşır. 2,6% şəhər əhalisi ilə onuncu, 5% kənd əhalisi ilə doqquzuncu yerdə qərarlaşır [4].

Müharibədən sonra İran iqtisadiyyatının inkişafında qəbul edilmiş proqramlar mühüm rol oynamışdır. Birinci proqram əsasən müharibədən sonra ölkə daxilində yaranmış ehtiyacların ödənməsinə, ikinci proqram birinci proqramda istifadə edilməmiş mövcud imkanlardan istifadəyə və xüsusi sahibkarlığın inkişafına yönəldilmişdir.

Üçüncü inkişaf proqramının icra dövrünü İran iqtisadiyyatının sabitləşməsi dövrü hesab etmək olar. İnflyasiyanın aşağı salınması və yüksək iqtisadi inkişaf qiyməti sözügedən dövrün nailiyyətlərindəndir. Əlbəttə, unutmamaq olmasın ki, 1378 və 1379-cu illərdə neftin qiymətinin artması iqtisadi sabitliyin əldə edilməsində çox böyük rol oynamışdır. Beləliklə, üçüncü iqtisadi və sosial inkişaf proqramı əvvəlki iki proqramdan əsaslı şəkildə fərqlənmişdir. Üçüncü proqram gələcəkdə ehtiyac duyulacaq zərurətlər və ölkənin qarşılaşacağı problemlər, gənc əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artması, iqtisadi inkişaf əmsalının artması, dövlət nəzarətlərinin azalması (özəlləşdirmə), insan resurslarının inkişafı, texnologiyanın inkişafı, ölkənin ehtiyatları və imkanları əsasında hazırlanmışdır. Üçüncü inkişaf proqramında ikinci inkişaf proqramı ilə müqayisədə 6 dəfə yüksək artım göstəricisinə nail olmaq nəzərdə tutulmuşdu. İkinci proqramla müqayisədə bu proqramın nəticələri üçüncü inkişaf proqramı boyunca ümidverici nailiyyətlərin əldə edildiyini göstərdi. İkinci inkişaf proqramında orta iqtisadi artım göstəricisi 3,3%-lə qiymətləndirildisə, üçüncü inkişaf proqramında bu göstərici 6,1%-ə çatmışdı. İkinci inkişaf proqramında investisiyanın artımı 8% təşkil edirdisə, üçüncü inkişaf proqramında bu göstərici 9,5%-ə çatmışdı. İkinci inkişaf proqramı dövründə inflyasiya 25,6% olduğu halda, üçüncü inkişaf proqramında bu rəqəm 14,1%-lə ifadə edilmişdir. Dünya bazarlarında xam neftin qiymətinin yüksək həddə çatması, nəticəsədə ölkənin valyuta gəlirlərinin artması, valyuta fondu hesabının yaradılması, mərkəzi bankın xarici ehtiyatlarının artması, xarici ticarət sahəsində ölkə ödəmələrinin balansı, ümummilli fondun səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, valyuta məzənnəsinin yaxşılaşması proqramın uğurundan xəbər verir. Eyni zamanda, üçüncü inkişaf proqramının struktur islahatı, neft ixracatından hasil olan ehtiyatların yaxşılaşması, o cümlədən valyuta ehtiyatının olması, bəzi qeyri-iqtisadi səbəblər, bəzi qeyri-münasib iqtisadi sistemlər, İranın global iqtisadi səhnəyə daxil olması, investisiya və texnologiya cəlbində çətinliklər yaratdı. Bu mövzunun qeyri-iqtisadi aspektlərindən yeddinci məclisin 1383-cü ildə iqtisadi bölməsində xarici müqavilələrlə bağlı yaranan çətinliklər, xarici müqavilələrin dayandırılması, yeddinci məclis tərəfindən təsdiq edilmiş qiymətlərin sabitləşdirilməsi layihəsi, nüvə proqramı məsələsində beynəlxalq ictimaiyyətin təzyiqi, Tehran beynəlxalq sərəgisinin dayandırılması ilə bağlı məsələlər, benzinin dərəcələndirilməsi

ehtimalı kimi cəhətlər qeyd etmək olar. Bu amillər ölkədə investisiya riskinin artmasına, nəticədə investisiyanın artım tempinin azalmasına səbəb olmuşdur.

Üçüncü proqram ərzində vergi sisteminin effektivliyini artırmaq istiqamətində addımlar atılmışdır. Bu addımlar birbaşa vergi qanununa düzəliş, dövlət vergi idarəsinin təşkili, vergi bazasını inkişaf etdirmək məqsədilə bütün ölkənin vergi informasiyalarının mexanikləşdirilməsi sisteminin inkişaf etdirilməsi, icarə mənzillərinin daşınmaz əmlak gəliri vergisinin təkmilləşməsi, məlumatlandırma, hesabların (hesablaşmanın) şəffaflaşdırılması istiqamətində vergi ödəyicilərinin stimullaşdırılması məqsədilə işçi qüvvəsinin savadlandırılması və maarifləndirilməsi, yeni birbaşa vergilər qanununun daha yaxşı icra edilməsi üçün inzibati qaydalara riayət edilməsi, əlavə dəyər vergisi layihəsinin hazırlanması, vergilərin toplanması qaydalarını müəyyən edən qanunun təsdiqi və icrası, işçi qüvvəsinin təhsil proqramının icrası, artıq vergi alınmaması ilə bağlı bir sıra ölkələrlə müqavilə və saziş bağlanması istiqamətlərinə şamil olur. Birbaşa vergi qanununa düzəliş dövlət gəlirlərini artırmaq məqsədilə deyil, özəl sektorun fəaliyyətini asanlaşdırmaq və investisiya marağı yaratmaq məqsədilə həyata keçirilmişdir. Bu sahədə həyata keçirilmiş ən mühüm dəyişikliklərdən biri şirkətlərin gəlir vergisinin 25% təyin edilməsi olmuşdur. Bu addım həm investisiya mühitinin yaxşılaşması, həm dövlətin vergi gəlirlərinin artması ilə nəticələndi.

Üçüncü inkişaf proqramı qanununda dövlət şirkətlərinin tənzimlənməsi proqramı, səhmlərin həvalə edilməsi, dövlət şirkətlərinin idarəçiliyinin 24 maddəyə şamil olması, sözügedən qanunun ikinci və üçüncü fəslində ölkədə özəlləşdirmə proqramının icrası ilə bağlı vahid kompleks yaradılması dövlət şirkətlərinin tənzimləndirilməsi sahəsində atılmış addımlardandır. Proqramda dövlət şirkətlərinin tənzimləndirilməsi, hökumət vəzifələrinin dövlət şirkətlərindən ayrılaraq nazirliklərə və aidiyyəti qurumlara köçürülməsi, dövlət şirkətlərinin himayə edilməsinə zəmin yaradılması, dövlət şirkətlərinin imkanlarından əlverişli istifadə diqqət mərkəzində olan məsələlərdən olmuşdur.

Dövlətin maliyyə sisteminin qeyri-mərkəzləşməsi prosesinin tədqiqi göstərir ki, bu proses üçüncü inkişaf proqramı qanununda diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu qanuna əsasən dövlət sahibliklərinin azaldılması, dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi, idarəçilik sahələrində əhalinin, özəl sektorun və kooperativlərin effektiv ortaq inkişafına zəmin yaratmaq, proqramlaşdırmada milli və əyalət vahidlərinin vəzifələrinin dəqiq müəyyən edilməsi, üçüncü proqramın məqsədlərinin arzuolunan şəkildə həyata keçməsi üçün zəmin yaratmaq məqsədilə dövlət təşkilatlarında lazımi struktur islahatları aparmaq dövlət qarşısında duran əsas vəzifələrdən idi. Bunun üçün dövlət milli və əyalət fəaliyyətlərinin bölgüsündə desentralizasiyanı gücləndirmək, milli və heyət vahidlərinin miqyaslarını genişləndirmək, proqramlaşdırma, istiqamətləndirmə, nəzarət, icra fəaliyyətlərinin əyalət vahidlərinə həvalə edilməsi prinsiplərinə riayət etdi [1, s.225].

Bu proqramda xarici ticarət sektorunun ümumi inkişaf strategiyası aşağıdakı məzmunları ehtiva edən qanunlara əsaslanır:

1. İxracat mutasiyası;
2. Antik əşyalar, strateji ehtiyatlar, birbaşa subsidiya formasında ayrılan məhsullar istisna olmaqla bütün əmtəə və xidmətlərin ixracına icazə verilir;

3. Qeyri-tarif və qeyri-texniki maneələrin aradan qaldırılması;
4. İxracat məhsullarının rəqabət imkanının gücləndirilməsi;
5. Qeyri-neft məhsulları ixracatı ali şurasının təşkili.

Dövlətin valyuta siyasəti üçüncü inkişaf proqramı illərində özəl sektorun iqtisadi ortaqlığını yaxşılaşdırmaq və stimullaşdırmaq məqsədilə tənzimlənmişdir. Bu siyasət üçüncü proqram qanununun 85-89-cu maddələrinə əsasən valyuta məzənnəsinin bərabərləşdirilməsi, bazarın və valyuta öhdəliklərinin tənzimlənməsi, pul bazarının sabitliyi, xarici ticarət və investisiyanın himayə edilməsi yolunda siyasətinin istiqamətləri kimi seçildi.

İran İslam Respublikasının dördüncü iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf proqramı Hicrə təqviminə üzrə 1384-85-ci illər üçün dövlət tərəfindən yeddinci məclisə təqdim və təsdiq edilmişdir. Bu proqramda iqtisadi inkişafın 8%-ə çatacağı, proqramın sonuna qədər işsizliyin 7%-ə qədər azaldılması, bir rəqəmli inflyasiya qiymətinə nail olmaq proqnozlaşdırılırdı. Dördüncü proqram ərzində də üçüncü proqramın son iki ilində olduğu kimi, neft sənayesi mühüm rol ifa edirdi, neft ixracından hasil olan valyuta gəlirləri artmaqda davam etməlidir [3]. Neft gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatına daxil olması ilə dövlətin ümumi büdcəsinin həcmi kəskin şəkildə artdı, dövlətin diastol maliyyə sistemi ümumi tələbatın artmasına səbəb oldu. Dövlətin valyuta gəlirlərinin mərkəzi banka satışı ilə bu bankın valyuta ehtiyatları diqqət çəkəcək həddə artdı. Bu da pul ehtiyatının artması, nəticə etibarilə likvidikliyin və ardınca inflyasiyanın artması demək idi. Proqramın ilk üç ilində iqtisadi inkişafın orta qiyməti 6,7%-ə çatırdı. 1385-ci ilin ümumi əhali və mənzil, 1384-88-ci illərin işçi qüvvəsinin statistikasına əsasən İran iqtisadiyyatında işsizlik əmsalı hər zaman iki rəqəmlə ifadə edilmişdir [4].

Dördüncü inkişaf proqramı ərzində vergi sistemində islahatlar aparılmışdır. Bu islahat zahirən dövlətin vergi gəlirlərinin artmasına və büdcənin neftdən asılılığının azalmasına səbəb olmuşdur. Qeyd olunan islahat neft şirkəti ilə dövlət arasındakı əlaqənin şəffaflaşması aspektindən mühüm əhəmiyyət daşıyır. Dördüncü proqramda həyata keçirilən ikinci islahat əlavə dəyər vergisi layihəsinin gerçəkləşməsi olmuşdur. Bir qədər sonra - üçüncü inkişaf proqramında əlavə dəyər vergisi layihəsi hazırlanıb məclisə təqdim edilsə də, bir qədər sonra - yeddinci məclis dövründə təsdiq edilmiş və icra üçün dövlətə təqdim edilmiş və dövlət 1388-ci ildən başlayaraq bu layihənin icrasını öz gündəliyinə daxil etmişdir.

Dördüncü və beşinci inkişaf proqramında dövlət imkan daxilində bank depozitləri və təchizatlarının mənfəət qiymətini azaltmağa səy göstərmişdir. Dövlət bu addımı bank kreditləri xərclərinin yüksək olması ilə izah edir. Özəl sektorun investisiya qoyuluşuna və biznes fəaliyyətinə məhz bu amil mane olur.

Üçüncü və dördüncü inkişaf proqramlarının siyasətləri və strategiyalarına əsasən Gilanın sosial-iqtisadi inkişafının idarə edilməsi

Dördüncü proqramın başlandıqı vaxtdan bu tərəfə dövlət tez səmərə verən iqtisadi layihələr sahəsində məşğulluq imkanları yaratmaq üçün biznes mühitini yaxşılaşdırmağa, kənd təsərrüfatı sənayesini, texniki və peşə təhsilini gücləndirməyə ciddi şəkildə cəhd göstərir [5]:

1. Dövlətin investisiya fəaliyyəti və məşğulluq imkanlarının inkişafı siyasəti:

- Məşğulluq layihələri, kiçik sənaye sahələrini himayə etmək məqsədilə məşğulluq imkanı yaradan investisiya qoyuluşu üçün ucuz təchizatlı kreditlər ayrılması, texniki yardımlar

göstərilməsi və ehtiyatlar ayrılması;

- Az inkişaf etmiş regionlara investisiya yatırımları edənlərin dövlət vergilərindən və rüsumlardan azad edilməsi;

- Mərkəzi bankın nəzdində fəaliyyət göstərən bankların qanuni fondlarının bir hissəsindən məşğulluq layihələrinə bank kreditlərinin ödənilməsi;

- Kiçik layihələri inkişaf etdirmək və özüməşğulluğu artırmaq məqsədilə kiçik müəssisələrə ucuz qiymətli təchizatlar ödənilməsi;

- Münasib təchizat təminatı üçün kənd yerlərində özəl investisiyaların dövlət tərəfindən himayə edilməsi;

- Özəl investisiya layihələri üçün valyuta fondlarının hesab mənbələrindən istifadə;

- Kənd yerlərində məşğulluğu artırmaq və kiçik sənaye sahələrinin inkişafı üçün borc fondlarının yaradılmasında dövlətin iştirakı;

- İstehsalı himayə etmək üçün qaz, elektrik, su və kanalizasiya xərclərinin istehsalın ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması.

2. Dövlətin işçi qüvvəsindən istifadə xərclərinin azaldılması siyasəti:

- Sahibkar payından sığorta haqqına güzəşt, onlardan yeni işçi qüvvəsinin maaşından tutulan vergisi miqdarında vergi alınması.

3. Azad texniki və peşə təhsili mərkəzləri sahəsində özəl və kooperativ sektorun investorlarına təchizat mənfəəti subsidiyalarının ödənilməsi, müxtəlif qruplara müxtəlif vərdişlərin öyrədilməsi, müxtəlif peşə və kiçik fəaliyyət sahələrində işləyə bilməsi üçün insanları təlimatlandırmaq məqsədilə tele-radio vasitəsilə məlumatlar çatırılması kimi istiqamətlərə şamil olan təhsil siyasətləri.

4. Xaricdə məşğulluq yaratmaq üçün işçi qüvvəsinin xaricə ezam edilməsi və ya işçi qüvvəsinin xaricə işləməyə göndərilməsi.

5. İş bazarı üçün müəyyən edilmiş qayda-qanunlarda və orqanlarda islahatlar aparılması.

Üçüncü proqram siyasətləri və strategiyalarında qeyri-dövlət sektorunun inkişaf etdirilməsi vasitəsilə yeni investisiya qoyuluşunun aparılması, bank sistemləri və dövlət maliyyə mənbələri vasitəsilə investisiya ehtiyacının ödənilməsi mühüm vəzifələr əsas hesab edilirdi. Üçüncü proqramda həmçinin iqtisadiyyat sahəsində işçi qüvvəsinin xərci azaldılmaqla yanaşı texniki-peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi ilə işçi qüvvəsinin gücləndirilməsi, xarici və regional bazarın imkanlarından istifadə, iş bazarının qayda-qanunlarında islahatların aparılması diqqət mərkəzində olmuşdur.

Üçüncü inkişaf proqramı ərzində İranın iş bazarı vəziyyətinin təhlili onu göstərir ki, iş bazarının himayəsi istisna olmaqla proqramda nəzərdə tutulan digər siyasətlər icra zamanı az diqqət mərkəzində olmuşdur [2, s.615] Bu proqramda daha çox iş bazarının qayda-qanunlarının islahatı diqqət mərkəzində olmuşdur. Məşğulluq imkanlarının artırılması məqsədilə qeyri-dövlət sektorunun investisiya qoyuluşunu artırmaq üçün münasib bazaların yaradılması bu proqram ərzində daha da fəallaşmışdır.

Üçüncü və dördüncü inkişaf proqramlarında iqtisadi siyasətlərin təkmilləşməsi istiqamətləri.

1. Struktur təkmilləşməsi.

Üçüncü proqramda siyasətlər ümumilikdə proqramın fəsilələrinə uyğun şəkildə layihələşdirilərək təqdim edilmişdir. Məşğulluq üçün xüsusi bir bölmə tənzimlənmişdir. Bölmələr arasında məntiqi və elmi əlaqə olmaqla yanaşı, bölmədaxili bə bölmələrarası siyasətlərin məşğulluq mövzusu ilə əlaqəsi hər bir məqamda izah edilmişdir. Bundan əlavə siyasətlərin icrası üçün lazım olan fəaliyyətlər də yüksək səviyyədə şərh edilmişdir. Bu proses dördüncü proqramda daha dəqiq, daha aydın şəkildə verilmiş və bu izahlar genişləndirilmişdir.

2. Məşğulluğa ümumi iqtisadi inkişaf funksiyası kimi baxmaq

Üçüncü və dördüncü proqramında məşğulluq iqtisadi inkişafın bir funksiyası kimi izah edilmiş və bu proses təkmilləşdirilən xətt üzrə inkişaf etdirilmişdir.

3. Məşğulluq keyfiyyətinə baxış

Üçüncü proqramda və ondan sonrakı dövrlər ərzində, xüsusilə dördüncü inkişaf proqramında məşğulluq siyasətlərinin izahı zamanı məşğulluğun keyfiyyətinə xüsusi önəm verilmişdir. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyası, xüsusilə yüksək texnologiyaya malik olan sahələrdə ehtiyac duyulan məşğulluq daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur.

4. Təhsilin keyfiyyətinə diqqət

Bu prinsiplə son illərin proqramlarında təhsilin kəmiyyəti və xüsusilə keyfiyyətinin inkişafı üçün zəmin yaradılması daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur. Dördüncü proqramda dövlət və özəl sektorların təhsil müəssisələri arasında əlaqə yaratmaq üçün iş bazarının ehtiyaclarının təmin olunmasına xüsusi diqqət ayrılmışdır. Məşğulluq və peşə vərdişləri standartlarının tənzimləndirilməsi zərurəti və bu kimi cəhətlər dördüncü proqramın işçi qüvvəsi və məşğulluq siyasətlərinin xüsusiyyətlərindəndir.

5. Məşğulluğun inkişafını himayə etmək üçün onu daxili maliyyə mənbələri ilə təminatmə və bu mənbələrdən səmərəli istifadə.

Üçüncü və sonrakı proqramların maliyyə siyasətlərində dövlətin və bankların mənbə təminatı vasitəsilə bu cəhətə xüsusi diqqət ayrılmışdır.

6. Məşğulluğun inkişafını himayə etmək üçün xarici maliyyə mənbələrinin təminatı

Üçüncü və ondan sonrakı proqramlarda xarici investisiyadan istifadə məşğulluq siyasətləri digər maraqlarla birlikdə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Nəticə

Yekunda qeyd edilməlidir ki, region iqtisadiyyatı bir sıra amillərin, xüsusilə infrastruktur (iqtisadiyyatın alt quruluşu) sisteminin hazırlıq səviyyəsinin təsiri altında inkişaf edir. İranda infrastruktur sisteminin sərbəst bazar iqtisadiyyatının tələblərinə tam təşkil edilməməsi, istehsal sahələrinin inkişafına da öz mənfi təsirini göstərir. Bu problem aqrar rayonlarda daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Ona görə də, bu günün tələblərinə cavab verməyən istehsal infrastrukturunun səmərəliliyinin artırılması Gilan vilayətinin iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritet istiqamətini təşkil etməlidir. Çünki kənd regionlarının infrastruktur sisteminin sərbəst bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun qaydada qurulması və təkmilləşdirilməsi İranın regional iqtisadi inkişafının əsas probleminə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Dcaton A., Muellerbaner I. An Almost Ideal Demand System/Amer. Econ. Rev. 1980.V.70.N2.
2. E. Ehlers, "Agriculture in Iran," Encyclopædia Iranica, I/6, pp. 613-623; an updated version is available online at <http://www.iranicaonline.org/articles/agriculture-in-iran> (accessed on 16 March 2014).
3. <http://www.iranicaonline.org/>
4. <http://www.indexmundi.com/agriculture/?country=ir&commodity=almonds&graph=production>
5. <http://www.fao.org/docrep/005/94023e/94023e00.htm>

Abstract

THE GENERAL DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF SOCIAL AND CULTURAL PROGRAMS OF THE PROVINCE GILYAN OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN

Rukhulla Gakhramani CHABOK

Ph.D. student of Institute of Economy, ANAS

Keywords: agriculture, industry, region, animal husbandry, processing

The article investigates the development of the industry and agriculture in Gilyan region of the Islamic Republic of Iran. In article the author considers such questions as development of country and sowing sites in the Gilyan region, a level of development of sowing works and production of agricultural products for 2000-2012, output of products of animal husbandry in areas of this region, etc. The author provides the generalized conclusions of the conducted scientific research.

Резюме

ОБЩИЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ПРОГРАММ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ ПРОВИНЦИИ ГИЛЯН ИСЛАМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИРАН

Рухулла Гахрамани ЧАБОК

Диссертант Института Экономики НАН Азербайджана

Ключевые слова: сельское хозяйство, промышленность, регион, земледелие, животноводство, обработка

В статье исследуются вопросы развития промышленности и сельского хозяйства в регионе Гилян Исламской Республики Иран. В статье автор рассматривает такие вопросы как развитие дачных и посевных участков в Гилянском регионе, уровень развития посевных работ и производства продуктов земледелия за 2000-2012 г.г., объем производства продукции животноводства в районах данного региона и т.д. В заключении автор приводит обобщенные выводы проведенного научного исследования.

ÇAĞRI MƏRKƏZİNİN TƏŞKİLATIN FƏALİYYƏTİNDƏ ROLU

Məhəmməd YUNUSOV

Azərbaycan Universiteti, magisrt

Rəyçi: i.e.n., dos. Səkinə Hacıyeva

Açar sözlər: Çağrı mərkəzlərinin yaradılması, xidmət səviyyəsi, müştəri məmnuniyyəti, daxil olan və xaric olan zənglər, fəaliyyətin təşkili, keyfiyyət və kəmiyyət təhlili, daxili nəzarət sistemi

Müasir Çağrı Mərkəzləri ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən yaranmağa başlamışdır. Bundan öncə 1960-cı illərdə ABŞ-da şirkətlər müştərilərinin istək və şikayətlərini bildirmək üçün ödənişsiz telefon nömrələri təklif etməyə başlamışdır. İlk dəfə olaraq isə ABŞ-da İCMİ-nin (Income Call Management Institute-Daxil Olan Müraciətlərin İdarə Edilməsi İnstitutu) qurucusu Gordon Macpherson Müştəri Xidmətləri-Çağrı Mərkəzi (Call Centre) anlayışını verdi [1 səh 30-45].

Daha sonra Çağrı Mərkəzləri müxtəlif ölkələrə və fəaliyyət sahələrinə yayılmağa başladıqca Yardım Masası, Müştəri Əlaqə Mərkəzi, Məlumat Mərkəzi, Qəbul Mərkəzi, Müştərilərlə Xəbərləşmə Mərkəzi, Dəstək Mərkəzi, Qaynar Xətt, Müştəri Xidmətləri Mərkəzi, Müştərilərlə Təmas Nöqtəsi kimi anlayışlar meydana gəlməyə başlamışdır. Qeyd olunan anlayışlar Çağrı Mərkəzinin əsasən hansı sektorda fəaliyyət göstərən təşkilatı təmsil etməsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Belə ki, bir sıra təşkilatların Çağrı Mərkəzləri onların fəaliyyət dairəsindən asılı olaraq əsasən məlumat yönümlü, qəbul və qeydiyyat yönümlü, yardım yönümlü, satış yönümlü və ya bütün müştəri xidmətlərini əhatə edə bilərlər.

Ümumiyyətlə Çağrı Mərkəzi anlayışına ən geniş və əhatəli açıqlama İCMİ tərəfindən verilmişdir. Çağrı Mərkəzi –müştərilə və təşkilata fayda gətirmək məqsədilə təşkilatın mövcud imkanlarını (resurslarını) və əlaqə vasitələrini səmərəli bir şəkildə birləşdirməklə, iş qüvvəsindən, prosedurlardan, strategiyadan və infraqurulturdan, xüsusilə də texnologiyadan ibarət olan kordinasiyalı bir sistemdir.

Çağrı Mərkəzlərinin nisbətən yeni bir sahə olmasına baxmayaraq, o, qısa müddətdə sürətli inkişaf etmiş (2012-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 11 faiz artım) və iqtisadiyyatın ayrılmaz tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdir. 2014-cü ilin əvvəlinə dünyada artıq fəaliyyət göstərən Çağrı Mərkəzlərinin sayı 150 mindən, Çağrı Mərkəzlərində işçi yerlərinin sayı 10 milyondan çox olmuşdur. Çağrı Mərkəzləri ən geniş yayılmış ölkələr ABŞ, İngiltərə, Hindistan, Braziliya, Yaponiya, Almaniya, Kanada, Çin, Fransa, Meksika, Avstraliya, Filippin, İspaniya, Rusiya və Türkiyədir.

Əlbətdə Çağrı Mərkəzlərinin belə sürətli inkişafı onun real həyata gətirdiyi üstünlüklərdən birbaşa asılıdır. Həm də bu üstünlüklər təkə birtərəfli deyil, eyni zamanda bir sıra maraqlara xidmət edir. Misal üçün bir sıra ölkələrdə dövlət iş yerlərinin artırılması, gənc və nisbətən az təcrübəli və hətta fiziki qüsurlu əhəlinin işlə təmin edilməsi baxımından Çağrı Mərkəzi sek-

torunun inkişafını dəstəkləyirsə, Çağrı Mərkəzinin əsas yaranma səbəbi müştəri məmnuniyyətinin daha az xərclərlə daha yüksək təşkil edilməsidir.

Çağrı Mərkəzi ilk baxışda müxtəlif əlaqə kanalları ilə, xüsusilə telefon zəngi ilə gələn müraciətləri cavablandıran bir yer kimi görünə də, əslində bu, heç də elə deyil. Bir qədər ətraflı baxdıqda görünür ki, burda zəngə cavab verən insanlarla yanaşı, real vaxtda fəaliyyəti təşkil edənlər, keyfiyyətə nəzarət edənlər, təlimçilər, texniki dəstək göstərənlər, bilik bazasını formalaşdıran və yeniləyənlər, insan resurları məsələlərini tənzimləyənlər, proqnozlaşdırmanı, planlaşdırmanı və təhlili həyata keçirən insanlar da bir komanda şəklində çalışırlar [2 səh 100-122].

Son dövrlərdə müştərilərin dünya görüşünün və məlumatının artması, müştərilərin alternativlər arasından düzgün seçim etmək istəkləri şirkətlərin müştəri xidmətlərinə əhəmiyyət verməsi ilə nəticələnmişdir. Odur ki, bir çox araşdırmaçılar müştəri xidmətlərini və müştəri sədaqətinin əhəmiyyətini şirkətin fəaliyyətində rolunu araşdırmağa başlamışdır. Müştərilərin şirkətlərdən uzaqlaşması, rəqib və alternativ şirkətlərə üz tutmasının səbəbi müştəriyə xidmətin göstərilməməsi və ya keyfiyyətli göstərilməməsidir. Bununla yanaşı araşdırma nəticələri göstərir ki, müştəriyə qayğı göstərən və keyfiyyətli xidmət təklif edən şirkətlər rəqabətdə qalib gəlir və beləliklə daha çox gəlir əldə edir.

Müştəri xidmətləri, o cümlədən Çağrı Mərkəzi anlayışı formalaşmazdan öncə də şirkətlər müştərilərinə xidmət göstərirdilər. Aydındır ki, müştəriyə xidmət göstərmək üçün onunla əlaqədə olmaq zəruridir. Çağrı Mərkəzlərinin yaranması ilə artıq müştərilərlə onlara xidmət göstərmək üçün yaradılan əlaqənin daha öncəki metodlardan fərqi daha operativ və rahat olması idi. Hətta müasir dünyada Çağrı Mərkəzində müştərilərlə əlaqə telefonla yanaşı digər müasir əlaqə vasitəsilə də təmin edilir. Bu zaman əsas prinsiplər əlaqənin rahat, asan, operativ, keyfiyyətli və hər zaman mümkün olmasıdır ki, məhz bunlar müştərini cəlb edən əsas amillərdir. Çağrı Mərkəzlərində zaman keçdikcə dəyişiklərin olması, müasir əlaqə kanallarının (e-mail, sosial şəbəkə) və müasir infrastruktur elementlərinin tətbiqi (avtomatik səs tanıtma və s.) Çağrı Mərkəzlərində müştərilərə xidmət göstərməyin formalarına təsir etsə də, müştəri xidmətlərinin məqsədi dəyişilməz qalır [3, 4 səh 230-250]. Əsas məqsəd müştərinin ehtiyaclarını onun istədiyi zaman, istədiyi formada qarşılamaqdır.

Çağrı Mərkəzinin fəaliyyətindən fayda əldə edənləri 3 qrupa ayırmaq olar, bunlar Çağrı Mərkəzinin təmsil etdiyi müəssisə və təşkilatlar, onların müştəriləri və bu xidməti göstərən insanlardır.

Çağrı Mərkəzlərini yaradanların onların təmsil etdiyi şirkətlər olduğunu düşünərsək deməli Çağrı Mərkəzinin ən böyük faydası da elə məhz onlardır. Elə isə Çağrı Mərkəzlərinin təşkilatın fəaliyyətində roluna nəzər salaq.

Ümumiyyətlə Çağrı Mərkəzinin quruma gətirdiyi faydaları aşağıdakı kimi quruplaşdırmaq olar:

Çağrı Mərkəzi təşkilatın müsbət imicinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və rəqabət şəraitində əhəmiyyətli bir silahdır. Çağrı Mərkəzi müştərilərlə şirkətin təmas nöqtəsi olduğundan, onun fəaliyyəti imicin formalaşmasında çox böyük rol oynayır. Əvvəla

qeyd etmək lazımdır ki, məhsul və xidmətlərin nə dərəcədə keyfiyyətli olmasından asılı olmayaraq müştərilər suallarını yönəldə biləcəkləri, istək və şikayətləri olduqda müraciət edə biləcəkləri, xidmətdən istifadə üçün lazımı yardım ala biləcəkləri firmaların məhsullarına üstünlük verirlər. Bu isə rəqabət şəraitində daha çox müştəri cəlb etməyə imkan verir. Lakin Çağrı Mərkəzinin olması hələ kifayət deyil, əgər müştərilər ehtiyac olduğu zaman Çağrı Mərkəzi vasitəsilə çətinliklərini aradan qaldıra bilirlərsə bu zaman müştəridə bağlılıq yaranır və istər-istəməz firma barədə müsbət fikirlər yayılmaqla daha çox məhsula tələbat yaradır. Eyni zamanda unutmamaq olmasın ki, bu halın əksi də mümkündür. Yəni baxmayaraq ki, məhsul kifayət qədər yararlıdır, hər-hansı səbəbdən müştəri firmanın Çağrı Mərkəzinə müraciət edir və razı qalmırsa, nəticə müştəri itkisi baş verir. Beləliklə əminliklə qeyd etmək olar ki, Çağrı Mərkəzi yalnız düzgün təşkil edildiyi halda faydalıdır.

Çağrı Mərkəzinin təşkilatın fəaliyyətində əsas rollarından biri mövcud müştərilərin qorunub saxlanmasıdır. Amma biznesin genişləndirilməsi üçün daha geniş hədəf qruplarına ehtiyac var. Əslində Çağrı Mərkəzlərində yeni məhsulu satmağın və ya müştərilərin düşüncələrinin yönləndirilməsinin 2 metodundan istifadə edilir. Bunlardan biri çox geniş yayılmış və müştərilə zəng edilməklə aparılan satış və təbliğat işləridir [4 səh 120-145]. Digəri isə daha az xərc tələb edən və bir növ fürsətdən istifadə edilməklə həyata keçirilən satış və ya təbliğatdır. Bu halda Çağrı Mərkəzi ona müraciət edən müştərilərə açıq şəkildə biruzə verməməklə onları öz məqsədlərinə doğru yönəltmiş olur.

Çağrı Mərkəzinin təşkilatın fəaliyyətində rolundan bəhs edərkən çətinliklə üzləşmiş, məhsul və xidmətlərdən şikayəti olanları da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, şikayəti olan bir müştərinin çətinliyi Çağrı Mərkəzində həll edilirsə o, Çağrı Mərkəzi və firma haqqında adi müştəridən daha çox məlumat yayır. Bununla yanaşı araşdırmalara görə Çağrı Mərkəzində keyfiyyətsiz xidmət alan müştərilərin 89 faizi rəqib firmaya üz tutur və beləliklə itirilmiş bir müştərinin əvəzinə yenisini qazanmaq üçün firma 5 qat daha çox resurs sərf etməli olur.

Çağrı Mərkəzi təmsil etdiyi təşkilatı onun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi üçün lazımı məlumatla təmin edir. Çağrı Mərkəzinin təşkilata gətirdiyi əsas faydalardan biri məhz müştərilərin məhsullar və xidmətlər barədə istəklərinin öyrənilməsidir. Müştəriləri əldə saxlamaq və artırmaq üçün onlardan mütəmadi olaraq nə istədiklərinin, nə nöqsanlar gördüklərini, nə kimi təklifləri olduqlarını öyrənmək lazımdır. Araşdırmalar göstərir ki, müştərinin əldə saxlamaqda olan 2 faizlik artışı xərclərin 10 faizədək azaldılması ilə eyni fayda verir. Çağrı Mərkəzinin fəaliyyət göstərməsi müştərilərin fikirlərini öyrənmək üçün əlavə xərc çəkməsinin qarşısını almaqla yanaşı müştərilərin əsasən real çətinliklə üzləşdiyi zaman müraciət etdiyindən, sorğu anketlərindən fərqli daha real məlumatlar toplamaq mümkün olur. Beləliklə, təşkilatlar Çağrı Mərkəzlərini yaratmaqla müştərilərin cari tələblərini ödəyirlərsə, daxil olan məlumatları təhlil etməklə təkmilləşməyə və inkişafa doğru irəliləmiş olurlar. Çağrı Mərkəzləri ilk yarandığı vaxtlarda onların funksiyası müştərilərin cari istək və müraciətlərini cavablandırmaq olsa da, artıq müasir dünyada Çağrı Mərkəzlərinin məlumat toplama və təhlil etmə funksiyası önə çıxır.

Çağrı Mərkəzi eyni zamanda təşkilatda daxili nəzarəti təmin edir və inkişafa dəstək funksiyasını yerinə yetirir. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, Çağrı Mərkəzinin əsas funksiyalarından biri müştəri şikayətlərinin qəbulu və cavablandırılmasıdır. Bu funksiya vasitəsilə Çağrı Mərkəzi istər təşkilatın strukturları, istərsə də işçiləri və onların yerinə yetirməli vəzifələrin icrası barədə məlumatlı olur. Eyni zamanda Çağrı Mərkəzi mütəmadi olaraq daxil olan şikayətlərin səbəblərini araşdıraraq onların yaranma səbəblərinin aradan qaldırılması istiqamətində yerinə yetirilməli işlər barədə təkliflər verir.

Çağrı Mərkəzi həm də təşkilatın xərclərinin azaldılmasına xidmət edir.

Doğrudur Çağrı Mərkəzi yaratmaq maliyyə vəsaiti və vaxt tələb edir. Müəyyən dövr ərzində əlaqə kanalları qurulmalı, yerləşdirilməli, proqram təminatları hazırlanmalı, xüsusilə də işçilər hazır vəziyyətə gətirilməlidir. Çağrı Mərkəzinin yaradılması müəyyən vaxt və vəsait tələb etsə də, araşdırmalara görə təxminən 12-18 ay ərzində çəkilən xərc quruma gəlir olaraq geri dönür. Eyni zamanda Çağrı Mərkəzində müştəriyə göstərilən bir xidmət üzbuüz xidmət zamanı göstərilən xidmətdən təxminən 10 dəfə daha az xərcə başa gəlir.

Təkmil Çağrı Mərkəzi fəaliyyət göstərən təşkilatlar əsas fəaliyyəti dəstəkləyən bir sıra işlərin bir mərkəzdə cəmlənməsi nəticəsində xərclərinin azaldılmasına və daha çox resursun əsas fəaliyyət sahələrinə cəlb edilməsinə nail olurlar. Bunun səbəbləri aşağıdakılardır:

- müştərilərin tək bir mərkəzdən xidmət alması;
- xidmətin təcrübəli əməkdaşlar tərəfindən verilməsi nəticəsində müştəri məmnuniyyətinin artması və sadıq müştərilərin yaranması;
- ictimai nəzarətin formalaşması və bunun əsaasında daxili nəzarətin təşkili;
- məlumatların vahid bazada formalaşması və təhlil edilməsi;
- özünəxidmət imkanlarının təşviq edilməsi;
- müştəri xidmətlərinin maliyyətinin azaldılması.

Çağrı Mərkəzi eyni zamanda kadrların hazırlandığı bir mərkəzdir. Dünya təcrübəsində Çağrı Mərkəzlərinə müştərilərə xidmət göstərməklə yanaşı peşəkar kadrların hazırlandığı bir mərkəz kimi də baxılır. Xüsusilə Çağrı Mərkəzində müştəri təmsilçisi olmaq (Çağrı Mərkəzi işçilərinin təxminən üçdə ikisi müştəri təmsilçisi olur) həmin təşkilatın bütün daxili prosedurlarını bilmək, strategiyasına uyğun məntiqi düşünməyi bacarmaq deməkdir. Çağrı Mərkəzi işçisi əlaqə qurmaq, dinləmək, komanda şəklində çalışmaq, müştəri yönümlülük, problemi həll etmək və mühakimə etmək kimi bacarıqlara malik olub, öyrənməyə yönümlü, stresə davamlı, inandırma qabiliyyətli və həvəsli insanlardan seçildikləri, gərgin və məlumat dolu iş rejimində olduqları üçün onların qısa müddətdə təcrübə toplaması və təşkilatın digər strukturlarındakı işlərin də öhdəsindən gəlməsi çətin olmur [4].

Çağrı Mərkəzi müştəri xidmətlərinin keyfiyyətli olmasını təmin edir. Fərqli əlaqə kanalları ilə fəqli insanların xidmət göstərdiyini, müştərilərə xidmət göstərilməsinin müştərinin şirkətə bağlı qalmasına əhəmiyyətli təsiri olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, müştəri xidmətlərinin planlı və keyfiyyətli təşkil edilməsi çox vacibdir. Çağrı Mərkəzində müxtəlif nəzarət və təkmilləşmə tədbirləri tətbiq edildiyindən müştəri xidmətləri daha keyfiyyətli təşkil olunur. Eyni zamanda məlumdur ki, təcrübəli, məlumatlı və müvafiq psixoloji

treninqlərdən keçmiş işçilər tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti, öncədən Çağrı Mərkəzinə uyğun olaraq hazırlanmamış işçilərin göstərdiyi xidmətin keyfiyyətindən daha yüksək olacaqdır.

Çağrı Mərkəzi məhsul və xidmətlərin təkmilləşdirməsinə tövhə verir. Çağrı Mərkəzi şirkətlərin müştərilərinin fikirlərinin dinlənilməsi üçün bir mərkəzdir. Müştərilər Çağrı Mərkəzinə müxtəlif səbəblərdən zəng edərək suallar verir, istək və şikayətlərini və eyni zamanda bir sıra təkliflərini də bildirirlər. Çağrı Mərkəzləri müştərilərin fikirlərinin toplayaraq məhsul və xidmətlərin təkmilləşdirilməsində şirkətə fayda verir. Beləliklə Çağrı Mərkəzi müştəri xidmətlərini həyata keçirməklə yanaşı müştərilərin fikirlərini dinləməklə məhsul və xidmətlərin keyfiyyətini artırmağa əhəmiyyət verən müəssislər çox yayarıdır.

Çağrı Mərkəzi müştəri məmnuniyyətini təmin edir. Şirkətlə istədiyi vaxt, istədiyi kanal vasitəsilə əlaqə yarada bilən müştərinin məmnunluğu, müştəri xidmətləri olmayan bir şirkətin müştərisi ilə müqayisə olunmayacaq qədər yüksəkdir. Çağrı Mərkəzləri bu məqsədə xidmət edərək müştəri məmnuniyyətini müştəri sədaqətinə çevrilməsində böyük rol oynayır. Lakin unutmamaq olmur ki, Çağrı Mərkəzi bir vasitədir, Çağrı Mərkəzi ilə yanaşı qurumun müştəri xidmətləri strategiyası və bu strategiyaya uyğun hədəfləri və bu hədəflərə nail olmağa imkan verən prosesləri və bu prosesləri həyata keçirməyə imkan verəcək infrastrukturunu və işçi qüvvəsi olmalıdır. Bütün bunlar düzgün bir şəkildə olmazsa Çağrı Mərkəzinin bir əhəmiyyəti olmamaqla yanaşı, əksinə müştəri məmnuniyyətini daha da azalda bilər.

Ümumiyyətlə təkmil bir Çağrı Mərkəzi yaradılması və fəaliyyət göstərməsi üçün bir sıra məqamlar nəzərə alınmalıdır. Çağrı Mərkəzi yaradılarkən öncə məqsəd və bu məqsədə çatmaq üçün bir strategiya hazırlanmalıdır. Bununla yanaşı Çağrı Mərkəzi strategiyası aydın şəkildə müəyyən edilməli və qurum rəhbərliyi tərəfindən dəstəklənməlidir.

Yaradılacaq Çağrı Mərkəzi qurumun ümumi strategiyasına uyğun olmalı və Çağrı Mərkəzində göstəriləcək xidmətlər öncədən müəyyənləşdirilməlidir. Müəyyən edilmiş strategiya və göstəriləcək xidmətlərə uyğun olaraq investisiya qoyulmalı, insan resursları, məkan və texnologiyadan istifadə edilməklə tətbiq ediləcək həllər müəyyənləşdirilməlidir.

Respublikamızda da tədricən müştərilərin məlumatlılığının artması və daha keyfiyyətli məhsulla yanaşı, müştərilərinə lazımi xidmətlər göstərən şirkətlərə üstünlük verməsi şirkətlərin Çağrı Mərkəzlərinin yaradılması zərurətini gündəmə gətirmişdir. Nəticədə xeyli sayda çağrı mərkəzi, qaynar xətt, müştəri xidmətləri və digər oxşar adlarda əlaqə vasitələri yaradılmışdır. Lakin real həyatda gündəlik rastlaşdığımız hadisələr göstərir ki, yaradılmış bu əlaqə kanalları əksər hallarda özünü doğrultmur.

Respublikamızda yaradılmış Çağrı Mərkəzlərinin təşkilatların fəaliyyətində yuxarıda qeyd olunan yararlarının olması üçün aşağıdakılar tövsiyə olunur [5]:

- Çağrı Mərkəzinin təmsil etdiyi təşkilatın səlahiyyətlərinə aid olan müraciətlərin birbaşa, bu mümkün olmadıqda isə araşdırıldıqdan sonra cavablandırılması, heç bir halda müraciətin cavabsız saxlanılmaması;

- Çağrı Mərkəzinin nömrəsinin qısa nömrə olması və yaddaşlarda qalması üçün reklam olunması;

- Çağrı Mərkəzi tərəfindən müraciət edən şəxslərə birbaşa təmsilçiyə bağlanmaqla yanaşı digər özünəxidmət imkanları da təklif etdiyi halda müraciət edən şəxsin səsli menyunun istənilən mərhələsində 0 (sıfır) düyməsini seçməklə təmsilçiyə bağlanmaq imkanının olması;
- Çağrı Mərkəzinin növbədə müəyyən müddətdən çox gözləyərək dəstəyi asan müştərilərlə gün ərzində sonradan əlaqə yaradaraq müvafiq xidmətin göstərilməsi ;
- Xidmətin keyfiyyətinin nəzarətdə saxlanması məqsədilə Çağrı Mərkəzində aparılan telefon danışıqlarının qeydə alınması və monitorinqi;
- Proqnozlaşdırılmış iş yükü nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilmiş hədəflərə nail olmaq üçün Çağrı Mərkəzinin işçi qüvvəsi, proqram təminatı, texniki və metodiki vasitələrlə təmin edilməsi;
- Çağrı Mərkəzində xidmətin keyfiyyətinin ölçülməsi və daha da artırılması, nöqsanların aşkarlanması və gələcəkdə təkrarlanmaması məqsədilə monitorinqin həyata keçirilməsi;
- Əməkdaşların bilik və peşə hazırlığının mütəmadi olaraq yoxlanılması və nəticələrinə uyğun olaraq təlimlərin keçirilməsi;
- Çağrı Mərkəzinin əməkdaşları ilə anonim sorğular keçirilərək onların iş yerinin şəraiti, metodiki və texniki avadanlıqlarla təminatı, idarəetmə, fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, motivasiya və digər mövzularda fikirlərinin öyrənilməsi;
- Çağrı Mərkəzinin fəaliyyətinin təşkili prosedurlarının, əməkdaşların vəzifə təlimatının hazırlanması və təsdiqlənməsi.

Qeyd olunanlarla yanaşı müəyyən edilmiş strategiyaya uyğun olaraq təşkilatın müştərilərlə əlaqələrinin hədəfləri müəyyənləşdirilməlidir. Bu zaman nəzərə alınmalı əsas hədəf xidmət səviyyəsidir.

Əlçatanlıq və ya Xidmət səviyyəsi (Service level) Çağrı Mərkəzinə daxil olmuş müraciətlərin müəyyən edilmiş müddət ərzində cavablandırılmaya qəbul faizi olub, ikili rəqəmlə ifadə olunur. Məsələn 80/30, yəni daxil olan müraciətlərin 80 faizinin 30 saniyə ərzində cavablandırılmaya qəbul olunması hədəfləndir.

Bununla yanaşı xidmət göstərmə saatları, xidmət göstərmə kanalları, müştəri məmnuniyyəti, ilk əlaqədən həll, xidmətin keyfiyyəti, şikayətlərin araşdırılması və cavablandırılması müddətinə də hədəflər müəyyən edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Pembe Candaner, Alp Kohen. Bu yerin kulağı var, İstanbul, Kitapmatbaacilik san, 2011, 96 səh.
2. Nice Medya. Türkiye Çağrı Merkeziteknolojirehberi, Stambul, G.M MatbaacilikveTic. A.Ş 2014, 184 səh.
3. Austrian Standart İstitute. CostomerContactCentre, 2009 (<https://www.austrian-standards.at/en/infopedia-topic-center/infopedia-articles/milestones/>)
4. BradCleveland,CallCenterManagement on fastforward, ICMI pres, 491 səh.
5. Məhəmməd Yunusov. Çağrı Mərkəzinin fəaliyyətinin təşkili, Bakı, 2014, 40 səh

Abstract**THE ROLE OF CALL CENTRE IN THE ORGANIZATIONAL PERFORMANCE****Mahammad YUNUSOV****Graduate student of Azerbaijan University**

Key words: formation of call centers, service level, customer satisfaction, inbound and outbound calls, organization of activity, quality and quantity analysis, internal control

The article covers the formation and role of Call Centre in organization's activity. It also provides information on the formation of positive image of Call Centre in the organization, cost saving, promotion of customer satisfaction, collecting data and making offers with the purpose of improving goods and services, staff training, implementation of internal control system. In addition, recommendations on developing Call Centre's performance of our republic are presented.

Резюме**РОЛЬ КОЛЛ-ЦЕНТРА В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ****Махаммад ЮНУСОВ****Магистр Университета "Азербайджан"**

Ключевые слова: создание Колл-Центров, уровень обслуживания, удовлетворенность клиентов, входящие и исходящие звонки, организация деятельности, качественный и количественный анализ, внутренний контроль

В статье рассматривается процесс создания Колл-Центров и их роль в деятельности организации. Также в статье уделено внимание формированию положительного образа Колл-центра в организации, снижению расходов, повышению удовлетворенности клиентов, сбор информации с целью внесения рекомендаций для улучшения качества товаров и услуг, подготовке кадров и внедрению системы внутреннего контроля. Помимо этого даются рекомендации по развитию деятельности Колл-Центров в нашей республике.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ФОНДОВОГО РЫНКА

Теймур АХУНДОВ

Отзыв: к.э.н. доц., Ф.Ш.Амирова

Ключевые слова: фондовый рынок Азербайджанской Республики, единый государственный орган регулирования фондового рынка, инфраструктура фондового рынка, инвестиционный механизм реального сектора экономики.

Одним из главных механизмов привлечения инвестиционных ресурсов в реальный сектор экономики является фондовый рынок – составной элемент финансовой системы многих развитых стран. При помощи финансового рынка можно мобилизовать финансовые ресурсы в целях модернизации экономики; развития НТП; повышения научно-технического потенциала страны; активизации инновационной деятельности и обеспечения экономического роста. Фондовый рынок служит рыночным механизмом передвижения капитала в наиболее перспективные отрасли экономики и трансформации сбережений в инвестиции.

Как свидетельствует зарубежная и отечественная практика в процессе становления и последующего развития фондового рынка его саморегулирующий механизм не оправдывает себя и становится необходимым государственное регулирование этой сферы деятельности.

Процесс формирования и развития фондового рынка в зарубежных странах существенно отличается от практики постсоветских стран. Основные различия состоят в том, что в большинстве зарубежных стран фондовый рынок формировался под воздействием развития акционерной деятельности, и возрастающий спрос на капитал стимулировал жёсткую конкуренцию между эмитентами за финансовые средства инвесторов. Но в постсоветских странах даже в настоящее время механизмы здоровой рыночной конкуренции до сих пор недостаточно сформированы. Фондовый рынок в большинстве постсоветских странах находится на стадии формирования и излишне монополизирован.

Недавние волны финансовых кризисов глобального масштаба еще раз доказали несостоятельность саморегулирующих механизмов фондового рынка в преодолении кризисных ситуаций и ликвидации их последствий. На данный момент проблема государственного регулирования фондового рынка является актуальной. Несмотря на то, что во многих постсоветских странах создана инфраструктура фондового рынка, сформированы его экономические, организационно-правовые основы, фондовый рынок в недостаточной мере реализует свои функции в сфере привлечения инвестиций для развития национальной экономики.

После мировых финансовых кризисов многие исследователи экономистов пришли к мнению о том, что финансовые рынки снова нуждаются в жестких рамках для их проведения. Кризис был также результатом повсеместной конкуренции дерегулирования (ослабления или даже отсутствия регулирования) финансовых рынков [3].

Основные характерные особенности фондового рынка в Азербайджане можно обобщить следующим образом:

- неэффективность саморегулирующего механизма;
- несовершенство государственного регулирования фондового рынка;
- недоверие потенциальных и отечественных инвесторов к инструментам рынка ценных бумаг (в основном по причине несовершенства нормативно-правовой базы, устанавливающий административную и уголовную ответственность за правонарушения в этой сфере);

- большинство инвестиций в реальный сектор экономики в Азербайджане трансформируются из нефтяного сектора, что превращает государство в главного инвестора на рынке инвестиций. Государство выступая в роли основного участника большинства крупных инвестиционных проектов и основным держателем контрольных пакетов многих акционерных обществ создает дополнительные риски и угрозы финансовой устойчивости большинства крупных эмитентов. В случае падения цен на энергоносители и сокращения доходов государства финансовое положение многих эмитентов ухудшится, что создаст кризисную ситуацию на фондовом рынке страны.

Именно из-за недостатков в сфере слабости государственного регулирования на отечественном фондовом рынке преобладают спекулятивные потоки. Так как выступая в роли генератора денег, фондовый рынок может генерировать фиктивный капитал из ничего. В обычном обороте капитала в экономике деньги последовательно проходят все стадии кругооборота. На саморегулируемом фондовом рынке возникают укороченные денежные обороты, которые происходят в основном между посредниками и не достигают эмитентов, что отрицательно влияет на увеличение реального национального богатства. Эти спекулятивные факторы на фондовом рынке позволяют при помощи искусственного манипулирования внутренних финансовых потоков и смешивания фиктивного и реального капитала использовать его в целях распределения продуктов труда. В результате происходит генерация необеспеченных денег, нарушение торгового баланса и ускорение инфляции в экономике страны.

Многие исследователи выступают за парадигму активного государственного регулирования фондового рынка. Данное регулирование не может ограничиваться только контролем за соблюдение требований законодательства профессиональными участниками фондового рынка. То есть речь идет, об усилении государственного регулирования фондового рынка. Отечественный фондовый рынок за период своего становления и развития так и не превратился в эффективный механизм инвестирования реального сектора экономики. Для этого прежде всего следует определить стратегические пути становления и развития отечественного фондового рынка и надо иметь ввиду, что вме-

шатательство государств в чувствительный механизм фондового рынка должно быть строго ограничено необходимостью. Меры и степень воздействия государства на фондовый рынок должно быть обоснованы и чётко спрогнозированы.

В стратегическом плане необходимо сформировать отечественный фондовый рынок, который будет служить эффективным механизмом привлечения и перераспределения капитала в экономике, также он будет стимулировать внутреннюю инвестиционную активность и укреплять позиции страны на мировом рынке капитала.

Фондовый рынок страны должен быть максимально открытым для массового инвестора и востребован как средство привлечения капитала эмитентами. Фондовый рынок следует рассматривать как сложное переплетение двух взаимосвязанных процессов: накопления и получения доходов от эксплуатации производительного капитала. Здесь объектом исследования выступают финансовые потоки, характеризующие оба эти процесса. Основные элементы этих потоков формируются из показателей инвестиционных расходов и чистого дохода.

На развитие фондового рынка страны отрицательно влияют многие нерешенные проблемы. Эти факторы не позволяют превратить фондовый рынок в эффективно действующий механизм привлечения инвестиций в реальный сектор экономики. Среди этих проблем следует особо выделить: отсутствие инструментов борьбы с использованием инсайдерской информации. Фондовый рынок страны является инсайдерским, на котором существует возможность хорошего заработка, путём получения заранее конфиденциальной информации о деятельности эмитентов или крупных инвесторов. Как известно, в развитых странах ведется жесткая борьба с подобного рода фактами. В азербайджанском законодательстве, нет норм, которые устанавливают запрет на использование инсайдерской информации и определяют пути противодействия этим процессам; с другой стороны бюрократизм при регистрации эмиссий, приводит к потере оперативности в процессе подготовки к выпуску ценных бумаг. Поэтому возникают случаи, когда эмитенты, приняв решение о выпуске облигаций, получают все необходимые разрешительные документы в то время как конъюнктура долгового рынка кардинально изменилась, и размещать этот заем уже невыгодно.

Некоторые исследователи определяют принципы государственного регулирования фондового рынка следующим образом

- принцип законности;
- принцип единства;
- принцип открытости (прозрачности);
- принцип независимости;
- принцип ответственности;
- принцип постоянного развития и совершенствования всех элементов регулятивной деятельности в соответствии с изменениями политической и экономической обстановками в стране;
- принцип поддержки рыночного саморегулирования. Реализация данных принци-

пов поможет сформировать устойчивую систему государственного регулирования фондового рынка страны.

Исследователи выделяют две основные модели построения организационно-экономического механизма регулирования: по секторальному и функциональному принципу [1,2].

Фондовый рынок по сравнению с другими финансовыми рынками – выступает более сложным объектом государственного регулирования, та как существует большое разнообразие видов ценных бумаг. Каждый из них имеет специфическую технологию функционирования, а также степень риска операций с ценными бумагами по сравнению с валютными и денежными операциями более высокий. Так как фондовый рынок имеет большой состав участников (юридических и физических лиц) и разнообразие взаимосвязей между ними, различия их экономического положения и юридическим статусом и т.д. В этом случае государственное регулирование фондового рынка следует направить на снижение общего риска фондового рынка.

При рассмотрении темпов роста рынка ценных бумаг можно проследить развитие динамичного процесса фондового рынка, причем развитие отечественного фондового рынка постепенно обеспечивает большие альтернативные возможности привлечения и размещения денежных средств. Это создает предпосылки совершенствования государственного регулирования фондового рынка.

Совершенствование регулирования фондового рынка должно быть направлено на оптимальное сочетание раннего предупреждения кризисов и оценки рисков возникновения новых рисков. Прежде всего, необходимо проанализировать и спрогнозировать угрозы, способствующие наступлению рисков которые называются рискообразующими факторами.

На данный момент система государственного регулирования фондового рынка страны характеризуется разделением регулирующих полномочий между несколькими государственными органами. В результате раздробленности полномочий и низкого уровня взаимодействия регулирующих и контрольных органов снижается оперативность регулирования, возникает дублирование функций и отсутствует единая государственная политика по регулированию фондового рынка страны: Эти факторы не позволяют эффективно противодействовать противоправным процессам на фондовом рынке.

Одним из основных элементов институциональной системы фондового рынка - саморегулируемые организации теоретически должны способствовать эффективному функционированию рынка ценных бумаг путём повышения уровня регулирования участников рынка через взаимодействие с государственными органами. Но эти организации не являются основным регуляторами рынка, не используют имеющиеся полномочия по осуществлению регулирования профессиональных участников рынка.

Анализ систем регулирования фондовых рынков развитых стран к примеру США и Великобритании позволяет сделать вывод, что эффективно выполняют свои функции

регуляторы, имеющие правовой статус государственного агентства или неправительственной организации. При этом для эффективного функционирования фондового рынка может быть использован опыт США. Здесь наделяют орган государственного регулирования фондового рынка широкими полномочиями по проведению специальных расследований в отношении профессиональных участников рынка. Это позволяет более эффективно противостоять к примеру таким правонарушениям, как манипулирование рынком, использование инсайдерской информации, легализации теневых доходов. Для организации мегарегулятора финансового рынка, позволяющего устранить разобщённость государственного регулирования может быть применён опыт Великобритании по формированию единого органа, который будет регулировать всех участников финансового рынка.

Анализ тенденций развития отечественного рынка ценных бумаг показал, что этот рынок имеет ряд существенных проблем. Во-первых, он является высокоспекулятивным. Во-вторых, фондовому рынку характерна высокая концентрация по капитализации эмитентов и биржевым оборотам, этот фактор не позволяет рынку эффективно выполнять функцию генератора инвестиций для развития экономики. В-третьих, отечественный фондовый рынок очень монополизирован, так как на долю крупнейших участников рынка приходится около 80% всего биржевого оборота ценных бумаг.

Как мы отмечали ранее из-за пробелов в механизме регулирования фондового рынка он отличается нерегулируемым использованием инсайдерской информации. Это создаёт возможности для использования инсайдерской информации со стороны государственных чиновников или руководителей государственных компаний. Также несовершенство в сфере регулирования фондового рынка создают условия для использования рынка ценных бумаг в целях легализации доходов, полученных преступным путём.

На данный момент отсутствует законодательно закреплённый механизм взаимодействия Государственного Комитета по Ценным Бумагам Азербайджанской Республики с другими государственными регуляторами рынка ценных бумаг – Центральным Банком и Минфином Азербайджанской Республики. Нескоординированность действий данных органов негативно влияет на целостность государственного регулирования фондового рынка.

Для повышения эффективности функционирования фондового рынка страны требуется совершенствование организационно-экономического механизма его регулирования.

В целях устранения недостатков государственного регулирования фондового рынка должен быть создан единый регулирующий орган финансового рынка. Этому органу должны перейти полномочия по регулированию всех профессиональных участников рынка ценных бумаг, включая банки, страховые компании и т.д. Это позволит устранить разобщённость государственных регулирующих органов и повысит эффективность функционирования фондового рынка.

Литература:

1. Ломтатидзе О.В., В.И. Тинкова «Методологические аспекты совершенствования системы регулирования финансового рынка» // жур. Современная экономика: проблемы и решения 2012, N12 (36), стр. 152-156.
2. Global Financial Development Report 2013: Rethinking the Role of the State in Finance – Electronic text data – Mode of access: // [www.worldbank.org/ financialdevelopment](http://www.worldbank.org/financialdevelopment). – Title from screen.
3. <http://ru.exrus.eu/>

Xülasə
FOND BAZARININ İNKİŞAFINDA DÖVLƏT
TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLU
Teymur AXUNDOV

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikasının fond bazarı, fond bazarının tənzimlənməsi üzrə vahid dövlət orqanı, fond bazarının infrastrukturunu, iqtisadiyyatın real sektorun investisiya mexanizmi

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının fond bazarının formalaşması və inkişafı prosesini təhlili əsasında bu sahədə mövcud olan əsas problemlər üzə çıxarılır və saxta kapital bazarının ümumi inkişaf tendensiyaları müəyən olunur. Müəllif, həmçinin, xarici və postsovet ölkələrində fond bazarının formalaşması və inkişaf prosesini tədqiq edərək onların fərqli cəhətlərini üzə çıxarır və fond bazarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə yerli şəraitdə fond bazarının tənzimlənməsi üzrə praktikanın tətbiqi yollarını müəyyən edir.

Abstract
THE ROLE OF STATE CONTROL IN THE DEVELOPMENT
OF FUND MARKET
Teymur AKHUNDOV

Key words: fund market of Azerbaijan Republic, the single controlling state body of fund market, infrastructure of fund market, investment mechanism of real sector

The article analysis the formation process of fund market of Azerbaijan Republic and determines the main tendencies in the development of fund market. The author also investigates the formation process of fund market in foreign and post soviet countries and determines their specifics and the ways of implementing foreign experience for improvement of efficiency.

MİLLİ MÜHASİBAT UÇOTU STANDARTLARININ TƏTBİQİ ŞƏRAİTİNDƏ DAİMİ VƏ MÜVƏQQƏTİ FƏRQLƏRİN TƏXİRƏ SALINMIŞ MƏNFƏƏT VERGİSİNƏ TƏSİRİNİN UÇOTUNUN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ HAQQINDA

Vüqar MEHDİYEV

i.ü.f.d., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Rəyçi: İqtisad elmləri namizədi, dos. Ə.S.Salahov

Açar sözlər: daimi fərqlər; müvəqqəti fərqlər; təxirə salınmış mənfəət vergisi; daimi vergi öhdəlikləri; şərti gəlirlər, şərti xərclər, mühasibat müxabirləşmələri

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kommersiya tipli müəssisə və təşkilatlarda Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiq edilməsi təxirə salınmış mənfəət vergisi ilə əlaqədar olan bir sıra iqtisadi məsələlərin gündəmə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə iqtisadçı alim və mütəxəssislər tərəfindən araşdırılan məsələlər içərisində daimi fərqlərin, müvəqqəti fərqlərin, daimi vergi öhdəliklərinin, təxirə salınmış vergi aktivlərinin, təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin, şərti gəlirlərin və şərti xərclərin iqtisadi mahiyyətinin, onların təxirə salınmış mənfəət vergisinə təsirinin, eləcə də bu məsələlərin mühasibat uçotunda əks etdirilməsinin özünəməxsus yer almasını zəruri etmişdir.

Daimi fərqlər və daimi öhdəliklər. Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində gəlir və xərclərin tanınması proseslərinə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tətbiq edilməsi bir sıra yeni yanaşma prinsiplərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur ki, bunlar da öz növbəsində daimi fərqlərin, müvəqqəti fərqlərin, daimi vergi öhdəliklərinin, təxirə salınmış vergi aktivlərinin, təxirə salınmış vergi öhdəliklərinin, şərti gəlirlərin və şərti xərclərin iqtisadi mahiyyətinin açıqlanmasını, onların təxirə salınmış mənfəət vergisinə təsirinin hesablanmasını, eləcə də bu məsələlərin mühasibat uçotunda əks etdirilməsini tələb edir. Bütün bunlar mühasibat uçotunda kommersiya təşkilatları üçün hazırlanmış “Cari mənfəət vergisi üzrə” 3№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının və “Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə” 4№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının tələbləri əsasında əks etdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən kommersiya tipli müəssisə və təşkilatlar üçün nəzərdə tutulmuş bu mühasibat uçotu standartları “Mənfəət vergisi” adlı 12№-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartının müddəaları əsasında hazırlanmışdır [1; 2].

Kommersiya tipli müəssisə və təşkilatlarda “Cari mənfəət vergisi üzrə” 3№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının və “Təxirə salınmış mənfəət vergisi üzrə” 4№-li Milli Mühasibat Uçotu Standartının tələblərini əlverişli şəkildə yerinə yetirmək üçün 521№-li “Vergi öhdəlikləri” hesabının tərkibində 521-1№-li “Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə öhdəliklər”, 521-2№-li “Əlavə dəyər vergisi üzrə öhdəliklər”, 521-3№-li “Aksiz vergisi üzrə öhdəliklər”, 521-4№-li “Mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər”, 521-5№-li “Əmlak vergisi üzrə öhdəliklər”, 521-6№-li “Mədən vergisi üzrə öhdəliklər”, 521-7№-li “Yol vergisi üzrə öhdəliklər” və s.

subhesabların açılması məqsədəuyğun hesab edilir [1; 2; 4].

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində əldə edilmiş gəlirlərin və yol verilmiş xərclərin tanınması proseslərində meydana çıxan daimi fərqlər daimi vergi öhdəliklərini yaradır. Daimi vergi öhdəlikləri daimi fərq məbləğləri üzrə yaranan mənfəət vergisinin məbləğidir. Daimi vergi öhdəliklərinin məbləği daimi fərq məbləğlərini mənfəət vergisinin dərəcəsinə vurmaqla hesablanır. Daimi vergi öhdəliklərinin məbləği 901№-li “Cari mənfəət vergisi üzrə xərclər” hesabının tərkibində açılması tövsiyyə edilən 901-2№-li “Daimi vergi xərcləri” subhesabının debetində və 521№-li “Vergi öhdəlikləri” hesabının kreditində əks etdirilir. Mənfəət vergisinin 521-4№-li “Mənfəət vergisi üzrə öhdəliklər” subhesabında uçota alınmasının tövsiyyə edildiyini nəzərə alaraq, həmin subhesabı 2 yerə parçalamaqla, 521-41№-li “Mənfəət vergisi üzrə cari öhdəliklər” və 521-42№-li “Mənfəət vergisi üzrə daimi öhdəliklər” subhesablarından istifadə edilə bilər [2; 8].

Beləliklə, Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiq edildiyi şəraitdə daimi vergi öhdəlikləri mühasibat uçotunda 1-ci cədvəldə verilmiş müxabirləşmələrlə əks etdiriləcəkdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1

Daimi vergi öhdəlikləri üzrə təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tələblərinə uyğun göstərilməsinə aid əməliyyat jurnalı

(manat)

	Əməliyyatın məzmunu	Məbləği	Müxabirləşmə	
			D-t	K-t
1	2	3	4	5
1.	Kreditdən istifadə edilməsi xərcləri üzrə yaranan daimi vergi öhdəlikləri	22500	901-2	521-42
2.	Əsas vəsait obyektinin əvəzsiz verilməsi üzrə yaranan daimi vergi öhdəlikləri	1800	901-2	521-42
3.	Kompensasiya edilməyən zərərlər üzrə yaranan daimi vergi öhdəlikləri	2200	901-2	521-42

Qeydlər: Bu təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunda istifadə edilmiş yeni hesablar haqqında: 521-42№-li “Mənfəət vergisi üzrə daimi öhdəliklər” subhesabında mənfəət vergisi üzrə qeydə alınmış daimi öhdəliklərin, 901-2№-li “Daimi vergi xərcləri” subhesabında isə mənfəət vergisinin tərkibində qeydə alınmış daimi vergi xərclərinin uçotunun aparılması məqsədə uyğundur.

Müvəqqəti fərqlər və təxirə salınmış mənfəət vergisi. Müvəqqəti fərqlər mühasibat mənfəəti və zərərini bir hesabat dövründə, mənfəət vergisinin vergi bazasını isə digər hesabat

dövründə formalaşdıran gəlir və xərclərdir. Göstərilən fərqlər mühasibat və vergi uçotunda müxtəlif hesabat dövrlərində tanınırlar.

Mənfəət vergisinin formalaşması zamanı müvəqqəti fərqlər təxirə salınmış mənfəət vergisinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Təxirə salınmış mənfəət vergisi növbəti hesabat dövrlərində ödənilməli olan mənfəət vergisini artıran və ya azaldan məbləğdir.

Vergiyə cəlb edilən mənfəətə təsiri xarakterindən asılı olaraq, müvəqqəti fərqlər 2 yerə bölünür: çıxılan müvəqqəti fərqlər və vergiyə cəlb edilən müvəqqəti fərqlər.

Çıxılan müvəqqəti fərqlər mühasibat mənfəətini cari hesabat dövründə, vergi mənfəətini isə növbəti hesabat dövrlərində azaldan gəlir və xərclərdir. Onlar aşağıdakı hallarda yaranır [3; 8]:

- mühasibat və vergi uçotunda amortizasiya olunan aktivlərə müxtəlif üsullardan istifadə edilməklə amortizasiya hesablandıqda;
- komməriya və idarəetmə xərclərinin tanınmasında fərqli üsullardan istifadə edildikdə;
- müəssisənin zərərləri gələcək dövrlərə keçirildikdə;
- gəlir və xərcləri kassa metodu ilə tanıyan müəssisələrdə alınmış mallara (işlərə, xidmətlərə) görə yaranmış kreditor borcları olduqda;
- digər hallarda.

Çıxılan müvəqqəti fərqlər müəssisənin gələcək təsərrüfat fəaliyyətində öz iqtisadi məzmununa uyğun gələn mənbələr hesabına silinərək, tədricən ləğv edilir.

Amortizasiya olunan aktivlərə amortizasiyanın hesablanması müxtəlif üsullarının istifadə edilməsi zamanı müvəqqəti fərqlər o halda meydana gəlir ki, mühasibat uçotunda hesablanmış amortizasiyanın məbləği vergi uçotunda hesablanmış amortizasiyanın məbləğindən çox olsun [3; 5].

Misal 1. Dəyəri 200 000 manat, istismar müddəti 5 il olan əsas vəsait obyektinə üzrə amortizasiya mühasibat uçotunda azalan qalıq üsulu ilə, vergi uçotunda isə xətti üsulla hesablanır. Birinci istismar ilində amortizasiya məbləği mühasibat uçotunda 66 667 manat ($200\,000 \times 5 \text{ il} : 15 \text{ il}$), vergi uçotunda isə 40 000 manat ($200\,000 : 5 \text{ il}$) təşkil edir. İl ərzində çıxılan müvəqqəti fərq 26 667 manat ($66\,667 - 40\,000$) təşkil edir.

I rübdə amortizasiya məbləği mühasibat və vergi uçotunda müvafiq olaraq 16667 manat və 10000 manat, çıxılan müvəqqəti fərq isə 6667 manat təşkil edir.

Mühasibat və vergi uçotunda komməriya və idarəetmə xərclərinin tanınmasında fərqli üsullardan istifadə edilməsi nəticəsində çıxılan müvəqqəti fərqlər o halda əmələ gəlir ki, bu xərclər mühasibat uçotunda birdəfəlik (həmin anda), vergi uçotundan isə tədricən silinsin.

Gələcək dövrlərə keçirilmiş zərərlər üzrə çıxılan müvəqqəti fərq zərərin ümumi məbləğindən vergi bazasının azaldılması üçün qəbul edilmiş zərər məbləğini çıxmaqla müəyyən edilir.

Misal 2. Tutaq ki, 2005-ci ildə müəssisənin zərəri 38500 manat təşkil etmişdir. 2006-cı ilin I rübündə vergiyə cəlb edilən mənfəətin məbləği yanvar ayında 370 manat, fevral ayında 480 manat, mart ayında 620 manat olmaqla, cəmi 1470 manat təşkil etmişdir. Vergi Məcəli

ləsinin tələblərinə əsasən keçən ildə zərərlə işləmiş müəssisənin cari aylarda əldə etdiyi mənfəəti növbəti 5 illik dövr ərzində hər hansı bir məhdudiyyət qoyulmadan zərərin ödənilməsinə yönəldilməlidir. Tutaq ki, müəssisə həmin qaydaya əsaslanaraq, hər ayın sonunda əldə edilmiş mənfəətin aylıq məbləğinin 2005-ci ilin zərərinin ödənilməsinə yönəldilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir. Bu qərarın icrası ilə əlaqədar olaraq 2005-ci ilin 38500 manat məbləğində zərəri 2006-cı ilin yanvar ayında 370 manat, fevral ayında 480 manat, mart ayında 620 manat olmaqla, cəmi I rübdə 1470 manat kompensasiya edilir. Bu halda müəssisənin gələcək dövrlərə keçirilmiş zərərləri üzrə çıxılan müvəqqəti fərqin məbləği 1 yanvar 2006-cı il tarixində 38500 manat, 1 fevral 2006-cı il tarixində $38500 - 370 = 38130$ manat, 1 mart 2006-cı il tarixində $38130 - 480 = 37650$ manat, 1 aprel 2006-cı il tarixində isə $37650 - 620 = 37030$ manat təşkil edəcəkdir. Bu müvəqqəti fərq məbləği 1 yanvar 2011-ci il tarixədək olan 5 illik dövrdə hər ay müntəzəm qaydada, mənfəətin aylıq məbləği həcmində azaldılaraq, 1 yanvar 2011-ci il tarixə 2200 manat təşkil edəcəkdir. Həmin tarixdən etibarən bu məbləğ kompensasiya edilə bilməyən zərərlər üzrə daimi fərq hesab ediləcəkdir.

Alınmış mallara (işlərə, xidmətlərə) görə yaranmış kreditor borcları üzrə çıxılan müvəqqəti fərqlər gəlir və xərcləri kassa metodu ilə tanıyan müəssisələrdə əmələ gələ bilər.

Misal 3. Tutaq ki, müəssisəyə 7 yanvar 2011-ci il tarixdə 173 000 manat material daxil olmuş və o, 31 mart 2011-ci ilədək məhsul istehsalına sərf edilmişdir. 19 aprel 2011-ci il tarixində həmin materiallara görə malsatan müəssisəyə ödəniş edilmiş və bankdan pul vəsaiti köçürülmüşdür. Müəssisədə vergi məqsədləri üçün gəlir və xərclərin uçotu kassa metodu ilə aparılır.

Göründüyü kimi, bu halda mühasibat uçotunda istifadə edilmiş materiallar məhsulun maya dəyərinə I rübdə silinir, vergi uçotunda isə materialların dəyəri II rübdə məsrəf kimi tanınır. Bu halda 170 000 manat məbləğdə silinmiş materialların dəyəri I rübün sonunda, yəni 31 mart 2011-ci il tarixdə çıxılan müvəqqəti fərq kimi uçota alınacaqdır.

Vergiyə cəlb edilən mənfəətin formalaşması zamanı çıxılan müvəqqəti fərqlər təxirə salınmış mənfəət vergisinin əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, bu da öz növbəsində gələcək hesabat dövrlərində büdcəyə ödənilməli olan mənfəət vergisini azaltmalıdır.

Vergiyə cəlb edilən müvəqqəti fərqlər mühasibat mənfəətini cari hesabat dövründə, vergiyə cəlb edilən mənfəəti isə gələcək hesabat dövrlərində artıran gəlir və xərclərdir.

Vergiyə cəlb edilən müvəqqəti fərqlər aşağıdakı hallarda meydana çıxır:

- mühasibat və vergi uçotunda amortizasiya hesablanmasının fərqli üsullarından istifadə edildikdə;
- gəlir və xərcləri kassa metodu ilə tanıyan təşkilatlarda mühasibat və vergi uçotunda satış pulunun və faiz gəlirlərinin müxtəlif üsullarla tanınması zamanı;
- digər analogi hallarda.

Misal 4. Tutaq ki, vergi məqsədləri üçün gəlir və xərclərin uçotunu kassa metodu ilə aparən müəssisədə 2011-ci ilin I rübü ərzində alıcıların ünvanına 387000 manat məbləğində məhsul göndərilmişdir. Göndərilmiş məhsula görə alıcılardan müəssisənin hesablaşma hesabına I rübdə 325000 manat, II rübdə isə 62000 manat pul vəsaiti daxil olmuşdur. Mühasibat uço-

tunda satış pulunun bütün məbləği məhsul satışı kimi əks olunmalı olduğu halda, vergi uçotunda ancaq faktiki daxil olmuş ödəniş məbləği əks olunmalıdır. Bu halda alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun ödəniş aparılmamış hissəsi, yəni 62000 manat məbləğ mühasibat uçotunda vergiyə cəlb edilən müvəqqəti fərq kimi əks olunacaqdır.

Vergiyə cəlb edilən mənfəət formalaşarkən vergiyə cəlb edilən müvəqqəti fərqlər təxirə salınmış mənfəət vergisinin yaranmasına gətirib çıxardır. Mənfəət vergisinin bu hissəsi ona görə təxirə salınmış mənfəət vergisi adlanır ki, onun büdcəyə ödənməsi müəyyən bir dövrdə təxirə salınır, yəni həmin məbləğ cari mənfəət vergisindən fərqli olaraq, büdcəyə növbəti hesabat dövrlərində ödənməlidir [5; 7].

Mühasibat uçotunda çıxılan müvəqqəti fərqlərin uçotu vergiyə cəlb edilən müvəqqəti fərqlərin uçotundan ayrı olmaqla, bu müvafiq əməliyyatların uçotu üçün istifadə olunan ayrı-ayrı aktiv və öhdəlik subhesablarında aparılır.

Sonuncu misalın məlumatlarına görə satış pulunun ödənilmiş 325000 manat hissəsinə aid aşağıdakı mühasibat yazılışları verilir (Cədvəl 2):

Cədvəl 2

Misal 4-də göstərilən situasiyada baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda Vergi Məcəlləsinin tələblərinə uyğun göstərilməsinə aid əməliyyat jurnalı

(manat)

	Ə m ə l i y y a t ı n m ə z m u n u	Məbləği	Müxabirləşmə	
			D-t	K-t
1	2	3	4	5
	A. Hesablama metodu ilə			
1.	Alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun maya dəyərilə məbləği	334 000	45/1	40
2.	Göndərilmiş məhsulun alıcılar tərəfindən qəbul edilməsi	334 000	46	45/1
3.	Alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun satış qiymətilə məbləği	387 000	62	46
4.	Alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun satış məbləği ilə maya dəyəri məbləği arasındakı fərq: satışın maliyyə nəticəsi	53 000	46	80
5.	I rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği	325 000	51	62
6.	II rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği	62 000	51	62
	B. Kassa metodu ilə			
7.	Alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun maya dəyərilə məbləği	334 000	45/1	40
8.	Göndərilmiş məhsulun alıcılar tərəfindən qəbul edilməsi	334 000	62	45/1
9.	Alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun satış məbləği ilə maya dəyəri məbləği arasındakı fərq	53 000	62	76/6

10.	I rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği	325 000	51	46
11.	I rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği satış hesab olunur və alıcı müəssisənin debitor borcu silinir	325 000	46	62
12.	I rübə aid satışın maliyyə nəticəsi hesablanır	44510	76/6	80
13.	II rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği	62 000	51	46
14.	II rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği satış hesab olunur və alıcı müəssisənin debitor borcu silinir	62 000	46	62
15.	II rübə aid satışın maliyyə nəticəsi hesablanır	8490	76/6	80

Misal 4-də göstərilmiş situasiyada baş vermiş təsərrüfat əməliyyatları mühasibat uçotunda Milli Mühasibat Uçotu Standartının tələblərinə əsasən cədvəl 3-də verilmiş müxabirləşmələrlə əks olunacaqdır:

Cədvəl 3

Misal 4-də göstərilən situasiyada baş vermiş təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tələblərinə uyğun göstərilməsinə aid əməliyyat jurnalı

(manat)

1	Əməliyyatın məzmunu	Məbləği	Müxabirləşmə	
			D-t	K-t
2	3	4	5	
A. Hesablama metodu ilə				
1.	Alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun maya dəyərilə məbləği	334 000	207-1	204
2.	Göndərilmiş məhsulun alıcılar tərəfindən qəbul edilməsi	334 000	601	207-1
3.	Alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun satış qiymətilə məbləği	387 000	211	601
4.	Alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun satış məbləği ilə maya dəyəri məbləği arasındakı fərq: satışın maliyyə nəticəsi	53 000	601	801
5.	I rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği	325 000	223	211
6.	II rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği	62 000	223	211
B. Kassa metodu ilə				
7.	Alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun maya dəyərilə məbləği	334 000	207-1	204
8.	Göndərilmiş məhsulun alıcılar tərəfindən qəbul edilməsi	334 000	211	207-1
9.	Alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun satış məbləği ilə maya dəyəri məbləği arasındakı fərq	53 000	211	217-9
10.	I rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği	325 000	223	601

11.	I rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği satış hesab olunur və alıcı müəssisənin debitor borcu silinir	325 000	601	211
12.	I rübə aid satışın maliyyə nəticəsi hesablanır	44510	217-9	801
13.	II rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği	62 000	223	601
14.	II rübdə satışdan daxil olan pul vəsaitinin məbləği satış hesab olunur və alıcı müəssisənin debitor borcu silinir	62 000	601	211
15.	II rübə aid satışın maliyyə nəticəsi hesablanır	8490	217-9	801

Qeydlər: Bu təsərrüfat əməliyyatlarının uçotunda istifadə edilmiş yeni hesablar haqqında:

204№-li “Hazır məhsul” hesabında istehsal müəssisələrində istehsaldan çıxmış hazır məhsulun uçotu maya dəyəri üzrə aparılır. 207№-li “Digər ehtiyatlar” hesabının tərkibində 207-1№-li “Digər ehtiyatlar: yola salınmış hazır məhsul” subhesabının istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. 211№-li “Alıcı və sifarişçilərin qısamüddətli debitor borcları” hesabında alıcı müəssisələrin ünvanına göndərilmiş mal və məhsullar, eləcə də onlara görə ödənişin aparılması əməliyyatlarının uçotu aparılır. 217№-li “Digər qısamüddətli debitor borcları” hesabının tərkibində Satışın maliyyə nəticəsini uçotda satış pulunun daxil olması faktlarına proporsional olaraq mərhələ-mərhələ əks etdirmək üçün 217-9№-li “Digər qısamüddətli debitor borcları: alıcıların ünvanına göndərilmiş məhsulun satış məbləği ilə maya dəyəri məbləği arasındakı fərq” subhesabından istifadə edilə bilər. Satış və onun nəticələrinin uçotunda 601№-li “Satış” hesabından, 801№-li “Ümumi mənfəət (zərər)” hesabından və 223№-li “Bank hesablaşma hesabları” hesabından istifadə edilmişdir [1; 2; 8].

Nəticə

Beləliklə, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində əldə edilmiş gəlirlərin və yol verilmiş xərclərin tanınması proseslərində meydana çıxan daimi fərqlər daimi vergi öhdəliklərini yaradır. Daimi vergi öhdəlikləri isə daimi fərq məbləğləri üzrə yaranan mənfəət vergisinin məbləğindən irəli gəlir. Daimi vergi öhdəliklərinin məbləği daimi fərq məbləğlərini mənfəət vergisinin dərəcəsinə vurmaqla hesablanır. Müvəqqəti fərqlər mühasibat mənfəəti və zərərini bir hesabat dövründə, mənfəət vergisinin vergi bazasını isə digər hesabat dövründə formalaşdıran gəlir və xərclərdir. Göstərilən fərqlər mühasibat və vergi uçotunda müxtəlif hesabat dövrlərində tanınırlar. Vergiyə cəlb edilən müvəqqəti fərqlər mühasibat mənfəətini cari hesabat dövründə, vergiyə cəlb edilən mənfəəti isə gələcək hesabat dövrlərində artıran gəlir və xərclərdir. Mənfəət vergisinin formalaşması zamanı müvəqqəti fərqlər təxirə salınmış mənfəət vergisinin yaranmasına gətirib çıxardır. Təxirə salınmış vergi aktivini təxirə salınmış mənfəət vergisinin o hissəsidir ki, həmin hissə növbəti hesabat dövrlərindəki mənfəət vergisini azaltmalıdır. Təxirə salınmış vergi aktivinin məbləği çıxılan müvəqqəti fərqlərin məbləğini mənfəət vergisinin dərəcəsinə vurmaqla hesablanır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi Bakı-2010;

2. Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının konseptual əsasları. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin nəşri. Bakı, 2009;
3. V.Quliyev, A.Kərimov, R.Fətullayev “Beynəlxalq uçot və hesabatə giriş”. Bakı, 2009, 380 səh.;
4. Q.R.Rzayev “Mühasibat uçotu və audit”. Bakı, ADİU, 2006, 338 səh.;
5. S.M.Səbzəliyev “Mühasibat (maliyyə) hesabatı”. Bakı, ADİU, 2003, 170 səh.;
6. V.S.Əliyev, Ə.Ə.Babayev “Mühasibat uçotu”. Bakı, 2000, 240 səh.;
7. B.Xankişiyev, Ş.Əliyev “Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat”. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2013, 320 səh.;
8. A.Kərimov “Mühasibat uçotu, vergilər”. Bakı, 2014, 510 səh.
9. <http://www.muhasib.az/Xeber/xeber.php?id=66>
10. <http://www.muhasib.az/Meqale/meqale.php?id=9>

Abstract

SOME ISSUES ABOUT THE ACCOUNTING OF THE INFLUENCE OF PERMANENT AND TEMPORARY DIFFERENCES ON THE DEFERRED INCOME TAX UNDER IMPLICATION OF NATIONAL ACCOUNTING STANDARDS

Ph.D. on economics Vugar MEHDIYEV

Key words: permanent differences, temporary differences, deferred income tax, permanent tax liabilities, nominal income, nominal costs, accounting transactions

The economic and accounting essence of the permanent and temporary differences, permanent tax liabilities, deferred tax liabilities and deferred tax assets, nominal income and nominal costs under implication of National Accounting Standards in profit organisations are analysed in this article. Moreover, calculating their impact on deferred income tax and issues of reflection in accounting are also discussed in our paper.

Резюме

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ УЧЕТА ВЛИЯНИЯ ПОСТОЯННЫХ И ВРЕМЕННЫХ РАЗНИЦ НА ОТСРОЧЕННЫЙ НАЛОГ НА ПРИБЫЛЬ В УСЛОВИЯХ ПРИМЕНЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ СТАНДАРТОВ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА

к.э.н., Вугар МЕХДИЕВ

Ключевые слова: постоянные разницы, временные разницы, налог на отсроченной прибыли, постоянные налоговые обязательства, условные доходы, условные расходы, бухгалтерские корреспонденции

В статье исследованы экономическая сущность и особенности учета постоянных разниц, временных разниц, постоянных налоговых обязательств, отсроченных налоговых активов, условных доходов и условных расходов в условиях применения национальных стандартов бухгалтерского учета, а также изложены вопросы расчета их влияния на налог на отсроченной прибыли и их отражения в бухгалтерском учете.

BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ SOSIAL-İQTİSADI TƏRƏQQİNİN VƏ SABİTLİYİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ

Ülviyyə SADAYEVA

AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı

Rəyçi: i.e.d., prof. Dünyamalı Vəliyev

Açar sözlər: büdcə, xərc, tənzimləmə, sosial-iqtisadi inkişaf, tarazlı inkişaf

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsi minimum olur və tənzimləyici funksiya daha ciddi xarakter alır. Başqa sözlə desək, dövlət iqtisadi proseslərdə bir tənzimləyici tərəf kimi çıxış edir, normativ-hüquqi sənədlər qəbul etməklə ümumilikdə sosial-iqtisadi tərəqqini stimullaşdırıcı bir tənzimləmə həyata keçirir. Təbii ki, iqtisadiyyatın proporsional inkişafı daha dayanıqlıdır və dövlət də bu istiqamətdə fəaliyyət göstərir. İqtisadiyyatın tarazlı inkişafı və cəmiyyətin normal yaşayışının təmin olunması baxımından dövlətin əsas vəzifələrindən biri də büdcə xərclərinin səmərəli idarə edilməsidir. Aydınır ki, səmərəli bölüşdürülməni təmin etmədən düzgün idarəetməyə nail olmaq qeyri-mümkündür. Məhz, büdcə xərclərinin səmərəli bölüşdürülməsi və düzgün idarə edilməsi ilə sosial-iqtisadi tərəqqini və stabilliyi təmin etmək mümkündür. Təqdim edilən məqalədə də bu istiqamətdə araşdırmalar aparılmış, müvafiq təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Bazar iqtisadiyyatı özəl təsərrüfat subyektlərinin inkişafına əsaslanan, dövlətin hərtərəfli və stimullaşdırıcı tənzimlənməsini zəruri edən bir sistemdir. Bu sistemdə, aparıcı mövqe ayrı-ayrı sahibkarlıq subyektlərinə məxsus olsa da, ümumilikdə onların fəaliyyəti dövlətin tənzimləyici funksiyaları ilə yönəldilir. Beləliklə də, dövlət stimullaşdırıcı addımlar atmaqla inkişafı ləng gedən sahələrə dəstək verir, həm də tarazlıq baxımından digər sahələrin də fəaliyyətini, sanki əngəlləyir. Aydınır ki, dövlətin əsas maliyyə dayağı büdcədir, yəni dövlətin maliyyə qərarları büdcə vəsaitləri hesabına icra olunur. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın birbaşa tənzimlənməsi də büdcə-vergi siyasəti alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu siyasətin son məhsulu kimi dövlət büdcəsi və onun xərcləri həmişə sosial iqtisadi maraqların daşıyıcıları olan müxtəlif təbəqələr arasında tarazlığı əks etdirir.

Təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən və onun mövcud imkanlarından asılı olmayaraq istənilən ölkədə büdcə xərclərinin səmərəli idarə olunması bütün dövrlərdə ən vacib problemlərdən biri hesab edilir. Bu, hər şeydən əvvəl ölkənin sosial həyatının və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin real tələbatı uyğunluq səviyyəsi ilə əlaqədardır. Aydınır ki, büdcə xərcləri dedikdə dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilən pul vəsaiti başa düşülür. Bu baxımdan da, xərclərin səmərəli bölüşdürülməsi və idarə edilməsi bütövlükdə dövlətin, o cümlədən dövlət büdcəsinin qarşısında duran vəzifələrə, eləcə də sosial-iqtisadi hədəflərə uyğun həyata keçirilməlidir [1,s.98-112].

Müasir dövrdə qloballaşma və inteqrasiya prosesləri nəticəsində dünyanın vahid bir orqanizmə çevrilməsi, ayrı-ayrı milli təsərrüfatlarda xarici təhdidlərin artması, kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətinin sürətlənməsi və s. kimi məsələlər nəticəsində xərclərin idarə edilməsi prosesi daha da mürəkkəbləşmişdir və daha məsuliyyətli yanaşma tələb edir. Ümumilikdə isə, büdcə xərclərinin bölüşdürülməsi və səmərəli idarə edilməsi prosesi bir sıra mərhələləri əhatə edir. Belə ki, xərclərdən maksimum səmərə əldə etmək üçün, ilk növbədə, əsaslandırılmış büdcə siyasətinin olması, büdcənin başlıca məqsədlərinin aydınlaşdırılması və onların reallaşdırılması üçün lazım qədər resursların olması vacibdir. Təbii ki, resursların optimal bölüşdürülməsi bundan sonrakı ən mühüm mərhələdir. Eyni zamanda, xərclərin bölüşdürülməsindən sonra ayrılmış vəsaitlərlə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün daha optimal variantın seçilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir [2,s.145-152].

Təcrübə göstərir ki, praktikada bu məsələlər büdcənin tərtibi və icrası prosesində və ya digər səviyyədə bu və ya digər dərəcədə nəzərə alınır. O cümlədən, xərclərin idarə edilməsinə mədaxil və məxaric üzrə imkanların nəzərə alınması, dövlətin malik olduğu resursların bölüşdürülməsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi, zəruri informasiya sisteminin yaradılması kimi məsələlərin həll olunduğu proses kimi də baxmaq olar. Nəzərə alsaq ki, səmərəli bölüşdürmə olmadan düzgün idarəetmə də qeyri-mümkündür, onda elə xərclərin bölüşdürülməsi prosesinə, həm də yuxarıda qeyd edilən məsələlərin həlli yolu kimi baxa bilərik.

Məlumdur ki, ümumilikdə büdcə xərcləri idarəetmə, müdafiə və hüquq mühafizə orqanlarının saxlanması, sosial, dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclər olmaqla dörd qrupda təsnifləşdirilir. Büdcə prosesi ilə tanışlıqdan aydın olur ki, büdcə quruculuğunun inkişafının istənilən dövründə xərclərin təsnifatlaşdırılması zamanı təkcə xərclərin ümumi həcmnin deyil, həm də onların səmərəli tərkibi və strukturunun müəyyənləşdirilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Ona görə ki, dövlət bu və ya digər sahədə müəyyən xərclər qoymaqla, vəsaitlər sərf etməklə öz məqsədinə nail olur. Bu baxımdan da, yalnız dövlət xərclərini bu parametrlərlə müəyyən etməklə dövlət tərəfindən qoyulmuş vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlmək olar [2,s.46-62].

Araşdırmalardan aydın olur ki, müxtəlif dövrlərdə büdcənin xərc maddələri arasında kəskin fərqlər olmuşdur. Başqa sözlə desək, büdcə xərclərinin strukturu tarixən konkret şəraitin tələbatına uyğun müəyyən edilmişdir. Məsələn, araşdırmalar göstərir ki, I və II Dünya müharibələri zamanı hərbi xərclərin məbləği kəskin artmışdır və bu da büdcənin tərtibində də öz əksini tapmışdır. Sonralar isə büdcə xərclərinin artmasına iqtisadi və sosial amillər ciddi təsir göstərmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu amillər dövlət büdcəsinin xərclərinin artmasının əsas səbəbi kimi çıxış edirlər [4,s.120-134].

Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə inkişaf etmiş ölkələrin dövlət xərclərinin strukturu sosial proqramların xeyrinə və ayrı-ayrı xidmət sahələrinin inkişafının dəstəklənməsinə doğru dəyişir. Demək olar ki, əksər ölkələrdə büdcə xərclərinin strukturunda birinci yeri sosial xərclər tutur. Bu da təbii, çünki dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi və ya büdcə siyasətinin başlıca məqsədləri

- mövcud sosial-iqtisadi durumun stabilləşdirilməsi, möhkəmləndirilməsi və dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması məhz bunlarda özünü büruzə verir. Bu xərclər bazar iqtisadiyyatına xas olan sosial qruplar arasındakı kəskin fərqləri ciddi surətdə yumşaltmaq üçün şərait yaratmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda əsaslı iqtisadi islahatların başlandığı ilk dövrlərdən etibarən müxtəlif illərdə fərqli iqtisadi artım və stabilləşdirmə strategiyaları reallaşdırılıb. Belə ki, əgər 1995-1999-cu illər daha çox sərt büdcə xərcləri siyasətinin reallaşdırılması ilə, 2000-2003-cü illər balanslaşdırılmış büdcə xərcləri siyasəti ilə yadda qalmışdırsa, 2004-cü ildən etibarən həyata keçirilən büdcə xərcləri siyasəti ekspansionist siyasəti ilə əvəzlənib. Bütün hallarda isə, aydındır ki, dövlətin iqtisadiyyatda fəaliyyətinin miqyasını xarakterizə edən ən ümumiləşdirilmiş göstərici dövlət büdcəsi vasitəsi ilə maliyyə resurslarının yenidən bölgüsünün miqdarı və ya dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-də payının səviyyəsidir. Bunun sübutu kimi, iqtisadi nəzəriyyədə “Vaqner qanunu” kimi tanınan və adam başına düşən ÜDM-in artım sürəti ilə dövlət büdcəsi xərclərinin artım sürəti arasında asılılığın mövcudluğu qanununa əsaslanan araşdırmaları göstərmək lazımdır. Vaqner qanununa müvafiq olaraq iqtisadi artım büdcə xərcləri artımının sürətlənməsi amili kimi çıxış edir və iqtisadi artımın sürətlənməsi dövlətin ölçülərinin artmasını şərtləndirir. Eyni zamanda, “Vaqner qanunu” müasir dövrdə də bir sıra empirik təhlillərin nəticələri ilə təsdiqlənir. İnternet mənbələrindən əldə edilmiş mövcud statistik məlumatlar üzrə aparılmış təhlillərə əsasən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi, orta hesabla, 27,3%; orta inkişaf səviyyəsinə çatmış ölkələrdə 33,0%; yüksək inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə isə 40,3% təşkil edir. Konkret olaraq, hal-hazırda dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi ABŞ-da 30%, Yaponiyada 33%, Almaniya da 46%, Böyük Britaniya da 43%, Fransa və İtaliya da 50%, Kanadada 44%, İsveçdə - 60% təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında isə bu rəqəm 35-36%-ə bərabərdir. Eyni zamanda, istənilən ölkədə dövlət xərclərinin yalnız müəyyən həddə kimi yüksəlişi halında qanunauyğunluq öz qüvvəsini saxlayır, bu həddən sonra isə xərclərin artımı lazımı səmərəni vermir [5].

Belə ki, iqtisadi baxımdan yüksək inkişaf səviyyəsinə malik ölkələrdə bu qanuna uyğunluq müşahidə olunmur, yalnız zəif inkişafa malik ölkələrdə qeyd edilənlər özünü daha bariz göstərir. Belə bir məhdudiyyətin mövcudluğu, ilk dəfə, Richard Armei və Richard Rahn adlı iqtisadçı alimlər tərəfindən müəyyən edilmişdir. Onlar göstərib ki, həqiqətən iqtisadi artım templəri ilə büdcə xərclərinin ÜDM-də payının artımı arasında parabolik asılılıq mövcuddur və müəyyən “təpə” nöqtəsindən sonra dövlət xərclərinin artımı iqtisadi artıma mənfi təsir göstərir. Bütün bunlarla yanaşı, uzun illər müxtəlif ölkələrin statistik məlumatları üzrə dövlət xərclərinin iqtisadi artıma təsirinin ən səmərəli səviyyəsi 23% səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Bu nöqtə elmi ədəbiyyatda, alimin adına uyğun olaraq Skalli nöqtəsi kimi adlanır [5].

Mövcud vəziyyətdə, Skalli yanaşması əsasında Azərbaycan Respublikası üzrə təhlillər aparsaq, aydın olar ki, ölkəmizdə, dövlət büdcəsi xərclərinin səviyyəsi iqtisadi artıma müsbət təsirin səmərəli həddini ötmüşdür. Lakin, ümumilikdə götürüldükdə, iqtisadi artımın mümkün istiqamətləri və tənzimləmə mexanizmlərinin mahiyyəti araşdırılmadan, dövlət büdcəsi xərcl-

ləri səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, büdcə xərclərinin strukturu haqqında fikirlər irəli sürülməsi özünü tam doğrultmaya da bilər. Bu isə alınmış nəticələrin praktiki istifadə baxımından əhəmiyyətini azaldır, qeyd edilənlərin tövsiyə xarakteri daşdığını göstərir. Başqa sözlə, bu yanaşmalar ölkədə iqtisadi artımın sürətlənməsi ilə büdcə xərcləri siyasətinin keyfiyyətinin və büdcə xərclərinin səmərəliliyinin yüksəlməsi, daha məsuliyyətli büdcə xərcləri siyasətinin reallaşdırılması zəruriliyini ortaya qoyur. Digər tərəfdən, yuxarıda qeyd edilən büdcə xərclərinin ÜDM-də 23%-lik paya malik olması fikiri də hər ölkə üçün düzgün olmaya bilər. Başqa sözlə desək, hər bir ölkənin sosial-iqtisadi şəraiti, durumu və maliyyə imkanlarından asılı olaraq bu rəqəm fərqli ola bilər. Bundan əlavə, dövlət xərclərinin optimal səviyyəsi, heç də bu xərclərin minimum səviyyəsi və ya gəlirlərin sürətli artımına müvafiq olaraq xərclərin sürətli artırılmasının zəruriliyi anlamına gəlmir. Ölkədə, istər real, mövcud maliyyə vəziyyətindən çıxış etməyərək dövlət xərclərinin yüksəlməsi, istərsə də iqtisadi inkişafda xüsusi əhəmiyyətə malik istiqamətlərin tələb olunan səviyyədən az maliyyələşdirilməsi, orta müddətli perspektivdə iqtisadi artıma mənfi təsir göstərən amillərdəndir. Bu səbəbdən də, hər bir ölkədə yaranmış konkret iqtisadi şərait və perspektiv inkişaf meyilləri ÜDM-də dövlət xərclərinin payının optimal səviyyəsini müəyyənləşdirir [1,s.135-11; 5].

Aydın ki, büdcə xərclərinin həcm və strukturunun səmərəli tənzimlənməsi ölkədə makroiqtisadi sabitliyin səviyyəsinə çox ciddi təsir göstərir. Ona görə də bu sabitliyin qorunub saxlanması üçün xərclərin tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri dəqiq müəyyən edilməli və xərclərin idarə edilməsində əsas diqqət onların müəyyən edilməsinə yönəldilməlidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, prioritet istiqamətlər standart xarakter daşmır və mövcud şəraitdən, durumdan asılı olaraq dəyişə bilər. Konkret olaraq isə, müasir dövrimizdə mərkəzi icra orqanları tərəfindən dövlət vəsaitlərinin yalnız qanunvericiliklə təsbit olunmuş və onlara verilmiş səlahiyyətlər həddində bölüşdürülməsi, xərclərin sahə strukturunun nəzərə alınması, cari və əsaslı xərclərin fərqləndirilməsi, cari xərclərin məsrəf elementləri və digər istiqamətlər üzrə qruplaşdırılması və s. məsələlər prioritetlərə aid edilə bilər. Bir məsələni də unutmamaq lazımdır ki, büdcə siyasətinin orta və uzunmüddətli prioritetləri də fərqləndirilməli və əsas götürülməlidir. Belə ki, konkret şəraitə uyğun büdcə xərcləri sahəsində siyasətin hazırlanması daha çox xərclərin təsnifləşdirmə səviyyəsindən asılıdır. Xərc təsnifatının elmi cəhətdən əsaslandırılması isə onların dəqiq planlaşdırılması üçün daha əlverişli şərait yaradır. Öz növbəsində büdcə xərclərinin iqtisadi səmərəsi daha çox onların planlaşdırılma metodikasının keyfiyyətindən, xərclərin düzgün istiqamətləndirilməsindən asılıdır. Xərclərin həcm və strukturunu səmərəli şəkildə tənzimləməklə dövlət iqtisadiyyatın inkişaf tempinə və ölkədə makroiqtisadi sabitliyə təsir göstərmək imkanı qazanır. Bu zaman təbii ki, prioritet istiqamət kimi investisiya xərcləri və mütərəqqi texnologiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi ilə bağlı xərclər əsas götürülür [3,s.243-261; 4,s.148-157].

Araşdırmalar göstərir ki, əksər ölkələrdə büdcə xərcləri siyasəti öz mühafizəkarlığı ilə seçilir və bir qayda olaraq cəmiyyətin sosial inkişafı gəlirlə müqayisədə xərclərin daha sürətli artmasını tələb edir. Bu isə, öz növbəsində gəlir, xərc və büdcə kəsininin daha uzun müddətə planlaşdırılmasını tələb edir. Müşahidələr göstərir ki, xərc siyasətinin reallaşdırılması ele-

mentlərindən biri də institusional büdcə maliyyələşdirilməsinin məqsədyönlülüyü və strukturunun qiymətləndirilməsidir. Əksər MDB ölkələrində tamamilə büdcə vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərən çoxsaylı büdcə təşkilatları şəbəkəsi mövcuddur ki, onların bir çoxunun fəaliyyətində məqsəd heç də ictimai məhsul və xidmətin yaradılmasına yönəldilməmişdir, hətta bəzən bu qurumların sayı əsassız olaraq şişirdilmişdir. Ona görə də maliyyələşmələrin və dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması və xərclərin optimallaşdırılması üçün həyata keçirilən tədbirlərin biri də büdcə təşkilatlarının inventarizasiyasının aparılması olmalı, dövlət funksiyalarının daha səmərəli icrasını təmin edəcək sistemə nail olmaq məqsədilə büdcə təşkilatlarının sayı optimal səviyyəyə endirilməlidir. Eyni zamanda, xərclərin xarakterinə uyğun olaraq mərkəzi hökumətin funksiyalarına xas olmayan bir çox səmərəsiz xərclərdən azad olmaqla və onların bələdiyyə səviyyəsinə endirilməsini təmin etməklə dövlət büdcəsinin makroiqtisadi göstəricilərə təsir səviyyəsini daha da artırmaq mümkündür. Bu zaman, təbii ki, dövlətin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı xərclərin strukturu və məqsədyönlülüyü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Real sektorun inkişafı üçün dövlət vəsaitlərinin ayrılması dövlət sektorunun həcmindən asılı olaraq kəskin surətdə dəyişir. Məsələn, tədqiqatlar göstərir ki, bir çox Qərbi Avropa ölkələrində bu sektorun xüsusi çəkisi çox olduğu üçün dövlət büdcəsi xərclərinin çox hissəsi subsidiya şəklində milliləşdirilmiş müəssisələrin saxlanmasına və inkişafına yönəldilir. Son illər isə milliləşdirilmiş müəssisələrin özəlləşdirilməsi təsərrüfatlara kapital qoyuluşunu və dövlət müəssisələrinə verilən subsidiyaların həcmi kəskin surətdə azaltmağa imkan vermişdir [1,s.255-271; 5; 6].

Bütün bunlarla yanaşı, təsərrüfat məqsədləri üçün ayrılan xərclərin içərisində aqrar sektor daha çox seçilir. Bu da ondan irəli gəlir ki, heç bir dövlət fermerlərin və kəndlilərin müflisləşməsində maraqlı deyildir. Şəraitdən asılı olaraq bəzi hallarda dövlət himayədarlıq funksiyasını yerinə yetirməkdən uzaqlaşaraq daxili bazara külli miqdarda xarici kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal olunmasına imkan verməsinə baxmayaraq, adətən hökumət öz ölkəsində orta və iri fermer təsərrüfatlarının formalaşmasında daha çox maraqlı olur. Kənd təsərrüfatı tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə çəkilən xərclər, dövlət və özəl müəssisələrə ayrılan kredit və subsidiyalar, infrastruktura obyektlərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi xərcləri və s. büdcə tənzimlənməsinin dəyişən məqsədinə xidmət edir. O cümlədən, büdcə xərclərinin xarici iqtisadi yönümünü müəyyən edən ixracın kreditləşməsi, onların sığortalanmasına çəkilən büdcə xərcləri ixracı stimullaşdırır və uzunmüddətli dövrdə tədiyyə balansını yaxşılaşdırır, yeni xarici bazarların əldə olunmasına imkan verir, milli valyutanın möhkəmlənməsinə kömək edir, xaricdən daxili bazara yalnız zəruri məhsulların gətirilməsini təmin edir [1,s.116-128; 3,s.342-358].

Nəhayət, aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xərclər sahəsində dövlət siyasəti büdcə təxsisatlarının optimal həcmi və strukturu nəzərə alınmaqla həyata keçirilməli, sosial-iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərinin reallaşdırılması təmin olunmalı, dövlət resursları hər şeydən əvvəl ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyi, əhəlinin sosial müdafiəsi və struktur dəyişikliklərinin reallaşdırılmasının asılı olduğu prioritet sahələrdə cəmləşdirilməli, dövlət investisiya xərcləri xammal bazasında sənayenin yüksək texnologiyaya

malik sahəyə çevrilməsinə imkan verən perspektiv sahələrin dəstəklənməsinə yönəldilməlidir. Eyni zamanda, büdcə xərclərinin səmərəliliyinin və məqsədyönlülüyünün təmin olunması üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş büdcə-vergi intizamına əməl olunması, vəsaitlərdən istifadəyə nəzarətin gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilənlərin nəzərə alınması ilə paralel olaraq büdcə xərclərinin səmərəli bölüşdürülməsi və düzgün idarə edilməsi məsələlərinə kompleks yanaşılması da çox vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. M.Mahmudov “Dövlət büdcə tənzimləməsinin iqtisadi problemləri”. Bakı, Ozan, 2003, 288 səh.;
2. Z.T.Vəliyev “Büdcə: nəzəriyyə və praktika”. Bakı, “Ziya” nəşriyyatı, 2010, 532 səh.;
3. Zeynalov V., Hüseynov A. “Dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin problemləri”. Bakı, Təhsil, 2006, 432 səh.
4. B.Xankişişiyev, Ş.Əliyev “Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat”. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, 2013, 320 səh.;
5. <http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%20%202012%204/111-118.pdf>
6. http://referat.ilkaddimlar.com/d_word_finw_malkr_731.doc
7. <http://www.maliyye.gov.az/node/954>

Abstract

EFFECTIVE DISTRIBUTION OF BUDGET EXPENDITURE AS AN IMPORTANT FACTOR IN SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT AND STABILITY

Ulviya SADAYEVA

Ph.D. student of Institute of Economics, ANAS

Keywords: budget, spending, regulation, social-economic development, balanced development

It is known that the minimum intervention of the market conditions and the regulatory function of the state is becoming more serious. In other words, the state is a regulatory party to economic developments, regulatory and legal documents as a whole, performs an arrangement of stimulating socio-economic progress. Of course, sustainable and proportionate development of economics is more stronger and the state goes on this direction. Balanced development of the economy and society to ensure normal living conditions for the effective management of budget expenditures is one of the duties of the state. It is clear that without the proper management the distribution can not be achieved. This way the budget allocation and the proper management of the socio-economic progress and stability can be guaranteed. The article presents the research carried out in this direction, and puts forward relevant proposals and recommendations.

Резюме**ЭФФЕКТИВНОЕ РАСПРЕДЕЛЕНИЕ БЮДЖЕТНЫХ РАСХОДОВ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ И СТАБИЛЬНОСТИ****Ульвия САДАЕВА****докторант Института Экономики, НАНА**

Ключевые слова: бюджет, расходы, регулирование, социально-экономическое развитие, сбалансированное развитие

Известно, что вмешательство государства в рыночных условиях становится минимальным и изменяется характер регулирующей функции. Иными словами, государство выступает участником экономических процессов, принимая нормативно-правовые документы в целом осуществляет стимулирующее регулирование социально-экономического прогресса. Конечно, пропорциональное развитие экономики является более устойчивым и государство действует в этом направлении. Сбалансированное развитие экономики и обеспечение нормального условия жизни общества требует эффективного управления бюджетными расходами со стороны государства.

Понятно, что без эффективного распределения не могут быть достигнуты надлежащие управления. Именно эффективное распределение бюджетных ассигнований и надлежащее управление является гарантом социально-экономического прогресса и стабильности. В статье проведены исследования в этом направлении, выдвинуты соответствующие предложения и рекомендации.

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN BANKLAR VƏ MALİYYƏ-KREDİT TƏŞKİLATLARININ RESPUBLİKANIN İNKİŞAFINDA ÖNƏMİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Eltun İBRAHİMOV

Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsinin dissertantı

Rəyçi: i.e.n. Vüqar Nəzərov

Açar sözlər: bank, kredit, ödəniş, pos terminal, pul köçürmələri, filial, ödəniş kartları

Banklar əsas məqsədi mənfəət götürməkdən ibarət olub fəaliyyət göstərdikləri sahələrdə və sektorlarda mühüm xidmətlərə malikdirlər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində və xüsusi mülkiyyətin inkişaf etdiyi bir dövrdə iqtisadi və sosial inkişafı bankların mövcudluğu olmadan təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Banklar iqtisadiyyatın bütün sahələrini bir-biri ilə həm birbaşa, həm də dolayı yollarla əlaqələndirir və maliyyə sisteminin əsas ünsürlərindən hesab olunur. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Naxçıvan MR iqtisadiyyatında makroiqtisadi sabitliyin qorunması və iqtisadi yüksəlişə çatmaq üçün bankların mövcud makroiqtisadi vəziyyətə adekvat davranışı, risk mövqeləri, onların iqtisadi inkişafda həyata keçirdiyi tədbirlərin dəqiq təhlil edilməsidir.

Naxçıvan MR-nın maliyyə sistemi haqqında danışarkən qeyd etməliyik ki, burada əsas maliyyə fəaliyyəti ilə məşğul olan həlqələr muxtar respublikanın dövlət maliyyəsi və onun bank sistemidir. Lakin vurğulamaq lazımdır ki, muxtar respublikadakı banklar və onların göstərdikləri xidmətlər digər maliyyə qurumlarının həyata keçirdikləri işlərdən daha qabarıq nəzərə çarpır və böyük etibara malikdir. Digər maliyyə strukturlarına əhali arasında inam o qədər böyük deyil ki, banklara daha çoxdur. Muxtar Respublikada elə bir insan tapmaq olmaz ki, onun bank fəaliyyəti və bankların rolu haqqında heç bir təsəvvürü olmasın. Banklar mövcud olduğu və genişləndikləri günlərdən bəri çoxlu xidmətlər göstərmiş və bir çox sosial, iqtisadi və məişət problemlərinin həll edilməsində əhaliyə köməklik göstərmişlər.

Naxçıvan MR-nın bank sistemi Muxtar Respublikanın Mərkəzi Bankından, bank və bank filiallarından, o cümlədən bank olmayan kredit təşkilatlarından ibarətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikası blokada şəraitində yaşadığından muxtar respublikanın özündə ayrıca bank sisteminin yaradılması məqsədəuyğun bilinmişdir. Naxçıvan MR-nın özünün Mərkəzi Bankı, İdarə Heyəti və sədri mövcuddur. Mərkəzi Bank haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda "Mərkəzi Bankın İdarə Heyəti Mərkəzi Bankın Naxçıvan Muxtar Respublikası İdarəsinin rəhbərinin Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri tərəfindən vəzifəyə təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsinə razılıq verir"[1.IV fəsil, maddə 22.0.15] .

Mərkəzi Bankın Naxçıvan MR İdarəsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı ilə eyni funksiyaları və vəzifələri yerinə yetirir və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankına və Naxçıvan MR Ali Məclisinə hesabat verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının bank sistemində nəzər saldıqda, bu sistemdə tarazlığın şahidi olarıq. Belə ki, hər hansı bir əməliyyat və ya öhdəliyin həyata keçirilməsində konkret olaraq ixtisaslaşmış və ya inhisarlaşmış bank yoxdur. Muxtar Respublikada vətəndaşlardan əmanətlərin cəlb olunması, qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması, xarici valyuta ilə əməliyyatların həyata keçirilməsi, qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması, nağdsız hesablaşmalar və ödəniş kartları ilə hesablaşmaların aparılması və kreditlərin verilməsində demək olar ki, bütün banklar və onların filialları məşğul olurlar. Banklardan fərqli olaraq, muxtar respublikada kredit təşkilatları ancaq kredit əməliyyatları həyata keçirir və yuxarıda adları çəkilən xarici valyuta, qiymətli kağızlar, qiymətli metallar, plastik kartlarla hesablaşmalar və s. digər bank əməliyyatları ilə məşğul olurlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bank olmayan kredit təşkilatlarının sayı 3-dür və aşağıdakılardan ibarətdir:

1. "Finca-Azərbaycan" Qeyri Bank Kredit Təşkilatı Naxçıvan filialı;
2. "Aqrarkredit" SKT Naxçıvan filialı;
3. "Naxçıvan-Kredit" Bank Olmayan Kredit Təşkilatı.

Bu kredit təşkilatları Naxçıvan MR-də regionların və kəndlərin iqtisadi cəhətdən inkişafına təkan verən əsas maliyyə qurumlarıdır. Kənd və rayonlarda kredit xidmətini həyata keçirməklə onlar əsasən əhalini lazım olan maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilməsində, onların maddi və sosial rifah halının yüksəldilməsində və lizinq xidmətlərinin həyata keçirilməsində böyük nəticələr göstərmişdilər. Mövcud kredit təşkilatları əsasən kənd təsərrüfatı və kiçik sahibkarlığın maliyyələşdirilməsində iştirak edirlər.

Kredit təşkilatlarından əlavə muxtar respublikada 12 bank və bank filialı və 4 kredit ittifaqı fəaliyyət göstərir.

Bankların yerinə yetirdikləri ən böyük xidmətlərdən biri Muxtar Respublika iqtisadiyyatının və ayrı-ayrı sahələrin kreditləşdirilməsidir. Bank şöbələrini çıxmaq şərtilə Naxçıvan MR-da fəaliyyət göstərən bütün banklar, onların filialları və kredit təşkilatları respublika əhalisinin və iqtisadiyyatının maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilməsində böyük rol oynayır. Kredit qoyuluşu bankların fəaliyyətinin əsas hissəsini təşkil edir. Bununla bank həm öz imkanlarını genişləndirir, mənfəətini artırır, həm də müxtəlif cür təsərrüfat subyektlərinə və əhaliyə pul yardımını göstərir.

Muxtar Respublikada təbii müxtəlifliyi və əmək məşğuliyyətini nəzərə alsaq görərik ki, kreditlərin verilməsində də sahələr üzrə müxtəliflik öz əksini tapır. Verilmiş kreditlərin strukturuna diqqət yetirsək görərik ki, Naxçıvan MR-da sənaye, tikinti, topdan və pərakəndə ticarət, avtomobil, nəqliyyat və rabitə, maliyyə fəaliyyəti, səhiyyə və sosial xidmət, digər kommunal və istehlak, həmçinin daşınmaz əmlak, kənd təsərrüfatı və digər sahələr üzrə müxtəlif məbləğlərdə kredit vəsaitləri ayrılır.

İllər üzrə kredit qoyuluşu göstəricilərinə nəzər saldıqda, ən çox kredit vəsaitlərinin kənd təsərrüfatına verildiyinin şahidi olmaq olar. Bu kənd təsərrüfatının geniş, çoxşaxəli tutuma malik olması və iqtisadiyyatın əsas hissəsini təşkil etməsi ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatı üzrə cəmi kredit qoyuluşu 2010-cu ildə 11020.7 min manat, 2011-ci ildə 15847.5 min manat,

2012-ci ildə 23585.5 min manat, 2013-cü ildə isə 14784.1 min manat olmuşdur.

Muxtar Respublika iqtisadiyyatında sənaye sahəsinin özünəməxsus yeri vardır. Son illər ərzində bu sahəyə marağın artması və baş vermiş xeyli dəyişikliklərlə əlaqədar sənayenin yüksəlməsini sürətləndirmək üçün digər maliyyə vəsaitləri ilə yanaşı bank xidmətlərindən də istifadə edilmişdir. 2010-2013-cü illər ərzində Muxtar Respublika sənayesinə banklardan 30788.1 min manat kredit verilmişdir.

Bunlardan başqa tikinti, istehlak, ipoteka, nəqliyyat və rabitə, səhiyyə və sosial xidmət sahələrinin kreditləşdirilməsində də bankların xeyli xidmətləri olmuşdur. 2013-cü ildə ən çox kredit verilmiş sahələr sənaye və tikinti sahələri təşkil edir. Bu il ərzində 9966.0 min manat sənaye, 4100.0 min manat tikinti sahələrinə kredit vəsaitləri verilmişdir. Məhz bunun nəticəsi olaraq, ən geniş tikinti və quruculuq işləri bu illərə təsadüf edir.

Son illər ərzində ipoteka bazarında da xeyli canlanma müşahidə olunur. 2010-2013 cü illər ərzində 3262 min manat məbləğində ipoteka krediti verilmişdir. Qarşıdakı illərdə bu bazarın daha da genişlənməyi, mənzil bazarına yönələn kreditlərin məbləğində xeyli artımın baş verəcəyi gözlənilir.

2010-2013-cü ilin yanvar-dekabr ayları ərzində verilmiş kreditlərin məbləği və sahələr üzrə strukturunu aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmiş şəkildə vermək olar:

İllər üzrə	2010	2011	2012	2013
Cəmi kredit qoyuluşu (min manatla)	35909.5	47228.8	58680.2	49765.6
Cəmi (2010-2013)	191584.1			

Bankların və qeyri bank kredit təşkilatların respublika iqtisadiyyatında və regionların sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında rolu təkcə bunlarla kifayətlənmir. Əmanət və depozitlərin məbləği, onların sahələr üzrə strukturu, hüquqi və fiziki müştərilərin bank hesablarının sayı və tərkibi, bankomatlar və pos-terminalların sayı, rayonlar üzrə bölgüsü, ödəniş kartları və mübadilə məntəqələrinin sayı və digər bank məhsul və xidmətlərinin göstərilməsi də bankların fəaliyyətləri nəticəsində mümkündür.

Muxtar Respublikada bankların fəaliyyətinə nəzər salsaq onların göstərmiş olduqları xidmətlər üzrə bütün sahələrdə dinamik yüksəlişin şahidi olarıq. Belə ki, istər kredit qoyuluşunda, əmanətlərin valyutalar üzrə strukturunda, istər nağdsız hesablaşmalar, müştərilərin bank hesabları, ödəniş kartları, bankomatlar və postterminalların sayında, istərsə də Muxtar Respublikaya vətəndaşların hesablarına daxil olan və çıxan vəsaitlərin məbləğində və bankların fəaliyyətinin digər nəticələrində illər üzrə dinamikanın yüksəlməsinin şahidi olarıq.

Bank fəaliyyətinin həyata keçirdiyi mühüm xidmətlərdən biri də bankomatlar və pos-terminalların tətbiq edilməsindən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın digər regionlarından fərqli olaraq bu bank xidmət növləri Naxçıvan MR-da nisbətən gec tətbiq edilməyə başlamışdır. Bank fəaliyyətində mövcud problemlərə baxmayaraq, bankomat və pos-terminalların sayında da dinamik inkişafın şahidi olmaq olar. Bu xidmət növlərinin müştərilər və əhəlinin həyatında nə qədər mühüm rola malik olduğunu bilirik. Həm bankomatlar, həm də postterminallar əhəlinin işini xeyli asanlaşdırır. 2009-cu ildən 2013-cü ilə

qədər olan dövrə nəzər saldıqda, bankomatların və postterminalların sayında təxminən 2 dəfə artım müşahidə etmək olar. Postterminalların quraşdırılmasını sürətləndirən əsas amillər kimi elektron ödəniş sistemlərindən istifadənin genişləndirilməsi, nağdsız hesablaşmaların həcmnin artırılması, əhalinin bu sistemlərdən daha fəal istifadə etməsi, nağd pul kütləsinin həcmnin azalması, ticarət və digər xidmət obyektlərində hesablaşmaların ödəniş kartları ilə aparılması kimi işləri misal göstərmək olar [2.s 2].

Muxtar Respublikanın banklarında əmanətlərin yerləşdirilmə mexanizminə nəzər saldıqda da illər üzrə artımın şahidi ola bilərik. Belə ki, 2013-cü ilin sonlarına banklarda mövcud olan əmanətlərin məbləği 5071.1 min manat olmuşdur ki, bunun 3844.4 min manatı və ya 75.8%-i milli valyuta ilə, 1226.7 min manatı və 24.2%-i isə xarici valyuta ilə yerləşdirilmişdir.

Naxçıvan MR-da bankların fəaliyyətləri ilə tanış olduqda əsas diqqət çəkən məqamlardan biri də pul köçürmələridir. Bu pul köçürmələrinə Naxçıvan Muxtar Respublikası vətəndaşlarının hesablarına xarici ölkələrdən və Azərbaycan Respublikasının digər bölgələrindən daxil olan vəsaitlər aiddir. Banklar vasitəsilə pul köçürmələrinin hərəkəti banklar vasitəsilə bir sıra köçürmə yolları ilə həyata keçirilir. Bu köçürmələr Naxçıvan Muxtar Respublikası vətəndaşlarının hesablarına Miqom, Kontakt, Blizko, Bistraya poçta, Vestern Union, Kaspian Money Transfer, Privat Money və s. köçürmə yolları vasitəsilə daxil olur. Bu köçürmə yolları vasitəsilə əsasən xarici ölkələrdən daxil olan vəsaitlər köçürülür. Azərbaycan Respublikasının digər regionlarından və ya ölkədaxili baş tutan köçürmələr Xəzri köçürmə üsulu vasitəsilə həyata keçirilir [3.s 26].

Naxçıvan Muxtar Respublikasında digər maliyyə həlqələri kimi bankların da iqtisadi inkişafda rolu əvəzəilməzdir. Kənd təsərrüfatı, sənaye, ticarət, tikinti, nəqliyyat, topdan və pərakəndə satış və s. sahələrə banklar tərəfindən xeyli yardım olunmuşdur. Ötən 4 il ərzində muxtar respublika banklarından nəqliyyat və rabitə sektoruna 3332.5 min manat məbləğində kredit vəsaitləri ayrılmışdır. Nəqliyyat sahəsində görülən əsas işlərdən biri muxtar respublikada müxtəlif məqsədli avtomobil və dəmir yolları istifadəyə verilmiş və ya təmir işləri həyata keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq muxtar respublikada yük və sərnişin daşıma istiqamətində görülən işlər əvvəlki illərə nisbətən xeyli yüksəlmişdir.

Naxçıvan MR-da fəaliyyət göstərən banklar tərəfindən iqtisadiyyatın hərtərəfli müdafiəsi üçün əsaslı addımlar atılır. Əsasən prioritet sayılan və dövlət proqramlarında nəzərdə tutulmuş sahələrə kreditlərin verilməsi, əsassız nağd ödənişlərin qarşısının alınması və əhalinin ödəniş sistemlərindən lazımınca istifadə etməsi üçün elektron ödəniş sistemlərinin və Postterminalların quraşdırılması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bunun üçün vətəndaşlara yüksək bank xidmətlərinin göstərilməsi istiqamətində bank sahəsində ciddi addımlar atılır. Belə ki, "2014-cü ilin birinci yarısında Naxçıvan-bank ASC-nin Naxçıvan şəhər, Şərur və Culfa rayon filialları yaradılmış, hal-hazırda həmin filiallar vasitəsilə vətəndaşlara yüksək səviyyəli bank xidmətləri göstərilir"[4.s 2].

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti və elmi yeniliyi - muxtar respublikada bank fəaliyyətini, onun əsas hərəkətverici amillərini oyrənməyə imkan verir. Bu isə bank fəaliyyətinin yaxşı təşkil edilməsi onların göstərdikləri xidmətlərin sadələşdirilməsinə və rəngarəngləşməsinə

səbəb olur. Bütün bunlar isə respublika iqtisadiyyatına müsbət yönümdə xeyli təsir göstərir və əhalinin vəziyyətinin hər cəhətdən yaxşılaşmasına və sağlamlaşmasına kömək edir. Bankların və kredit təşkilatlarının fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatında, regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsində və inkişafında böyük rola malikdir. Muxtar respublika bankları ölkədə kreditin mənbəyi və əhalinin pula olan tələbatının ödənilməsinin əsas dayağıdır. Həmçinin iqtisadiyyatın əsas tənzimedicisi alətidir.

Ədəbiyyat:

1. "Mərkəzi Bank haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı şəhəri 10 dekabr 2004-cü il
2. İqtisadi fəallığın stimullaşdırılmasında banklar mühüm rol oynayır. "Şərq qapısı" qəzeti, 25 aprel 2014-cü il.
3. Bank statistik bülleten 12/2013. Mərkəzi Bank Naxçıvan MR idarəsi. Naxçıvan 2013, 35s.
4. Əhaliyə göstərilən bank xidmətlərinin səviyyəsi yüksəldilir. "Şərq qapısı" qəzeti, 25 iyul 2014-cü il.
5. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. Bakı: Nurlan, 2003, 511 s.

Abstract

ASSESSMENT OF THE ROLE OF BANKS AND FINANCIAL-CREDIT ORGANIZATIONS OF NAKHCHIVAN AUTONOMIC REPUBLIC IN THE DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC

Eltun IBRAHIMOV

Ph.D. student of Nakhchivan branch of ANAS

Key words: bank, credit, payment, POS terminal, money transfer, branch, payment cards

Recent years, banks have contributed to economic growth in the autonomous republic alongside with other enterprises and organizations. Although banks aim to get profit, they play critical roles in economic progress. The banks in the autonomous republic give loans to manufacturing and service sectors, simplify transactions of salary payments, communal expenditures and other duties, and accelerate remittance process. Different measures implemented by the banks are important incentives to help households reinforce their financial discipline.

Резюме**ОЦЕНИТЬ ВАЖНОСТЬ БАНКОВ И ФИНАНСОВО - КРЕДИТНОЙ
ОРГАНИЗАЦИИ В РАЗВИТИИ РЕСПУБЛИКИ , ДЕЙСТВУЮЩИЙ
В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ****Елтун ИБРАГИМОВ***Диссертант Нахчыванского отделения Академии Наук*

Ключевые слова: банк, кредит, Пос-терминал, оплата, денежные переводы, филиал, платежные карты

В последние годы, наряду с компаниями и организациями, работающими в автономной республике, а также банки дали свой вклад в экономический рост. Основная цель банков, чтобы получить прибыль, они играют очень важную роль в экономическом развитии. Банки в автономной республике занимаются кредитованием производства и сферы обслуживания, существенно облегчают работу заработной платы, коммунальных и других платежей, ускоряют процесс передачи. Различные мероприятия, проводимые банками, являются одним из наиболее важных факторов, которые будут способствовать укреплению финансовой дисциплины хозяйствующих субъектов.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ БАНКОВСКИЙ БИЗНЕС: ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ФАКТОРИНГА

Фахри МУРШУДЛИ

*доктор философии по экономике,
докторант Азербайджанского Государственного
Экономического Университета*

Отзыв: д.э.н., АГЭУ, А.Э.Керимов

Ключевые слова: международный банковский бизнес, международный факторинг, факторинговые операции, экспорт-фактор, импорт-фактор

В статье рассматриваются экономико-правовые аспекты зарубежной практики факторинга как важной составляющей международного банковского бизнеса. Исследуются особенности развития факторинга в Азербайджане, сложившиеся здесь правоотношения. Раскрываются противоречия законодательства в этой области и предлагаются конкретные рекомендации по его совершенствованию.

Международный факторинг (МФ), занимающий важное место в структуре международного банковского бизнеса (МББ), стал общепризнанным финансовым инструментом для среднего и малого предпринимательства, который имеет огромную поддержку со стороны государств и их центральных банков по всему миру.

Рынок факторинга по-праву считается быстрорастущим и многообещающим сектором мировой экономики [1, с. 536-542]. Его рост сопровождается формированием соответствующей законодательной базы на международном уровне. Основным документом при этом является принятая в мае 1988 г. на международной конференции в Оттаве, конвенция «О международном факторинге» (далее – Конвенция МФ), целью которой являлось установление единых правовых норм по вопросу финансирования под уступку денежного требования. Государства участники данной Конвенции признали, что факторинговые операции играют важную роль в развитии международной торговли, поэтому были приняты единые правила, облегчающие эти операции и контроль за равновесием интересов их участников.

Наряду с этим, в декабре 2001 г. Генеральная Ассамблея ООН приняла Конвенцию об уступке дебиторской задолженности в международной торговле, одним из важных элементов которой является факторинг. Деятельность в этой области регулируется также Общими правилами МФ (GRIF) и периодически обновляемым Кодексом международных факторинговых обычаев (CIFC). В соответствии с Конвенцией МФ, осуществляемые в рамках МФ услуги должны содержать не менее двух из четырех операций, а именно: финансирование поставщика; ведение счетов по обязательственным требованиям; предъявление к оплате дебиторских задолженностей; защита от неплатежеспособности дебиторов. В Общих правилах факторинг определяется как

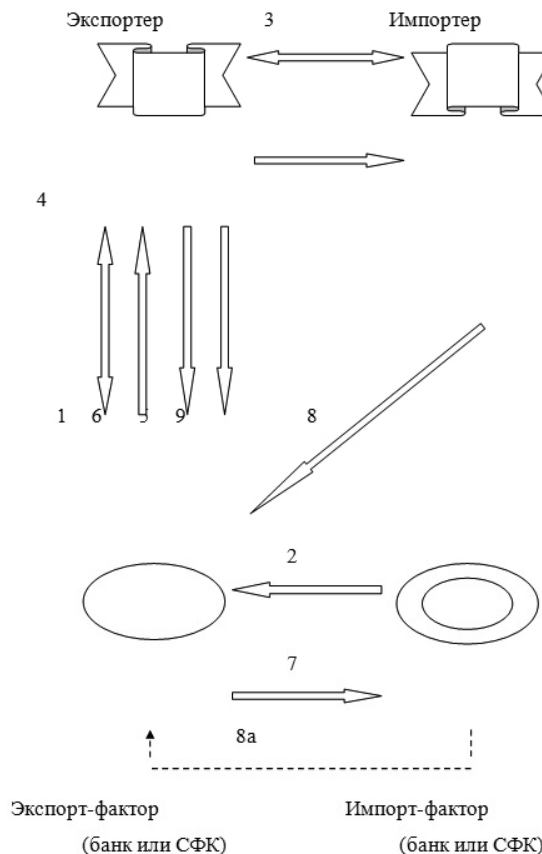
услуга по уступке дебиторской задолженности для получения финансирования или без такового с одной из других вышеназванных операций. Как видно из практики МФ, он используется и без непосредственного финансирования дебиторской задолженности. При этом услуги фактора могут включать оценку платежеспособности покупателя, инкассацию долга, ведение его учета, что позволяет поставщику экономить на административных расходах по содержанию штата бухгалтеров и вместе с тем получать высококвалифицированный сервис в данной области.

Во многих экономически развитых странах факторинговая деятельность, или деятельность по финансированию под уступку денежного требования, не подлежит жесткому нормативному регулированию, и на ее осуществление не требуется специальных разрешений (лицензий). Так, например, в Великобритании рынок факторинга не регулируется государством. Здесь факторинговая деятельность осуществляется в рамках гражданского законодательства, регулирующей деятельность хозяйствующих субъектов. В то же время банки, страховые и иные финансовые учреждения, участвующие в факторинговых сделках, действуют на основании уже имеющихся разрешений на ведение операций в рамках предмета своей деятельности. В Германии, наоборот, до недавнего времени факторинг существовал в достаточно жесткой законодательной среде. В этой стране, если факторинг осуществляется в рамках банка, то на него накладываются ряд дополнительных ограничений, в частности, предусмотренных положениями немецкого кредитного законодательства. В других случаях какие-либо регулирующие ограничения факторинговой деятельности отсутствуют. Здесь банковская лицензия необходима для отдельных видов факторинга, тогда как в Австрии она требуется для всех его видов. Во Франции банковская лицензия не нужна, но факторинговые компании поднадзорны Центральному Банку страны. В Италии государственное регулирование существует, но не имеет отношения к банковскому регулированию. Особых требований по получению разрешений для предоставления факторинговых услуг в бельгийском законодательстве не предусмотрено: занимающиеся факторингом бельгийские банки и страховые компании получают только разрешение на осуществление соответственно банковской и страховой деятельности [2, с. 54-56].

Зарубежный опыт показывает, что степень государственного регулирования факторинга не оказывает воздействия на степень его распространения в данной стране. Поскольку подавляющее число факторинговых компаний являются «дочками» либо структурными единицами банков, то они так или иначе попадают под контроль со стороны банковской среды. В исследовании Всемирного Банка прямо указывается на установленную взаимозависимость между оборотом факторинга (в процентах к ВВП) и его законодательным признанием как финансовой услуги [3, с. 23-27]. Во многих странах мира соотношение объема факторингового рынка и ВВП достаточно высокое: в 2012 г. среднемировой показатель –4,19%, по ЕС – в среднем 9,36% [4]. Так, наибольшее проникновение факторинга в экономику наблюдается в таких странах, как Тайвань (19,5%), Кипр (19,1%), Великобритания&Ирландия (16,8), Португалия (14,2), Чили (12,3) и Ис-

пания (12,1%). Напротив, в странах с высоким уровнем законодательного регулирования оно существенно ниже: например, в Австрии – 3,6%, Германии – 6,1, Франции – 9,4, Италии – 11,9% [5]. Другими словами, здесь прослеживается обратная зависимость: чем менее зарегулирован данный вид бизнеса, тем выше его доля в ВВП и, следовательно, рынок факторинга развивается лучше.

В практике международной торговли применяются три основные модели факторинга – прямой экспортный, прямой импортный и двухфакторный (косвенный). Схема последнего (рис. 1) считается наиболее эффективной, так как позволяет существенно снизить уровень риска для фактора, предложить клиенту комплексный набор факторинговых услуг и в то же время предполагает тесное взаимодействие с факторами из других стран. Она предусматривает распределение рисков и функций между двумя факторами в целях оптимизации обслуживания внешнеторговых операций резидентов. Не случайно, в 2012 г. по сравнению с 2011 г. объем факторинговых сделок, осуществляемых по этой модели, рос опережающими темпами (более 36%)[6, с. 5]. Участвующие в сделке факторы – это, как правило, банки (их дочерние структуры или отделения) или специализированные факторинговые компании, причем проведенные IFG исследования мирового рынка факторинга четко указывают на доминирование банковских факторов [7, с. 1; 8, с. 5].

Классическая форма МФ предполагает участие четырех сторон: экспортера, экспорт-фактора (иностраный банк или специализированная факторинговая компания, действующая, как правило, в стране экспортера), импортера, импортфактора (иностраный банк или специализированная факторинговая компания, действующая, как правило, в стране импортера).

1. Договор экспортного факторинга.
2. Получение информации от Импорт-фактора об одобрении кредитоспособности иностранного покупателя.
3. Договор купли-продажи с отсрочкой платежа.
4. Поставка товара с отсрочкой платежа.
5. Предоставление отгрузочных документов.
6. Финансирование в объеме, определенном договором (как правило 85-90% от суммы поставки).
7. Уведомление Импорт-фактора о поставке.
8. Платеж в пользу Экспортера 100% от экспортной выручки.
- 8а. В случае неплатежа импортера Импорт-фактор оплачивает полностью задолженность Импортера.
9. Погашение финансирования и оплата факторинговых комиссий со счета Экспортера.

Рис. 1. Классическая схема двухфакторного международного факторинга
Цифры в схеме отражают порядок осуществления операций

Согласно данным IFG, в 2012 г. в мире функционировали около 2700 факторинговых компаний, а мировой оборот факторинга составил 2114,6 млрд евро [5]. В целом, после трудного 2009 г., когда в факторинговой индустрии наблюдался некоторый спад (- 4,0%) [9, с. 6], 2010 г. можно оценить как благоприятный для нее, поскольку, несмотря на кризис, число факторинговых провайдеров и оборот мирового факторинга возросли соответственно в 1,9 раза и на 21,0% [10, с. 15]. В пятерку крупнейших рынков факторинга входят Великобритания&Ирландия (14,7%), Франция (8,8%), Италия (8,6%), Германия (7,4%) и Испания (5,9%) [5, с. 1].

В последние годы наблюдается тенденция усиления значения и динамики МФ. По данным FCI, его совокупный объем в 2012 г. достиг 352,5 млрд евро. Наиболее крупные в географическом плане сегменты мирового рынка по объему оказываемых международных факторинговых услуг – Европа (61,0%), Азия (27,0%), Америка (9,0%). Обращает на себя внимание резкое снижение за 2010-2012 гг. удельного веса стран азиатского континента (на 9,0%-ных пункта) и ощутимый рост соответствующего показателя по Азии (на 4,0%-ных пункта) и Европе (2,3%-ных пункта). Хотя в этом совокупном объеме доля внутреннего факторинга существенно превалирует над международным (в 2012 г. – 83,5% против 16,5%), темпы роста последнего за указанный период были более высокими – соответственно 2,2% и 33% [6, с. 22; 11, с. 22]. Это обусловлено активным развитием международной торговли, расширением и активиза-

цией деятельности международных факторинговых ассоциаций, выходом факторинга на новые рынки и свидетельствует о востребованности трансграничных факторинговых услуг.

Важно акцентировать внимание на особенностях факторинговых рынков некоторых стран. Например, в Италии, входящей в тройку крупнейших государств мира по обороту факторинговых услуг и количеству факторинговых компаний, широко распространена практика проведения операций «собственного факторинга». Она заключается в том, что крупная промышленная группа владеет собственной факторинговой компанией, которая работает только с одним субъектом – или продавцом, или покупателем. При этом данная компания устанавливает от имени группы лимиты торгового кредитования на своих поставщиков, что позволяет группе избегать значительных расходов, связанных с проведением операций факторинга. Южнокорейские факторы работают не как обычно – с продавцами, а, наоборот – с покупателями их продукции, причем они пытаются выбрать наиболее кредитоспособных, которым и предлагают свои услуги. Получив согласие от покупателей согласие на использование возможностей факторингового обслуживания, они убеждают продавцов также работать по такой схеме, добиваясь, тем самым, обоюдной и равной заинтересованности в проведении операции. В Великобритании, при возникновении у поставщика необходимости не ставить дебитора в известность относительно использования им факторинга в качестве метода финансирования его задолженности, регистрируется специальная компания, в которой все акции принадлежат фактору и наименование созвучно с наименованием компании-продавца. Вновь созданная компания покупает у поставщика продукцию, а возникающая у ней задолженность выкупается фактором и проплачивается продавцу, как в случае традиционного факторинга. При этом расчеты между продавцом и покупателем формально не подлежат факторинговому обслуживанию [12, с. 89-90].

Следует также учитывать страновую дифференциацию тенденций развития факторинга. В развивающихся странах лишь начинают использовать его простейшие виды, тогда как в развитых наиболее успешные факторы уже пытаются диверсифицировать свой продукт, вводить принципиально новые услуги, расширять сеть зарубежных филиалов и дочерних компаний, разнообразить деятельность посредством интернета. Все большую роль здесь начинает играть риск-менеджмент и администрирование дебиторской задолженности, а не только ее финансирование.

Факторинг – это достаточно новый финансовый инструмент МББ. Рынок указанной услуги в Азербайджанской Республике (АР) находится на стадии зарождения, и ее развитие требует создания адекватных институциональных условий, прежде всего, нормативно-правовой базы.

Факторинговые операции являются гибким инструментом функционирования внешней торговли, максимально учитывающим интересы сторон коммерческих сделок. Их основная цель заключается в обеспечении эффективного роста продаж без риска увеличения просроченной задолженности покупателей. Факторинг – это опти-

маль-ное решение для тех отечественных компаний, которые поставляют продукцию или оказывают услуги на условиях отсрочки платежа, стремятся к увеличению объёмов продаж и расширению рынков сбыта, заинтересованы в страховании кредитных, операционных, валютных и инфляционных рисков, имеют «замороженные» в дебиторской задолженности оборотные средства, не обладают достаточным количеством активов для предоставления залога. О важности доступности факторинговых услуг свидетельствует и тот факт, что данный индикатор был включен журналом «Euromoney» в качестве одного из девяти параметров ежегодного опроса специалистов в области экономики и финансов на предмет оценки степени риска, который возникает при сотрудничестве с компаниями и организациями из 185 государств [13, с. 164].

Основные преимущества, которые как инструменты управления дебиторской задолженностью приносит участникам внешнеэкономической деятельности (ВЭД) факторинг, представлены в таблице 1.

Таблица 1

Преимущества факторинга

Преимущества факторинга	
Для поставщика	1. Ускорение оборачиваемости дебиторской задолженности.
	2. Сокращение расходов, связанных с административным управлением дебиторской задолженностью.
	3. финансового состояния.
	4. Усиление конкурентных позиций на рынке.
	5. Снижение риска упущенной выгоды.
	6. Отсутствие залога.
	7. Экономия на налоге на прибыль.
Для финансового агента	1. Привлечение новых клиентов.
	2. Получение дохода.
	3. Диверсификация деятельности.
Для покупателя	1. Приобретение товаров (работ, услуг) на условиях отсрочки платежа.
	2. риска приобретения некачественной продукции.
	3. Увеличение объёмов закупок.

Как показала диагностика рыночной среды AP, здесь созрели необходимые условия для развития этого вида МББ. Перечень этих условий, составленный на основе требований международной практики, представлен в таблице 2.

Таблица 2

Рыночные условия, необходимые для востребованности международных факторинговых услуг

Требования к стране относительно наличия:	Требования к банку относительно наличия:
<ul style="list-style-type: none"> • Предприятий (крупных, средних и мелких), ориентированных на продажу и покупку товаров-услуг на внешних рынках; • большого количества торговых предприятий--посредников, активно занимающихся сбытом товаров, в том числе за рубежом; • крупных объемов дебиторской задолженности у предприятий-производителей; • приемлемых уровней оборачиваемости дебиторской задолженности; • тенденции к росту предприятий-производителей или к наращиванию оборотов со стороны торговых компаний; • клиринговых банков, совместно обслуживающих счета хотя бы 60-65% предприятий-производителей и торговых компаний; • развитой законодательной базы для проведения сложных кредитных операций, четких процедур передачи прав собственности на товары и платежи. 	<ul style="list-style-type: none"> • Значительной базы и большого количества оборотного капитала у клиентов – юридических лиц, занимающихся ВЭД (в частности, импортом продукции машиностроения, информационных технологий и т.п.); • интенсивных оборотов по счетам клиентов, осуществляющих экспортно-импортные операции (например, по услугам инвестиционного назначения); • средней оборачиваемости дебиторской задолженности, подлежащей финансированию, не более 180 дней; • адекватных кредитных процедур, развитой информационной базы по клиентам, системы мониторинга (желательно, автоматизированной) и анализа движений по счетам клиента; • большого количества свободных ликвидных ресурсов.

** При строительстве промышленных и инфраструктурных объектов за рубежом.*

Как видно из требований, рынок АР в целом и отечественные банки ТОП-10 отвечают большинству из них. В частности, первый близко подошел к удовлетворению большинства макроэкономических требований, а вторые имеют возможность довести свою структуру, процедуры и информационно-техническое обеспечение до должного уровня в сравнительно короткое время. Другими словами, это свидетельствует о наличии объективных предпосылок (экономических и технических) для внедрения данного направления МББ.

Актуальность развития факторинговых отношений в АР обусловлена состоянием

расчетов между хозяйствующими субъектами и их долговых обязательств, которое с началом глобального финансового кризиса заметно ухудшилось. Об этом свидетельствует рост задолженности отечественных предприятий и организаций. Так, за 2000-2010 гг. просроченная задолженность предприятий и организаций по банковским ссудам возросла со 100,1 млн манат до 492,9 млн манат (т.е. в 4,9 раз), а по взаиморасчетам – с 792,0 млн манат до 1313,1 млн манат (в 1,7 раза)[14, с. 411]. В консолидированном отчете о финансовой деятельности ГНКАР за 2011 г., подготовленном аудиторской компанией Ernst&Young, указывается, что кредиторская задолженность ГНКАР – крупнейшей промышленной корпорации страны, продукция которого составляет основу азербайджанского экспорта, – увеличилась до 2,81 млрд манатов [15, с. 50]. Согласно аудиторскому отчету Deloitte&Touche за 2011 г., у другого лидера отечественной индустрии – «Азерэнерджи» – дебиторская задолженность увеличилась на 85,5 млн манат [16, с. 6]. В соответствии с отчетом «FitchRatings», у него на основе правительственных указов 2010-2011 гг. была списана просроченная кредиторская задолженность на сумму 1,8 млрд манат, а эта задолженность в сочетании с неуплаченной дебиторской задолженностью стала одним из факторов нарушения финансовых кovenантов по соглашениям с ведущими азербайджанскими банками [17].

Несмотря на несомненную востребованность, в АР факторинг не получил должного развития. В целом его доля в структуре кредитных операций азербайджанских коммерческих банков снизилась с максимальных за рассматриваемый период 3,0% в 2003 г. до 0,02% в 2012 г., т.е. на 2,98 процентных пункта. Удельный вес факторинга в ВВП страны в настоящее время составляет менее 0,01% [18, с. 22-23].

SWOT-анализ развития факторинговых услуг в банковском секторе АР представлен в таблице 3.

Следует акцентировать внимание на том, что среди слабых сторон данного вида деятельности лишь два фактора – правовая составляющая и доступ к западным финансовым ресурсам – являются внешними, а все остальные могут корректироваться внутри кредитной организации.

Местные КБ (Международный Банк Азербайджана, PASHABank), хотя и включают факторинговые услуги в список банковских услуг юридическим лицам, фактически вплотную не занимаются их рекламой и популяризацией. По этой причине уровень знаний о факторинге остается на достаточно низком уровне. Даже в наиболее продвинутом отечественном кредитном учреждении – МБА, эти услуги, несмотря на их анонсирование на корпоративном сайте, практически не оказываются. В принципе, на наш взгляд, в большинстве случаев банки готовы оказывать данные услуги, если в этом будет нуждаться клиент, но на самом деле не занимаются ими вплотную. Во многих банках отсутствует соответствующее структурное подразделение. Вместе с тем и спрос со стороны клиентов пока крайне мал: например, количество заключаемых в АР договоров факторинга исчисляется лишь несколькими десятками, что несоизмеримо мало для развивающейся банковской системы и динамично растущего нефтегазового сектора АР.

Таблица 3

SWOT-анализ развития факторинговых услуг в банковском секторе АР*

<i>Сильные стороны</i>	<i>Слабые стороны</i>
Значительная инвестиционная привлекательность, потенциал и возможности для развития	Несовершенство законодательной и нормативной базы, регламентирующей факторинг
Высокая доходность и быстрая оборачиваемость капитала	Несовершенство бизнес-процессов, слабые маркетинг и инфраструктура
Стандартизированность продуктов	Нехватка квалифицированного персонала
Возможности по наращиванию факторингового портфеля	Несовершенство риск-менеджмента факторинговых операций
Возможности расширения клиентской базы	Низкая степень осведомленности потенциальных клиентов о преимуществах факторинга
Стремление коммерческих банков АР к внедрению инновационных банковских продуктов и услуг, в частности, факторинга	Ограничение доступа к дешевым и длинным западным финансовым ресурсам, необходимым для фондирования собственных операций
Появление и использование новых универсальных информационно-технологических решений	Декларирование факторинга в банковских продуктовых линейках без реального запуска этой финансовой услуги
<i>Возможности</i>	<i>Угрозы</i>
Повышение качества факторинговых услуг	Нехватка средств на развитие бизнеса
Расширение ассортимента антикризисных факторинговых услуг, а также развитие факторинга без регресса и международного факторинга	Рост барьеров для входа на рынок: рост сумм вложений в технологию организации продаж и расширение географии предоставления факторинговых услуг
Смещение факторинговых операций в направлении обслуживания среднего и малого бизнеса	Растущий спрос на факторинговые услуги и ограниченное предложение со стороны банков
Активное развитие факторингового финансирования в регионах АР	Тенденция роста стоимости факторинговых услуг, влекущая снижение спроса на них
Расширение перечня сопутствующих услуг в зависимости от потребностей клиента	Специфика ценообразования в условиях повышенной рискованности факторинговых услуг
Распространение подробной информации о факторинговых услугах как о многофункциональном инструменте финансирования	Вхождение на отечественный рынок иностранных факторинговых компаний с четко отработанной технологией обслуживания клиентов

* Составлено автором

Вместе с тем, несмотря на то, что с аналогичными трудностями сталкиваются и в других государствах СНГ, в частности, в России [19, с. 59], в некоторых из них наблюдается определенное продвижение, в частности, в организационном плане. Так, Россия, Армения, Украина, Грузия входят в Factors Chain International, а Казахстан и Беларусь – в International Factors Group, что дает возможность клиентам их банков приобретать новых партнеров из порядка 80 стран мира и выйти на новые рынки. В России и Казахстане созданы ассоциации факторинговых компаний.

Наиболее высокие потенциальные возможности для развития факторинга имеют, в частности, дочерние структуры российских банков – Nikoil и ВТБ Азербайджан, в материнских структурах, которых функционируют факторинговые компании с солидным рыночным опытом. То же самое можно сказать и о других банках с участием иностранного капитала. Так, в конце 2006 г. между Латвией и АР было заключено межправительственное соглашение, в рамках которого предусматривалось развитие латвийскими банками азербайджанских финансовых рынков, в т. ч. и факторинговых услуг. Однако в АР вышеназванные банки не предпринимают никаких попыток, чтобы занять эту свободную еще нишу кредитования корпоративных клиентов. Подобная пассивность вызывает, по меньшей мере, удивление, так как именно банки с участием иностранного капитала должны, по идее, быть инициаторами внедрения на финансовый рынок АР таких инновационных банковских услуг. Все это свидетельствует о наличии значительного неосвоенного рынка, тем более, что структура внешней торговли АР весьма приемлема для факторинга. Однако большинство кредитных учреждений АР проявляют неготовность к предоставлению факторингового обслуживания, к среднесрочным инвестициям в этот новый инструмент банковской деятельности. Причем в качестве основной преграды следует, на наш взгляд, считать достаточно длительный затратный цикл, связанный с постановкой задач, который отнимает – даже при наличии профессиональной команды – от 6 до 12 месяцев.

Между тем, проведенные научные исследования свидетельствуют об их достаточно высокой эффективности [20, с. 86-93; 21; 22, с. 66-72 и др.]. В частности, при экспортном факторинге это достигается, в первую очередь, за счет ускорения оборачиваемости активов поставщика (это сокращает финансовый цикл) и финансирования каждой отгрузки (способствует росту объема продаж), а при импортном факторинге – получения отсрочки в торговых отношениях с зарубежным партнером (дает импортеру время для реализации и последующей оплаты товара).

В связи с тем, что МФ является достаточно новым для АР финансовым инструментом, поэтому его законодательная база еще не получила должного развития. В национальном законодательстве отношения, возникающие при заключении факторинговых договоров, регулируются ГК АР (глава 29, § 7, ст. 655-657) [23], где он рассматривается как финансирование под уступку денежного требования. В Законе АР «О банках» факторинг представлен в качестве одного из видов банковской деятельности в сфере кре-

дитования (ст. 32, п. 32.1.2) [24]. Согласно закону АР «О небанковских кредитных организациях», НБКО имеют право заниматься куплей-продажей долговых обязательств, в частности, факторингом [25]. Иными словами, в АР факторинговые услуги могут предоставлять банки, другие кредитные и коммерческие организации, имеющие разрешение на осуществление деятельности такого рода. В то же время, если банки могут предоставлять эти услуги в рамках своей обычной лицензии, выданной ЦБА, то вопросу получения разрешения для работы факторинговой компании в отечественном законодательстве не прописан: лицензии на предоставление факторинговых услуг в нашей стране в настоящее время нет и указания на то, кто ее должен выдавать, в нормативно-правовых актах отсутствует.

Наряду с этим, даже в Законе АР «О банках» не представлено определение понятия «факторинг», не упоминается оно и в Налоговом и Таможенном кодексах [26; 27], до сих пор по ним не разработаны соответствующие нормативные документы ЦБА. Несмотря на свои несомненные преимущества для малого и среднего бизнеса, этот вид кредитования ВЭД игнорируется и при разработке государственных программ финансовой поддержки предпринимательства в АР. Кроме того, АР (в отличие, например, от Украины и Латвии) не присоединился к «Конвенции УНИДРУА о международном факторинге» [28], что ограничивает возможности национального законодательства относительно регулирования соответствующих правоотношений. На несоответствие специальных нормативных актов АР, посвященных факторингу, в частности, акцентирует внимание Д. Гаджиев [29, с. 139].

В целом, как свидетельствуют эмпирические данные, динамика развития действующей нормативно-правовой базы регулирования факторинга недостаточна, она находится в стадии формирования и содержательного прояснения. Это в значительной степени связано с переходным характером развития азербайджанской экономики, что накладывает заметный отпечаток на существующую национальную правовую инфраструктуру факторинга. Вместе с тем построение инновационной модели экономики требует создания в стране развитой и конкурентоспособной на международном уровне банковской системы, которая, в свою очередь, не может эффективно функционировать без надлежаще урегулированных законодательством финансовых институтов, в том числе занимающихся факторингом.

Как уже указывалось выше, правовое регулирование факторинга, в т.ч. международного, осуществляется в рамках ГК АР. Здесь с учетом международной практики факторинг выделен в качестве самостоятельного вида договора. Действующая редакция вышеуказанных статей не во всем отвечает современным потребностям экономики, не создает условия для активного развития рынка факторинга и нуждается в совершенствовании. Так, необходимо провести четкое разграничение между факторингом и иными инструментами финансирования, определить существенные условия договора, ясно сформулировать предмет и прийти к окончательному решению в воп-

росе о субъектном составе правоотношений, отразить в законодательстве существующие на рынке и в международной практике виды факторинга. На законодательном уровне не определены ни форма договора факторинга, ни документы, подтверждающие передачу права требования. В итоге, здесь не раскрыта масса нюансов, связанных с особенностями проведения факторинговых операций: процедура уведомления дебиторов об уступке денежных требований, механизм уступки, гарантии прав и обязательства участников сделки. Отсюда и разночтения в понимании данной услуги, как самими потребителями и операторами услуг, так и регулируемыми органами. Незавершенной остается решение столь сложной задачи как соотношения договора факторинга с другими договорами, сопряженными с совершением сделки уступки права требования. Данные обстоятельства, безусловно, препятствуют развитию этих операций в АР.

Согласно ст. 655.6 ГК АР [23], в качестве фактора факторинговые договора могут заключать банки и иные кредитные организации, а также другие коммерческие организации, имеющие разрешение на осуществление деятельности такого рода. Однако в соответствии с Указом Президента АР «О совершенствовании Правил выдачи специального разрешения (лицензии) на некоторые виды деятельности» [30], данная деятельность не подлежит лицензированию. Эта коллизия в правовом регулировании привела к тому, что факторинговые операции стали осуществляться исключительно кредитными организациями. Такое ограничение ареала их проведения существенно сдерживает распространение в АР этого весьма перспективного финансового инструмента, который имеет достаточно высокую востребованность в деловом и финансовом мире за рубежом.

Отчасти такое поверхностное отношение законодателей к правовому аспекту факторинга объясняется зачаточным состоянием этого рынка, а также в значительной степени отсутствием сложившейся точки зрения на юридическую форму факторингового бизнеса. При этом, на наш взгляд, следует рассматривать два варианта: первый – ведение этого бизнеса в составе банка или его оформление в качестве лицензированного банковского бизнеса; второй – самостоятельная деятельность факторинговых компаний на основе специальных лицензий. Соответственно, в первом случае надзор за их деятельностью должен осуществлять ЦБА, во втором – Министерство финансов АР.

Особую актуальность приобретают вопросы налогообложения факторинговых операций, однако Налоговый кодекс АР не включает данный вид деятельности в разряд финансовых услуг [26]. Для дальнейшего развития факторинга на отечественном рынке необходимо принятие мер относительно законодательного регламентирования налогообложения этих операций как объекта применения НДС, а также создание льготных условий для кредитных организаций, предоставляющих факторинговые услуги (например, относить все расходы по ним на себестоимость продукции, как при лизинге). Такие меры позволят уменьшить их стоимость и будут способствовать привлечению большего количества клиентов.

Валютное законодательство АР слабо регулирует финансовые операции МФ и не выделяет их специально в качестве валютных операций. Вместе с тем вполне очевидно, что факторинг, как сделка финансирования под уступку денежного требования, полностью соответствует содержанию Закона АР «О валютном регулировании» и входит в разряд операций, «связанных с переходом права собственности и иных прав на валютные ценности» (п. 7а ст. 1). Иначе говоря, операции МФ не противоречат отечественному валютному законодательству.

Известно, что в соответствии с названным законом валютные операции подразделяются на текущие и связанные с движением капитала (пп. 9, 10 ст. 1). Применительно к валютному законодательству факторинговые операции в содержательном аспекте предусматривает уступку обязательственных требований, вытекающих из контрактов международной купли-продажи товаров, т.е. подпадают под механизм регулирования текущих валютных операций. Для текущих валютных операций эта уступка составляет не более 180 дней, тогда как для факторинга достаточно 90-120 дней. Поэтому срок исполнения по факторинговым операциям также, очевидно, не должен превышать 3-4 месяца. В реальной практике этот срок не всегда выдерживается. В данном контексте справедливо возникает вопрос по поводу отнесения факторинговых операций к категории валютных операций, связанных с движением капитала. По нашему мнению, к признакам этих операций МФ может соответствовать лишь в том случае, если материальные требования к должнику принимаются от клиента в качестве обеспечения предоставляемого ему финансовым агентом коммерческого кредита на срок более 6 месяцев. В остальных случаях эти операции должны регулироваться как текущие валютные операции.

Конструкция факторинга по национальному законодательству АР заметно отличается от того, как этот вопрос решается в международном праве. Отсутствие четкости в действующем законодательстве АР, наличие здесь многочисленных пробелов и недоработок объективно требуют внесения изменений и поправок к нему. В целях определения единых правовых подходов при проведении факторинговых операций нам видится необходимым ратификация Азербайджаном «Конвенции УНИДРУА по международному факторингу» и Конвенции ООН «Об уступке дебиторской задолженности в международной торговле», внесение комплекса изменений в действующие нормативно-правовые акты, касающиеся факторинга. Присоединение АР к названным конвенциям, положения которых относятся к устоявшимся обычаям делового оборота, позволит устранить ряд барьеров, станет серьезным толчком к созданию национальной нормативно-правовой базы в данной области и развитию данного инструмента торгового финансирования. Одновременно это будет способствовать снижению уровня рискованности и увеличению внешнеторговых операций с использованием факторинговых операций, а также расширению источников финансирования отечественных предприятий за счет экспортно-импортного факторинга. Кроме того, в пользу рати-

фикации говорит и тот факт, что урегулирование правового поля данного сектора финансовых услуг позволит снять законодательную неопределенность и, тем самым, снизить страновые риски АР, а, соответственно, повысит уверенность иностранных партнеров в торговых операциях с азербайджанскими контрагентами.

В целом МФ способствует повышению конкурентоспособности отечественных товаров, налаживанию взаимовыгодных партнерских отношений с иностранными контрагентами, диверсификации отечественной экономики. Эти качества будут особенно актуальны и востребованы при вступлении в ВТО, когда АР войдет в систему открытой международной торговли с ее устоявшимися правилами и стандартами, поэтому уже сейчас целесообразно сформировать базу, необходимую для эффективного развития рынка МФ.

Таким образом, несоответствие азербайджанского законодательства по факторингу сложившимся международным правилам и обычаям делового оборота является одним из основных факторов, сдерживающих рост объема международного банковского кредитования. Отсутствие механизма быстрого и своевременного изменения отечественного законодательства в связи с модификацией международных правил и норм существенно ограничивает возможности широкого использования факторинга. На наш взгляд, оптимальным является комбинированное использование международных правил и законодательных норм отдельных стран с одновременным учетом специфики их проведения в АР.

Литература:

1. Муршудли Ф. Факторинг – важная форма коммерческого финансирования внешнеэкономической деятельности // Проблемы национальной экономики (сборник статей). Выпуск II. ИЭ НАНА. Баку: Элм, 2005.
2. Соколова Ю.А. Анализ мирового рынка факторинга на современном этапе // Ученые записки Санкт-Петербургской академии управления и экономики, 2010, № 1 (27).
3. Bakker M.H.R., Klapper L., Udell G.P. Financing Small and Medium size Enterprises with Factoring: Global Growth and Its Potential in Eastern Europe. Warsaw: World Bank, May 2004.
4. Timmermans E. The Factoring & Commercial Finance Industry in 2012. Brussels: IFG, 26 May 2013.
5. International Factors Group. Global Industry Activity Report 2012. Brussels: IFG, April 2013.
6. Factors Chain International. Annual Review 2013: Factoring – Exploring new horizons. Amsterdam: FCI, 2013.
7. Timmermans E. The World of Factoring in 2010. Brussels: IFG, 10 July 2011.
8. Timmermans E. Market Analysis on Factoring in EU 25+2. EIF Project «JEREMIE».

General Report on Factoring, Brussels: IFG, October 2006.

9. Factors Chain International. Annual Review 2010: Factoring Spreading its Wings. Amsterdam: FCI, 2010.

10. International Factors Group. Global Industry Activity Report 2010. Brussels: IFG, April 2011.

11. Factors Chain International. Annual Review 2012: Factoring – Exploring new horizons. Amsterdam: FCI, 2012.

12. Покаместов И.Е. Международный опыт осуществления факторинговых операций // Международные банковские операции, 2011, № 2.

13. Твердохлебов Н.И. Оценки страновых рисков во внешнеэкономической деятельности // Культура народов Причерноморья, 2005, № 59.

14. Statistical Yearbook of Azerbaijan 2011. Baku: SSC of the RA, 2011.

15. State Oil Company of the Azerbaijan Republic. International Financial Reporting Standards Consolidated Financial Statements. 31 December 2011.

16. «AZƏRENERJİ» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti. 31 dekabr 2011-ci il tarixinə bitən il üzrə Konsolidə edilmiş maliyyə hesabatları.

17. Fitch Assigns Azerenerji 'BBB-'; Outlook Positive. London: Fitch Ratings. 03 May 2012.

18. Statistical Bulletin of the Central Bank of the Republic of Azerbaijan. Baku, 2013, № 1.

19. Гаврилов А.А. Современные тенденции развития международного факторинга в России и в мире // Финансы и кредит, 2010, № 10.

20. Пайевска-Квасьны Р., Кречманьска-Гиголь К. Применение факторинга в условиях кризиса // Эффективное антикризисное управление, 2012, № 6.

21. Морозова А.С. Анализ применения форфейтинговой формы финансирования для инновационных предприятий в западных странах // Современные исследования социальных проблем, 2012, № 4, 11 с. Шифр Информрегистрa0421200132/0213 [<http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/4/morozova.pdf>] – 26 сентября 2014, 18:35.

22. Подлеснова А.Ю. Международный факторинг – эффективный инструмент стимулирования внешнеторговой деятельности малых и средних предприятий // Финансы и кредит, 2012, № 14.

23. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики (№ 779-IQ, 28 декабря 1999 г.).

24. Закон Азербайджанской Республики «О банках» (№ 590-IIQ, 16 января 2004 г.).

25. Закон Азербайджанской Республики «О небанковских кредитных организациях» (№ 933-IIIQ, 25 декабря 2009 г.).

26. Налоговый кодекс Азербайджанской Республики (№ 905-IQ, 11 июля 2000 г.).

27. Таможенный кодекс Азербайджанской Республики (№ 164-IVQ, 24 июня 2011 г.).
28. UNIDROIT Convention on International Factoring. (Ottawa, 28 May 1988).
29. Гаджиев Д.Ф. Денежно-кредитная система и Международный банк Азербайджана. Москва: Финансы и статистика, 2008.
30. Указ Президента АР «О совершенствовании Правил выдачи специального разрешения (лицензии) на некоторые виды деятельности» (№ 782, 2 сентября 2002 г.).

Xülasə
BEYNƏLXALQ BANK BİZNESİ:
FAKTORİNQİN İNKİŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
Fəxri MÜRŞÜDLÜ
İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: beynəlxalq bank biznesi, beynəlxalq faktoring, faktoring əməliyyatları, ekspert-faktor, import faktor

Məqalədə beynəlxalq bank biznesinin mühüm komponenti kimi faktoringin xarici praktikasının iqtisadi və hüquqi aspektlərinə baxılır. Azərbaycanda faktoringin inkişafının xüsusiyyətləri, burada mövcud olan hüquqi münasibətlər araşdırılır. Bu sahədə ölkə qanunvericiliyinin ziddiyyətləri açılır və onun təkmilləşdirilməsi üçün konkret tövsiyələr təklif edilir.

Abstract
INTERNATIONAL BANKING:
FEATURES OF DEVELOPMENT OF FACTORING
Fakhri MURSHUDLI
Ph.D. on economics

Key words: international banking, international factoring, factoring operations, export factor, import factor

The article examines the economic and legal aspects of foreign practice of factoring as an important component of the international banking business. The features established here of development of factoring in Azerbaijan, were analysed. The article reveals the contradictions of legislation in this area and offers specific recommendations for its improvement.

AİLƏ GƏLİRLƏRİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ SAHƏSİNDƏ MÜASİR ELMİ TENDENSİYALAR

Rüfət XƏLƏFOV

Azərbaycan Universitetinin doktorantı

Rəyçi: i.ü.f.d. S.İ.Hümbətova

Açar sözlər: ailə gəlirləri, ev təsərrüfatı, gəlirlər, ailə iqtisadiyyatı

Bir çox ölkələrdə özünəməxsus ailə iqtisadiyyatını formalaşdıran ev təsərrüfatları iqtisadi münasibətlər sistemində xüsusi yer tutur. Belə ki, ictimai faydalı məhsulun yaradılmasında iştirak edən ev təsərrüfatları həm də, onun son istehlakçısı kimi çıxış edir. Ailə təsərrüfatlarının və ailə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi dövlətin qarşısında duran strateji hədəf olmaqla cəmiyyətin iqtisadi inkişafının həm son məqsədi, həm də bu məqsədin reallaşdırılma vasitəsi kimi çıxış edir. Ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasının iqtisadi bazisidir.

Bir sıra tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, “Milli iqtisadiyyatın islahatlaşması prosesində sosial prioritetlərin gücləndirilməsi zərurəti ailələrin həyat fəaliyyəti haqda obyektiv informasiyanı almağa imkan verən nəzəri prinsiplər və xüsusi göstəricilər sisteminin dəqiqləşdirilməsini tələb edir” [1, səh. 100; 2, səh. 3].

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, ailə iqtisadiyyatı iqtisad elminin özünəməxsus predmətə məxsus olan sahəsidir. Bu baxımdan ailə iqtisadiyyatı anlayışı ev təsərrüfatlarının iqtisadiyyatı anlayışı ilə anoloji olaraq eyniləşdirilir və dövlət, müəssisə və təşkilatlar kimi subyektlərin arasındakı iqtisadi münasibətlərin özünəməxsus inteqrasiyaedici rolunda çıxış edərək cəmiyyətin iqtisadi sisteminin müstəqil sahəsinə çevrilir. Bəzi yerli alimlərin fikrincə, “Ev təsərrüfatı dedikdə, bunlar iqtisadi vahidlər olmaqla, iqtisadiyyatın istehlak sferasında fəaliyyət göstərən bir və ya bir neçə şəxs başa düşülür. O, əsasən özünün və ailə üzvlərinin istehsal və təkrar istehsalına təminat verən qərarların qəbul olunmasına üstünlük verir, həm də istehsalın bu və ya digər amillərinin sahibi kimi şəxsi təlabatının maksimum ödənilməsinə cəhd göstərməlidir”[3, səh. 30].

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sistemi bir çox ölkələrdə olduğu kimi üç əsas baza sektoru özündə birləşdirir. Bu sektorlar öz aralarında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr sistemini yaradaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- dövlət;
- müəssisə və təşkilatlar;
- ev təsərrüfatları.

Ailə iqtisadiyyatının fəaliyyəti xüsusiyyətləri bu iqtisadiyyata xas olan spesifik iqtisadi maraqlar və ziddiyyətlərin mövcudluğu ilə müəyyən olunur. Bu maraqlar və ziddiyyətlərin təzahürü ev təsərrüfatlarının daxilində elecə də, ümumi makroiqtisadi mühitdən asılı olaraq formalaşan şəraitdən asılıdır. Bu şərtlərin araşdırılması müvafiq metodiki alət və vasitələr

sisteminin işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Qeyd olunan sistemin yaradılması ev təsərrüfatlarının inkişaf istiqamətlərinin aşkarlanması üçün obyektiv informasiya bazasını formalaşdırmağa imkan verəcək. Bu problemin həlli eləcə də, ailə təsərrüfatlarının fəaliyyət mexanizmlərinin əsaslarının öyrənilməsi bir sıra məsələlərin həllini tələb edir:

- ev təsərrüfatlarının iqtisadi maraqlarının dəqiqləşdirilməsi və ailə iqtisadiyyatının formalaşmasının əsası kimi onlara xas olan ziddiyyətlərin üzə çıxarılması;
- ev təsərrüfatlarının mahiyyətinin, onun fəaliyyət xüsusiyyətlərinin və iqtisadi sistemdə onun yerinin konkretləşdirilməsi;
- ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinin tədqiqi ilə bağlı metodoloji yanaşmaların ümumiləşdirilməsi və onların əsas müddələrinin üzə çıxarılması;
- ev təsərrüfatlarının inkişaf dinamikasının və müasir vəziyyətini formalaşdıran şərtlərin tədqiq olunması, eləcə də ev təsərrüfatlarının xərclərinin, gəlirlərinin infrastruktur elementlərinin təhlili.
- ekvivalentlik şkalasının qurulması əsasında ev təsərrüfatlarının iqtisadi dayanıqlılıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə yeni metodoloji yanaşmanın işlənilib hazırlanması və tətbiqi;

Cədvəl 1.

Əhali gəlirlərinin tərkibi və inkişaf dinamikası

	Ölkə üzrə cəmi												
	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Gəlirlər – cəmi	29,1	35,8	37,6	41,5	50,4	74,4	88,1	108,9	125,0	144	166,0	190,0	214,7
Məşğulluqdan gəlirlər	11,6	10,9	11,4	12,9	15,2	23,1	28,1	35,9	42,2	50	54,4	62,1	70,7
Özünəməşğulluqdan gəlirlər	4,1	8,3	8,6	9,4	11,8	18,3	21,6	26,0	30,3	36,3	42,2	48,6	55,2
Kənd təsərrüfatından gəlirlər	6,8	5,5	5,8	6,5	9,4	13,6	14,2	17,2	19,2	20,1	23,3	26,3	29,8
İcarədən gəlirlər	-	0,6	0,6	0,6	0,7	0,9	1	1,1	1,1	1,3	1,4	1,5	1,6
Əmlakdan gəlirlər	-	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5
Alınmış cari transfertlər	2,8	4,0	4,4	5,1	5,9	8,9	13	17,0	19,6	21,8	27,5	32,2	34,6
Pensiyalar	2,3	3,1	3,4	4,2	4,8	7,2	10,6	14,1	16,0	17,9	23,2	27,4	29,3
Müavinət və sosial yardımlar	0,5	0,7	0,7	0,4	0,6	1	1,5	1,9	2,4	2,6	2,9	3,1	3,4
Naturada sosial transfertlər	0,1	0,2	0,2	0,4	0,4	0,7	0,8	1,1	1,2	1,3	1,4	1,7	1,8
Digər gəlirlər	3,1	7,1	6,7	6,8	7,3	9,3	10	11,4	12,3	14,3	16,8	19,7	22,3

Digər ailələrdən alınan gəlirlər	1,4	5,4	5,2	5,8	5,6	7,2	7,6	8,6	9,1	10,5	12,2	14,4	16,5
Ölkə xaricindən göndərilən pul	-	-	-	-	-	2,1	2,4	2,8	3,3	3,8	4,6	5,3	5,8

Mənbə: [4]

- büdcə maliyyələşdirilməsi əsasında ailənin iqtisadi strategiyasının işlənib hazırlanmasına metodoloji yanaşmanın əsaslandırılması və aprobeiasyası.

Qeyd etmək lazımdır ki, ev təsərrüfatlarının istehlakı və gəlirlilik səviyyəsi meyarlarına əsaslanan mövcud metodoloji yanaşmalar ailə iqtisadiyyatının və ev təsərrüfatlarının gəlir və xərc komponentlərinin yaşayış minimumu ilə müqayisəsi əsasında araşdırmağa imkan verir. Bu minimum həd işə fizioloji baxımdan həyatda qalmaq səviyyəsinə uyğundur. Bu baxımdan hesab edirik ki, ev təsərrüfatlarının iqtisadi dayanıqlığının səviyyəsi ekvivalentlilik şkalasının qurulmasına əsaslanan metodoloji yanaşma əsasında təhlil olunmalıdır. Bu yanaşmanın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, yaşayış minimumundan fərqli olaraq hər hansı bir ailənin iqtisadi dayanıqlığının əsas baza göstəriciləri bu ailənin minimum səviyyədə deyil onun normal fəaliyyəti üçün kifayət edəcək səviyyədə resurslarla təmin etməyə imkan versin. Bu hədd öz növbəsində əhalinin orta həyat səviyyəsinin aşağı həddinin müəyyən olunması üçün başlanğıc göstərici olmalıdır. Beləliklə, iqtisadi dayanıqlılıq anlayışının mahiyyətinin müəyyən olunmasına nəzəri yanaşma yaşayış minimumu siyasətinə yanaşmalarda olduğundan baza prinsipin dəyişilməsi ilə fərqlənir, yəni dövlətin sosial yardım siyasətindən iqtisadi baxımdan aktiv ailənin özünütəminatmə siyasətinə keçid.

Azərbaycanda əhalinin tərkibi və inkişaf dinamikasının nəzərdən keçirdikdə də bunu aydın görürük.

Cədvəl 1-də məlumatları da müavinət və transfetrlərin əhalinin və ev təsərrüfatlarının ümumi gəlirində məşğulluqdan, özünüməşğulluqdan və sahibkarlıq fəaliyyətindən gələn gəlirlərə bərabər olduğunu, bəzən isə cüzi fərq təşkil etdiyini görürük. Məsələn, 2013-cü ildə cari transfertlər, pensiyalar, müavinət və sosial yardımların ümumi həcmi 67,3 mln.manat təşkil etmiş özünəməşğulluq və kənd təsərrüfatlarında sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər 85 mln. manat, məşğulluqdan gələn gəlirlər 70.7 mln. manat təşkil etmişdir.

Hesab edirik ki, yuxarıda qeyd olunan ekvivalentlik şkalasının işlənib hazırlanması üçün aşağıdakı ilkin müddəaları əsas götürmək lazımdır:

- ekvivalent yanaşma ailənin iqtisadi dayanıqlığının təmin olunması yanaşmasıdır. Bu anlayış o deməkdir ki, ailə ekstremal situasiyalar məsələn, qəflətən iş yerinin itirilməsi, xəstəlik, ailənin fərdlərin sayının artması, iri məbləğli əmlakın (mənzil, avtomobil, torpaq sahəsi və s.) alınması nəticəsində meydana çıxan əlavə xərclər zamanı ailənin gəlib çatdığı həyat səviyyəsini qoruyub saxlamaq qabiliyyəti başa düşülür;
- ekvivalent yanaşma ev təsərrüfatlarının tələbatlarının minimal deyil normal səviyyədə ödənilməsinə təmin etməlidir və bu zaman, həmçinin nəzərə alınmalıdır ki, ailənin tələbatları zaman keçdikcə arta və genişlənə bilər;
- ekvivalent yanaşma ailənin iqtisadi dayanıqlılığının təmin olunmasında əsas diqqəti

bu ailənin üzvlərinin ödəmə təminatlı iqtisadi aktivliyinə yönəltməlidir. Bu zaman dövlət və işə götürülən tərəfindən sosial transfertlərə əsaslanmaq məqsədəuyğun deyil.

Ev təsərrüfatlarının özünütəminatməsini stimullaşdırmaq daha məqsədə uyğundur;

- ailə üzvlərinin iqtisadi aktivliyinin reallaşdırılması hesabına formalaşan ekvivalent yanaşma ev təsərrüfatlarının resurslarla təmin olunmasının normativ qiymətləndirilməsini aparmağa imkan verməlidir, yəni istehsalın zəruri səviyyəsinə uyğun olaraq ailənin iqtisadi dayanıqlılığının kəmiyyət göstəricisini xarakterizə etməlidir;

- ekvivalent yanaşma ev təsərrüfatlarının “iqtisadi baxımdan dayanıqsız”, “iqtisadi baxımdan qeyri-sabit”, “iqtisadi baxımdan sabit”, “iqtisadi baxımdan dayanıqlı”, “iqtisadi baxımdan inkişaf edən” kateqoriyalarda iqtisadi aktivliyin səviyyəsi üzrə təsnifləşdirilməsini aparmağa imkan verməlidir;

- ekvivalent yanaşma hər bir regionda qərarlaşmış orta göstəriciyə uyğun olaraq ailənin iqtisadi dayanıqlılığının regional müqayisəsini aparmağa və onların dinamikasını təhlil etməyə imkan verməlidir.

Ekvivalentlik şkalasının qurulmasının metodoloji əsaslarını nəzərdən keçirdikdə ev təsərrüfatlarının iqtisadi dayanıqlılıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin aparılması zamanı bu şkalanın istifadə sferasının və subyektlərinin tərkibinin genişləndirilməsi zərurətinin meydana çıxdığını görürük. Hesab edirik ki, bu genişlənmə aşağıdakı subyektlərin hesabına həyata keçirilə bilər:

- əhalinin sosial müdafiəsi, yerli təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi inkişafı, əhalinin həyatının səviyyəsi və keyfiyyətinin monitorinqi həyata keçirən icra hakimiyyəti strukturları hesabına;
- iqtisadi təminatlılığın artırılmasına motivləşdirilmiş ev təsərrüfatlarının hesabına.

Ev təsərrüfatlarının iqtisadi dayanıqlılıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin baza göstəricilərinin tərkibi bu təsərrüfatların resurslarla təmin olunması meyarlarına uyğun olaraq əsaslandırılmış və müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd olunanlara bunları misal gətirmək olar: sərəncəmdən olan məcmu bir aylıq resursların həcmi, abadlaşdırılmış yaşayış sahəsinin həcmi, ay ərzində son istehlaka yönəldilən xərclərin həcmi və s. Bu meyarlar ailə iqtisadiyyatının tədqiq olunmasının üç əsas komponentini: infrastruktur, gəlir və xərc komponentlərini nəzərə almağa imkan verir. Bütün göstəricilərin hesablanması isə bütövlükdə ev təsərrüfatı üzrə deyil, onun ayrıca bir üzvü üzrə aparılması daha məqsədəuyğun olar. Bu ekvivalentlik şkalasında müqayisə bazasının müəyyən olunması zamanı ailələrin say tərkibi haqda müxtəlif fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmağa imkan verəcək.

Ailənin iqtisadi strategiyasının işlənib hazırlanmasına metodiki yanaşma üç əsas mərhələ üzrə həyata keçirilməlidir: hazırlıq, prosedur və reallaşdırma.

Hazırlıq mərhələsinin çərçivəsində aşağıdakı aspektlər baxımından ev təsərrüfatlarının büdcə təminatının metodoloji müddəalarını dəqiqləşdirmək lazımdır:

1. Ailə büdcəsinin baza tipləri (birgə, payçı, müstəqil ayrılmış) gəlirlərin formalaşması xüsusiyyətləri və onların xərclənməsi istiqamətləri mövqeyindən xarakterizə olunmalıdır;
2. Ailənin iqtisadi strategiyasının əsas növləri bu strategiyanın reallaşması zamanı is-

tifadə olunan maliyyə alətlərinin gəlirlilik və risk səviyyəsi meyarlarına uyğun olaraq təsnifləşdirilməlidir.

Metodoloji yanaşmanın prosedur mərhələsi ailə büdcəsinin seçilməsi, ailə büdcəsində faktiki gəlir və xərclərin strukturlaşdırılmasının balans və matris forması daxil olmaqla tədbirlər ardıcılığının tətbiqi vasitəsilə ailənin strateji məqsədlərinin reallaşdırılmasına qənaət edilmiş pul vəsaitlərinin mümkün ölçülərinin hesablanması nəzərdə tutur.

Metodoloji yanaşmanın prosedur mərhələsi çərçivəsində ev təsərrüfatlarının iqtisadi strategiyalarının reallaşdırılması vasitələrinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

- yığım strategiyası – bank əmanətləri, daşınmaz əmlak, sığorta;
- monetar strategiya – valyuta, qiymətli metallar, metal pullar və silkələr kolleksiyası;
- sahibkarlıq strategiyası – payçı investisiya fondları, fond bazarı alətləri, şəxsi biznes.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ailəyə uyğun optimal strategiyanın seçilməsində yuxarıda göstərilən alətlərin təhlili nəticəsində əldə olunan göstəricilər əsas informasiya bazasını təşkil etməlidir.

Metodoloji yanaşmanın reallaşdırma mərhələsi ev təsərrüfatları tərəfindən hər hansı bir iri məbləği əmtəənin alınması üçün pul vəsaitlərinin yığılması məsələsinin həlli zamanı ayrı-ayrı maliyyə alətlərinin istifadə olunması əsasında ailə təsərrüfatlarının müxtəlif iqtisadi strategiyalarının reallaşdırılması gəlirliliyin hesablanması praktik tətbiqini nəzərdə tutur.

Ailə iqtisadiyyatının təkamüllü xarakteri (formalaşması, fəaliyyəti, inkişafı) ev təsərrüfatlarının iqtisadi münasibətlər sistemində iştirakı vasitəsi ilə reallaşdırılan məqsədyönlü iqtisadi maraqlarına transformasiya olaraq bu təsərrüfatların üzvlərinin spesifik tələbatlarının mövcudluğu ilə müəyyən olunur.

Bu nöqtəyi nəzərdən, ev təsərrüfatları üçün belə bir əsas müddə əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır: ev təsərrüfatlarının subyektiv rolu iqtisadi münasibətlər sistemində öz-özünə avtonom fəaliyyət göstərmir. Əksinə, bu rol iqtisadi fəaliyyətin xarakteri və bu fəaliyyətin həyata keçirildiyi sosial mühitin xüsusiyyətləri ilə şərtləndirilmişdir. Ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinin obyektiv ilkin şərti onların tələbatından doğur. Ev təsərrüfatlarının tələbatı dedikdə isə cəmiyyətin təsiri altında formalaşan həyat və fəaliyyətin obyektiv şərtlərindən asılı olaraq ev təsərrüfatı subyektinin daxili vəziyyətini xarakterizə edən məfhum başa düşülür. Beləliklə, tələbatların vəziyyəti ictimai münasibətlərin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edir, həmçinin tələbatlar sosial-iqtisadi mühitdə ev təsərrüfatlarının özünüifadə forması, onun inkişafının mənbəyi, maraqlarının əsası kimi çıxış edir.

İqtisadi maraqların mahiyyətini isə həm subyektiv, həm obyektiv, həm də subyektiv-obyektivçi yanaşma baxımından açıqlamaq lazımdır. Bu yanaşmaların mühüm aspektlərini yəni dərk olunan iqtisadi tələbatların ifadə forması; iqtisadi fəaliyyətin motivləri; iqtisadi münasibətlər sistemində tələbatların reallaşdırılması üsullarının təhlili subyektiv-obyektivçi yanaşmanın prioritetlərini əsaslandırmağa imkan verir.

Belə yanaşma xüsusilə iqtisadi maraqların təbiətinin açıqlanması prosesində onun subyektiv və obyektinin tələbatların və iqtisadi münasibətlərin formalaşmasının maddi əsası kimi öyrənilməsi hüdudlar ilə məhdudlaşır.

İqtisadi maraqlara ev təsərrüfatlarını özlərinin inkişaf etdirilməsinə motivləşdirən ziddiyyətli xüsusiyyətlər xasdır. Bu xüsusiyyətlər bir tərəfdən təsərrüfat subyektləri arasında öz prioritet maraqlarının reallaşdırılması prosesində maddi nemətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı zamanı baş verən münasibətləri ifadə edir, digər tərəfdən isə konkret subyekt (ev təsərrüfatı) daxilində baş verən münasibətlərə xasdır. Bundan çıxış edərək ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinə xas olan iqtisadi maraqlarını iki tip ziddiyyətlərə ayırmaq olar;

- daxili: ev təsərrüfatlarının daxilində onun üzvlərinin şəxsi və ümumi iqtisadi maraqları arasındakı ziddiyyətlər;

- xarici: ev təsərrüfatlarının maraqlarının digər iqtisadi subyektlərin maraqları ilə ziddiyyətləri yəni, ev təsərrüfatlarının maraqlarının iqtisadiyyatın real sektorunun digər subyektlərinin (müəssisə və təşkilatların) maraqları ilə ziddiyyətlər, ev təsərrüfatlarının maraqları və dövlətin maraqları arasındakı ziddiyyətlər.

İqtisadi maraqların daxili ziddiyyətlərinin əksəriyyəti ev təsərrüfatlarının aşağı gəlir səviyyəsi ilə bağlıdır. Bu, insan kapitalının keyfiyyətini artırmağa imkan vermir, belə amil isə öz növbəsində insan kapitalının istehsal amilləri bazarında yerləşdirilməsindən ev təsərrüfatlarına yüksək gəlirlər əldə etməyə imkan vermir. Ev təsərrüfatlarının iqtisadi maraqlarının xarici ziddiyyətləri daha dərin xarakter daşıyır. Onların təzahür formasının həddinin azaldılmasının əsas şərti kimi bütövlükdə cəmiyyətin iqtisadi inkişafının dayanıqlılıq səviyyəsi çıxış edir.

İqtisadiyyatın böhran vəziyyətində iqtisadi maraqların təzahür forması münaqişə xarakteri alır və ev təsərrüfatlarının real gəlirlərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə müşahidə olunur.

Hesab edirik ki, ailə iqtisadiyyatının inkişafında iqtisadi maraqların təhrikedici rolunun gücləndirilməsi üçün ailə büdcələrinin işlənilib hazırlanması retrospektiv deyil prespektiv xarakter daşmalıdır. Belə yanaşma ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin tələb olunan həcmi əvvəlki dövrlərin nəticələrinə uyğun deyil, gələcəkdə pul vəsaitlərinin ehtimal olunan xərcəlmə istiqamətləri üzrə bölgüsünü aparmağa imkan verəcək. Eləcə də, bütün mümkün daxilolma istiqamətləri üzrə gəlirlərin əldə alınması mənbələrinin kifayətlilik səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verəcək.

Ədəbiyyat:

1. Медведев В.Д. «Семейный бюджет в условиях социально-рыночной трансформации российской экономики», автореферат диссертации кандидата наук, Волгоград – 2000 г.

2. Беккер Г. «Экономика семьи и макроповедение» США: экономика, политика, идеология – 1994 г. N-2, стр. 99-107.

3. Meybullayev M.X. “Mikroiqtisadiyyata giriş”. Bakı nəşriyyat 2010.

4. www.azstat.gov.

Abstract**MODERN SCIENTIFIC TENDENCIES IN THE SPHERE OF ANALYSIS AND ESTIMATION OF HOUSEHOLD INCOME****Rufat KHALAFOV***Ph.D. student of Azerbaijan University***Key words:** household income, income, household

Economic systems of most countries usually consist of different sectors including governmental, institutional, organizational and household sectors which are in complex relationship.

The sector of household, forming family economy has special place in the system of economic relations; the household not only participates in the formation of socially usable product, but also is its final consumer. The development of household economy is both the means and the goal of economic development of society, forming the strategic task of sustainable economic base for the improvement of life quality of a country's population.

The article studies the functional mechanisms of household economy, determines their specific economic interests and contradictions that depend of the conditions formed by household, as well as by general macro economy.

The article shows that the study of these conditions requires the use of proper methodic instruments. The use of these instruments enables the formation of unbiased database for determining the directions of household development.

Резюме**СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В СФЕРЕ АНАЛИЗА И ОЦЕНКИ СЕМЕЙНЫХ ДОХОДОВ****Руфат ХАЛАФОВ***Докторант Университета “Азербайджан”***Ключевые слова:** семейные доходы, доходы, домохозяйства, семейная экономика

Экономическая система большинства стран обычно объединяет базовые секторы, государственные, предприятия и организации, домохозяйства, которые вступают в сложную систему взаимоотношений между собой.

Сектору домохозяйств, формирующему семейную экономику, в системе экономических отношений принадлежит особое место: с одной стороны, домохозяйства участвуют в создании общественно полезного продукта; с другой являются его конечным потребителем. Развитие семейной экономики одновременно выступает и средством, и целью экономического развития общества, соответствующего стратегической задаче создания устойчивого экономического базиса для повышения качества жизни населения страны.

В статье, исследованы механизмы функционирования семейной экономики; определяются их специфические экономические интересы и свойственные им противоречия, проявления которых зависит от условий, формируемых как внутри домохозяйства, так и общей макроэкономической средой. В статье, также указывается, что исследование этих условий требует разработки соответствующего методического инструментария, использование которого позволит сформировать объективную информационную основу для разработки направлений развития семейной экономики.

TURİZM XİDMƏTLƏRİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNDƏ MARKETİNQ ARAŞDIRMALARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI

Ləman MƏMMƏDOVA

AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, doktorant

Rəyçi: i.ü.f.d.A.M.Əsədov

Açar sözlər: turizm, turist, marketing, xidmət sahələri

Turizm milli iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biridir. Azərbaycan Respublikası turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı üçün zəngin potensial imkanlara malikdir. Bu imkanların dövriyyəyə cəlb edilməsi, mövcud potensialdan tam və səmərəli istifadəyə nail olunması qarşıda dayanan əsas vəzifələrdən biridir. Digər tərəfdən, turizm sektorunun inkişafı turistlərə göstərilən xidmətin səviyyəsindən də çox asılıdır. Bu baxımdan da, turizm xidmətlərinin təşkilində marketing araşdırmalarının tətbiqi bir zərurətə çevrilmişdir. İstehlakçının zövq və tələbatına uyğun xidmətlərin təklifi, eləcə də turizm sektorunun cəlbediciliyinin yüksəldilməsi marketing araşdırmalarını zəruri edir. Bu məqsədlə də, təqdim edilən məqalədə turizm xidmətlərinin səmərəli təşkilində marketing araşdırmalarından istifadə imkanları tədqiq edilmişdir. Məqalədə müəyyən təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Müasir dünyada xidmət sahələrinin inkişafı istehsalı geridə qoymuşdur. Artıq, əksər ölkələrin ÜDM-də xidmət sahələrinin payı, istehsal sahələrinin payını üstələyir. Bu baxımdan da, ayrı-ayrı sahələrdə xidmətlərin səmərəli təşkili, bu sahələrdən əldə edilən gəlirlərin artırılması qarşıda duran mühüm vəzifələrdəndir. O cümlədən, turizm xidmətlərinin səmərəli təşkili, turizm sektorunun milli təsərrüfatın aparıcı bir istiqamətinə çevrilməsinə yönəlik addımların atılması, bu sahədə mövcud potensial imkanların aşkara çıxarılması və potensial imkanların səmərəli şəkildə reallaşdırılması istiqamətində müvafiq tədbirlərin görülməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O cümlədən, müasir qloballaşma və inteqrasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin tarazlı inkişafına nail olmaq istər ümumi iqtisadi tərəqqi, istərsə də ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə alsaq ki, müasir dünyada xidmət sahələrinin inkişafı istehsal sferasının inkişaf tempini qabaqlamışdır, onda beynəlxalq aləmə sürətlə inteqrasiya edən Azərbaycan Respublikasında da xidmət sahələrinin müxtəlif istiqamətlərinin inkişaf etdirilməsi aktual problemlərdən biri kimi qəbul olunmalıdır. Bütün bunlar, xidmət sahələrinin aparıcı istiqamətlərindən biri olan turizm sənayesinin də inkişaf etdirilməsini, bu məqsədlə geniş araşdırmalar aparılmasını, elmi əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasını zəruriləşdirir [1,s.174-186; 5,s.182-197; 6].

Aydındır ki, turizmin ayrı-ayrı növlərini əhatə edən xidmətlər məcmusu kompleks şəkildə turizm sənayesini formalaşdırır. Təbii ki, bu növlər biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, biri-digərini tamamlayır. Başqa sözlə desək, turizm sənayesinin tərəqqisi dedikdə bu növlərin hər birinin inkişafı nəzərdə tutulur. Bu da ondan irəli gəlir ki, turizm sənayesinin strukturuna

daxil olan subyektlər, o cümlədən turizm münasibətlərinin iştirakçıları olan turoperatorlar, turagentlər, turizm regionları və dövlət biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Eyni zamanda, istər turizmin inkişafı, istərsə də regional inkişaf ətraf mühitlə, ekoloji aləmlə və s. ilə sıx bağlı olduğu üçün burada ətraf mühit amili də mühüm rola malikdir. Aydındır ki, tənzimlənən bir sistem kimi turizmə təsir edən ətraf mühit özündə sosial-iqtisadi, siyasi və texnoloji amilləri birləşdirir. Digər tərəfdən, turizm sənayesi dedikdə turistlər üçün zəruri olan bütün xidmətləri və əmtəələri istehsal və istehlak edən müəssisələrin məcmusu başa düşülür. Eyni zamanda, müəyyən mənbələrdə turizm sənayesinə turistlərin istifadə etdiyi nəqliyyat və rabitə kimi xidmət sahələrini də əhatə edən təsərrüfat kompleksi kimi yanaşılır [6].

Araşdırmalar göstərir ki, turizm sənayesində arzu edilən uğurların əldə edilməsi xüsusi marketinq araşdırmalarının aparılmasını tələb edir. Marketinq araşdırmalarının əsas vəzifələrindən biri beynəlxalq turizm bazarının tələblərinin öyrənilməsi və tətbiqi, turizm potensialından səmərəli istifadənin və optimal idarəetmənin stimullaşdırılmasıdır. Ümumiyyətlə, marketinq digər biznes fəaliyyətlərinə nisbətən fərqlidir, çünki marketinq araşdırmaları istehsalçılara nisbətən istehlakçıları daha çox əhatə edir. Belə ki, istehlakçıların istək və arzularını, onların tələbatını təmin edən xidmətlərin göstərilməsinə nail olmaq müasir marketinqin özəyidir. Marketinqin əsas məqsədlərindən biri də yeni müştərilər cəlb etmək üçün yüksək səviyyəli dəyərlər vəd etmək və qazanılmış müştəriləri məmnun etməklə onların sayının artmasını təmin etməkdir [2,s.146-154; 5,s.143-157].

Beləliklə, marketinqin əsasını təşkil edən başlıca prinsiplərdən biri bazara təsir edə bilməkdir. Məlumdur ki, marketinq təkcə istehlakçıların tələbatını hərtərəfli şəkildə araşdırmağı qarşıya məqsəd qoymur, həm də eyni zamanda tələbin formalaşması və satışın stimullaşdırılması üzrə vəzifələri yerinə yetirir. Satış həcminin artırılması, səmərəliliyin yüksəldilməsi və bazarda fəaliyyətin rentabelliyyətinə nail olmaq kimi məqsədlər marketinq kommunikasiyaları kompleksinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdir. Eyni zamanda, müşahidələr göstərir ki, turizm sənayesində marketinqin əsas funksiyaları əlaqələrin yaradılması, turizm bazarının inkişafı və turizm xidmətlərinin keyfiyyətinə nəzarətdir. Öz növbəsində, marketinq araşdırmaları müxtəlif qurumlar tərəfindən həyata keçirilə bilər ki, bu qurumlara marketinq vasitələri deyilir. Bu vasitələrə, əsasən ticarət vasitəçiləri (turist büroları, ekskursiya büroları, turist agentlikləri və s.), eyni zamanda, marketinq tədqiqatlarını həyata keçirən ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslər aiddir. Marketinq tədqiqatlarının özünəməxsusluğu ondadır ki, o, firmanın tələb və təklif auditoriyaları ilə əlaqəsində vasitəçi rolunu oynayır. Müşahidələr göstərir ki, dünyada əhali hərəkətliliyinin artması turizmi iqtisadiyyatın aparıcı sahəsinə çevirmişdir ki, bu da müvafiq marketinq araşdırmalarının aparılmasını zəruri edir [2,s.123-146; 7,s.78-92].

Məlumdur ki, turist müəssisələrin vəzifəsi ictimaiyyətin, mövcud olan və potensial müştəri ordusunun nəzərində təkcə təklif edilən məhsul nümunəsini deyil, həm də vahid bir təşkilat kimi özünün xüsusi surətini yaratmağa xidmət etməlidir. Yuxarıda qeyd edilən marketinq vasitəçiləri tərkibində reklam, qiymətlərin aşağı salınması sistemi, müştərəklər reklamlar, müsabiqələr, təbliğat və s. vasitələr kimi çıxış etməklə bu surəti yaradırlar. Bu baxımdan

marketing tədbirlərinin həyata keçirilməsi zamanı qarşılıqlı yardım və anlaşma, eləcə də işgüzar əməkdaşlıq mühitinin formalaşdırılması zəruridir [3,s.120-134].

Araşdırmalar göstərir ki, marketing fəaliyyətinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Ümumilikdə isə, marketing ehtiyacların və tələbatların mübadilə vasitəsi ilə ödənilməsinə yönəlmiş insan fəaliyyətidir. Bazar münasibətləri şəraitində isə, bu fəaliyyət daha da aktuallaşır, təsərrüfat subyektlərinin davamlı və dinamik inkişafının zəruri şərtinə çevrilir. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı sistemində marketing təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin idarə edilməsinin bazar istiqamətini təmin edən ardıcıl və dinamik bir prosesdir. O, istehlakçının real ehtiyaclarına və tələbatlarına, habelə müəssisənin istehsal-satış imkanlarına əsaslanan fəaliyyəti təmin edir. İdarəetmə sistemlərindən biri olan marketing ayrı-ayrı təsərrüfat qərarları qəbul etmək üçün bazarda baş verən prosesləri müfəssəl nəzərə almağa əsaslanır. Başqa sözlə desək, marketingin məqsədi - maksimum mənfəət götürmək üçün istehsalın ictimai tələbə, bazar tələbatına uyğunlaşmasına şərait yaratmaq, bazarın öyrənilməsi üzrə təşkilati-texniki tədbirlər sistemi işləyib hazırlamaq, satışı intensivləşdirmək, əmtəə və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətini yüksəltməkdir. Bu baxımdan da, turizm xidmətlərinin də təkmilləşdirilməsində, insanların zövq və tələbatlarına uyğunlaşdırılmasında, eləcə də xidmətlərin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində marketing araşdırmaları olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əslində, hər bir turistin öz ölkəsində turist kimi üz tutduğu məkan barədə reklamçı və ya antireklamçı olması labüddür. Bu baxımdan da, marketingin işi turizm sahəsində daha məsuliyyətlidir, desək yanlışdır. Ona görə ki, əksər xidmət sahələri, xüsusilə də turizm sferası insanlarla birbaşa əlaqəli olan və xidmətlərin insanların gözü qarşısında reallaşdığı bir sahədir [2; 7].

Bütün bunlarla yanaşı, müasir dövrdə yalnız turizm və digər xidmət sahələrində deyil, bütün iqtisadi subyektlərin idarəetmə həlqələrindən birini, keçmiş təcrübədə mövcud olan müstəqil satış, reklam, qiymət şöbələrini özündə birləşdirən marketing şöbəsi təşkil edir. Bu yeni şöbənin funksiyası müasir dövrdə nəinki xeyli genişlənir, həm də xarakteri getdikcə dəyişir. Bir qayda olaraq marketing xidməti fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq təsərrüfat qurumunun bazar fəaliyyətini əlaqələndirir, istiqamətləndirir və bu fəaliyyətə nəzarət edir, həmçinin xeyli dərəcədə onun istehsal, texniki və maliyyə siyasətini müəyyənləşdirir, keyfiyyət, texniki estetika, buraxılacaq məhsulun və ya təklif ediləcək xidmətin çeşid məsələlərini və s. həll edir.

Təcrübə göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə də sənaye, ticarət, nəqliyyat və s. marketing problemləri üzrə tədqiqatlar apararı yüzlərlə xüsusi tədqiqat qurumları vardır. Hətta, Amerika və bir sıra digər ölkələrdə ayrı-ayrı firmaların, tədqiqat qurumlarının nümayəndələrini özündə birləşdirən milli marketing assosiasiyaları mövcuddur. O cümlədən, Azərbaycanda da marketinglə məşğul olan qurumları birləşdirən bu tip assosiasiya və cəmiyyətlər fəaliyyət göstərirlər [1,s.245-261; 7,s.347-374].

Qeyd olunduğu kimi, marketing araşdırmaları müxtəlif istiqamətləri əhatə edir. Onun müvafiq istiqamətlərindən biri bazarı, onun həcmnin dəyişmə meyilini müfəssəl təhlil etmək, habelə istehlakçı adətlərini, istehsal olunmuş məhsula tələbin ərazi və sosial-psixoloji xü-

susiyətlərini öyrənmək əsasında xidmət (istehsal) proqramını və xidmətlərin çeşidini müəyyən edir. Növbəti mərhələdə isə bazarın (rəqib firmaların istehsal, xidmət və bazar siyasətinin təhlili də daxil olmaqla) bütün aspektlərini ümumiləşdirir və satış kompaniyasının müfəssəl planını və ya marketinq proqramını tərtib edir. Bu planın, yaxud proqramın əsas vəzifəsi - rəqabət mübarizəsi strategiyasının ümumi prinsiplərini və müəyyən satış bazarını tutmağın konkret üsullarını müəyyənləşdirməkdir ki, bu da marketinqin bütün istiqamətləri və bölmələrinin operativ fəaliyyət planını təşkil edir. Təbii ki, marketinq araşdırmalarının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də xidmətlərin satışını stimullaşdırmaq, təklif edilən xidmətlərin cəlbediciliyini yüksəltməkdir. Tələbi stimullaşdırmaq üçün, ümumilikdə reklamdən, həmçinin sərgi-satış, alıcılara əlavə xidmət, güzəşt və mükafat sistemindən və s. istifadə olunur ki, bunun da vəzifəsi məhsul haqqında əlverişli ictimai fikir yaratmaqdır. Lakin, xidmət sahələrində, konkret olaraq turizm sferasında, turizm xidmətlərində yanaşma bir az fərqlidir. Ona görə ki, turizm insanların gündəlik həyatı üçün zəruri deyil və əhalinin maddi vəziyyətindən çox asılıdır. Marketinq xidmətin və xidməti təklif edən tərəfin elə bir imicini formalaşdırmalıdır ki, insanları buna maraqlandıra bilsin [1; 2; 7].

Eyni zamanda, marketinq müasir dövrdə həm də bir reklamçı kimi çıxış edə bilər. Belə ki, ayrı-ayrı turist firmalarını təmsil edən marketoloqlar ayrı-ayrı müəssisələrdə, şirkətlərdə və müxtəlif təsərrüfat subyektlərində dəyirmi masa və görüşlər keçirməklə təklif edilən xidmətlər haqqında həm insanların rəyini öyrənər, həm də ayrı-ayrı kollektivləri təmsil etdiyi turizm firmasına, turizm bazalarına yönəldə bilər. Bu təcrübə dünyada öz təsdiqini tapmışdır və artıq inkişaf etmiş ölkələrdə müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyində, onların mənfəətinin artırılmasında marketinq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bizim iqtisadi ədəbiyyatlarda və xüsusən təsərrüfat praktikasında marketinqin rolu hələ ki, lazımi dərəcədə qiymətləndirilməmiş, geniş izah edilməmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, hələlik idarəetmə heyətinin əməyinin, hər bir vasitəçilik fəaliyyətinin, habelə informasiya toplanılması və işlənilməsi üzrə hər bir əməyin xarakteri və əhəmiyyəti haqqında köhnəlmiş təsəvvürlər hələ də qalır və nəticədə bəzən, hətta qeyri-məhsuldar əməyə aid edilir [1; 6].

Belə ki, araşdırmalar göstərir ki, keçmişdə əsasən istehsal sahələrinin əməyi məhsuldar hesab olunur, idarəetmə işçilərinin, əqli əməklə məşğul olan işçilərin əməyi isə qeyri məhsuldar sayılırdı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində isə dəyər əldə etmək baxımından, marketinq yüksək dərəcədə məhsuldar hesab edilir və eyni zamanda, müasir dövrdə heç bir digər əmək də marketinqsiz məhsuldar ola bilməz. Çünki ən yüksək keyfiyyətdə və ən aşağı xərclərlə hazırlanan, cəmiyyətə lazım olan xidmətlərin təklifinə sərf olunan ən ixtisaslı əmək təkə ona görə məhsuldar olmaya bilər ki, öz alıcısını tapmasın və son istehlakçıya gedib çatmasın. Bu o səbəbə ola bilər ki, potensial istehlakçı ona lazım olan xidmətin və ya məhsulun mövcudluğunu, yaxud əldə etmək mümkün olan yerini bilməsin və s. Müasir dövrdə, marketinq araşdırmaları həm də bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, marketinq üzrə hər bir fəaliyyətin əsas məqsədi məhz istehsalçı (xidmət göstərən) ilə istehlakçının qarşılıqlı fəaliyyətlərini əlaqələndirmək, onların bir-birini tapmasına kömək etmək və

bununla da birincinin əməyini həqiqi məhsuldar etməkdir. Təbii ki, iqtisadiyyat o vaxt səmərəli inkişaf edəcəkdir ki, istehsal və xidmətin təşkili və idarə edilməsi sahəsində qabaqcıl təcrübədən geniş istifadə olunsun, o cümlədən marketinq yaxşıca mənimsənilsin. Müəssisələr öz məhsul və xidmətləri marketinqinin ən qabaqcıl metodlarına yiyələnmədən rəqabət mübarizəsinə davam gətirə bilməz. Başqa sözlə desək, xidmət və istehsal sahəsinin fasiləsiz və rentabelli fəaliyyətinin təşkili üçün satış mərhələsinin uğurlu olması çox vacibdir. Hansı ki, bu mərhələdə əldə edilən uğurlar birbaşa marketinq fəaliyyətinin (araşdırmalarının) real nəticələridir.

Müasir bazar münasibətləri şəraitində marketinq ona görə lazımdır ki, əvvəla cəmiyyətdə hər bir lazımı və faydalı əmək öz xarakterinə görə məhsuldar olsun, milli iqtisadiyyatda xaricdə çoxdan imtina olunan formalar yox, daha qabaqcıl idarəçilik və təsərrüfatçılıq formaları tətbiq olunsun, təsərrüfat subyektləri azad və müstəqil olsun, ölkəmizin beynəlxalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirakı mümkün olsun, xarici investisiya və yardıma səmərəli və ağıllı sərəncam verilsin, nəhayət bazarda mövcud olan kəskin rəqabət mübarizəsində fəaliyyətini davam etdirməyə qadir təsərrüfat subyektləri formalaşdırılsın. Əlbəttə, qeyd edilənlər marketinq fəaliyyətindən gözləntilərin bir qismidir. Ümumilikdə isə, nəzəri baxımdan, tələbin, habelə qiymətin əmələ gəlməsi, reklam və həmçinin satışın stimullaşdırılması məsələlərinin öyrənilməsi, əmtəə və ya xidmət çeşidinin, satışın və ticarət əməliyyatlarının planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, istehlakçıya xidməti təşkil etməklə əlaqədar fəaliyyəti marketinqin əsas funksiyalarına aid etmək olar. Eyni zamanda, tələbata uyğun əmtəə və ya xidmət mübadiləsinə nail olmaq, keyfiyyət, çeşid, qiymət və s. göstəricilər üzrə istehlakçı razılığını və ya müştəri məmnunluğunu təmin etmək kimi məsələlər də marketinqin başlıca məqsədi kimi qəbul edilə bilər [2; 4; 6].

Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlinir ki, marketinq istehsal prosesinə, əmtəə və xidmətlərin istehsalçıdan istehlakçıya doğru hərəkətinə təsir göstərən bütün amillərin öyrənilməsi üzrə müəssisənin ticarət-satış fəaliyyətinin tədqiqi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər kompleksidir. Marketinqin köməyi ilə təsərrüfat rəhbərliyi istehlakçının hansı məmulatı və ya xidməti almaq istədiyi, nə üçün almaq istədiyi, istehlakçının ödəməyə hazır olduğu qiymət, hansı regionlarda hansı xidmət və əmtəələrə tələb olduğu, bazarın tutumu, məhsul və ya xidmətlərin harada satışının daha çox mənfəət gətirəcəyi haqqında zəruri informasiya əldə edir. Məhz, marketinqin köməyi ilə hansı istehsal növünə və sahəyə kapital qoyuluşunun daha sərfəli, habelə təsərrüfat subyektinin harada tikilməsinin daha əlverişli olduğu müəyyən olunur [2; 7].

Bütün bunlarla yanaşı, marketinq onu da müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, istehsalçı öz məhsul və xidmətinin satış prosesini necə təşkil etməlidir, yeni əmtəə və xidmətin bazarda hərəkəti üzrə tədbirləri necə keçirməlidir, reklam strategiyasını necə qurmalıdır ki, nəticə daha səmərəli olsun. Marketinq məhsulun və xidmətin istehsalına, həmçinin reallaşmasına xərclərin səmərəliliyinin müxtəlif variantlarını, hesablamağa və beləliklə hansı regionda və hansı istehlakçıya satılan məhsul növlərinin istehsalına, daşınmasına, saxlanılmasına, reklamına və satışına qoyulan vəsaitin daha çox gəlir gətirəcəyini müəyyən etməyə imkan

verir. Eyni zamanda, digər sahələr kimi, marketing də inkişaf edir, təkmilləşir və cəmiyyətin zövqünə uyğun dəyişir. Hal-hazırda isə marketingin tərkib ünsürlərinin müxtəlifliyi şəraitində onun məhsula, məmulata, yaxud xidmətə yönələn və istehlakçıya, xüsusi müştərilərə, müəyyən istehlakçı qruplarına yönələn istiqamətləri fərqləndirilir. Bu metodlardan hər biri müasir şəraitdə təsərrüfat subyektinin gəlirinin artmasını təmin edən iki əsas komponentdən birinə - məhsula (xidmətə) və onun istehlakçısına istiqamətlənib. Birinci metodun tətbiqi zamanı müəssisə əla məhsul buraxırsa, yaxud istehlakçıya yüksək keyfiyyətli xidmət növü təklif edirsə, bu o deməkdir ki, hələlik işin yarısı görülüb və yeni məhsul və xidmətin bazara girişi prosesi o halda başa çatmış hesab olunur ki, istehlakçı bunları yüksək qiymətləndirsin, öz ehtiyacı üçün dəyərli və əhəmiyyətli hesab etsin. Digər tərəfdən, təbii ki, istehlakçı o xidmət və ya əmtəəni seçir ki, onun haqqında müəyyən anlayışı olsun, qismən də olsa məlumatlı olsun. Məhsul və xidmət nə qədər mükəmməl və yenilik nə qədər əhəmiyyətli olarsa, müəssisə öz məhsul və xidmətini satarkən daha böyük riskə məruz qalır. Çünki insanların əvvəllər heç vaxt görmədiyi, indiyədək ehtiyac hiss etmədiyi şeyi almaq arzusunda olacağını əvvəlcədən bilmək çox çətindir. Məhz strateji marketing istehsalçılara istehlakçılarla sıx əlaqədə işləməyə, onların tələb və ehtiyaclarını nəzərə almağa imkan verir. Bu gün iri təsərrüfat subyektləri üçün sadəcə olaraq prinsipə yeni məmulat hazırlamaq və ya yeni xidmət təklif etmək yox, sənayenin yeni sahəsinin formalaşmasının başlanğıcını qoya bilən məhsul və ya xidmət növü yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O qədər də böyük olmayan təsərrüfat subyektləri isə marketingin ikinci metoduna, başqa sözlə istehlakçının ehtiyaclarına yönələn metoda üstünlük verməlidirlər. Bu variantda onu bilmək mühümdür ki, istehlakçı nəyi almaq istəyir, hansı xidmətlə qarşılaşmaq istəyir. İstehlakçı məhsul və ya xidmətin keyfiyyətini və ya çatışmamazlığını hər hansı normativ aktla, instruksiya ilə, standartlarla qiymətləndirməyə meyilli olmur və daha çox marketingin təqdimatına inanır, üstünlük verir [1; 2; 6].

Beləliklə, turizm xidmətlərinin səmərəli təşkilində də yuxarıda qeyd edilən metodlarından yararlanmaq və ümumilikdə marketingə turizm sektorunun inkişafının mühüm tərkib hissəsi kimi yanaşılması daha məqsədəuyğundur. Ona görə ki, hər bir turizm obyektinə üçün müştəri məmnunluğu, bazarın və cəmiyyətin tələbləri ilə ayaqlaşmaq, bazarda mövcud olan, eləcə də dinamik olaraq kəskinləşən rəqabət şəraitində fasiləsiz fəaliyyət göstərmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlara nail olmağın ən qısa yolu isə genişmiqyaslı və dəqiq marketing araşdırmalarından keçir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov Ş.Ə. "Marketingin əsasları", Bakı, 2001, 572 səh.;
2. F.Kotler "Marketingin əsasları", Bakı, 1993, 559 səh.;
3. Bilalov B.Ə. "Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi". Dərs vəsaiti. Bakı:Mütərcim, 2006, 280 s.;
4. Rəhimov S.H. "Turizm ekskursiya işinin təşkili". Bakı: Mütərcim, 2004, 312 s.;
5. K.N.Abdullayev, Ə.M.Əsədov və b. "Azərbaycanda nəqliyyat və turizm sektorlarının

davamlı inkişafı: problemlər və perspektivlər”. Bakı, Avropa, 2011, 238 səh.;

6. A.M.Əsədov “Xidmət sahələrinin inkişafında marketing tədqiqatlarının rolu”. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu, Elmi Əsərlər, 2010, № 2, səh.274-279;

7. Котлер Ф., Броун Дж., Мейкнз Дж. “Маркетинг. Гостеприимство. Туризм”. Второе издание. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002, 1063 с.;

Abstract

THE POSSIBILITIES OF IMPLEMENTATION OF MARKETING RESEARCH FOR RATIONAL ORGANIZATION OF TOURISM SERVICES

Leman MAMMADOVA

Ph.D. student of Institute of Economics, ANAS

Key words: Tourism, tourist, marketing, service areas

Tourism is one of the most important sectors of the national economy. The Republic of Azerbaijan is rich in various kinds of tourism that has the potential of development. The development of the tourism sector is highly dependent on the level of service provided to tourists. From this point of view, the application of marketing research for rational organization of tourism services has become a necessity. Services meeting consumer demands and needs, as well as marketing research is necessary to improve the attractiveness of the tourism sector. For this purpose, the paper presents the application of marketing research for rational organization of tourism services. The article has given definite offers and recommendations.

Резюме

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ МАРКЕТИНГА ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ ТУРИСТИЧЕСКИХ УСЛУГ

Ляман МАМЕДОВА

докторант Института Экономики, НАНА

Ключевые слова: туризм, турист, маркетинг, сферы услуг

Туризм является одной из важнейших отраслей национального хозяйства. Азербайджанская Республика располагает богатым потенциалом для развития различных видов туризма. Привлечение этих потенциалов в туристский оборот, обеспечение полного и эффективного их использования является одним из важнейших задач стоящих перед республиканскими органами. С другой стороны, развитие туристического сектора в

значительной степени зависит от уровня сервиса, предоставляемого туристам. В связи с этим, применение маркетинговых исследований в организации туристических услуг стали необходимостью. Предложения услуг соответствующим потребительским вкусам и запросам, а также повышение привлекательности туристского сектора требуют расширения маркетинговых исследований. В этой связи, в представленной статье исследованы возможности использования маркетинговых исследований в организации туристических услуг. В статье выдвинуты ряд предложений и рекомендации.

BƏLƏDİYYƏLƏRİN İCARƏ VƏRƏQLƏRİ (İRAN İSLAM RESPUBLİKASI)

Abdullah EYNI

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun dissertantı

Rəyçi: i.ü.e.d. Dünyamalı Vəliyev

Açar sözlər: bələdiyyə, icarə vərəqləri, subyekt, əmlak

İcarə vərəqələrinin tərif: İcarə vərəqələri icarə vərəqələrinin nəşrinə əsaslanan əmlakdakı ortaq mülkiyyəti göstərən köçürülə bilən qiymətli kağızlardır [1]. İcarə vərəqələri bir növ davamlı fiziki əmlaklara bərabər dəyəri olan investisiya vahidləri üzərindəki mülkiyyəti izah edən investisiya vərəqələridir. Bu vərəqələr dinlə müəyyən edilmiş qaydada tərtib edilir. İslam dinində maliyyə məhsulları arasında icarə vərəqələri müsəlman investorlar tərəfindən daha çox sevilən fərqli məhsuldur. Digər tərəfdən, naşirlər (dövlətlər və şirkətlər) də icarə vərəqələrini mənbələrin təchizatı üçün münasib üsul hesab edirlər [2, s. 43].

Bələdiyyələrin icarə vərəqələrinin nəşrinin əsasını təşkil edən əmlaklar

Bələdiyyələrin əmlakları ümumilikdə dörd qrupa bölünür: gəlirli ərazi və binalar; xidmət yönümlü ərazilər və binalar; bələdiyyə hesabında olan şirkət və müəssisələr; bələdiyyənin daşınan əmlakı. Gəlirli ərazi və binalar özləri də iki yerə bölünür: ticarət, qalma və məskunlaşma təyinatlı ərazilər; məskunlaşma, qalma və ticarət təyinatlı binalar. Xidmət təyinatlı ərazi və binalar əyləncə kompleksləri, yaşıllıqlar kimi xidmət fəaliyyətlərinə, gəlirli ərazilər oyun şəhərcikləri, kiosklar, və otaqlar kimi gəlirli fəaliyyətlərə, şirkətlər və istehsal müəssisələri xidmət, ödəmə və s. kimi sahələrə şamildir. Daşınan əmlak deyildikdə isə qreyder, avtobus, metro, yol inşası və təmiri vasitələri kimi texnikalar və s. nəzərdə tutulur. Gördüyümüz kimi, bələdiyyələr müxtəlif əmlaklara malikdirlər. Bu əmlakların hər biri vasitəsilə qiymətli kağızlar nəşr etmək, satışı çıxarmaq və bu yolla bələdiyyələri yeni maliyyə mənbələri əldə etməyə nail etmək olar [3, s. 87].

Bələdiyyələrin icarə vərəqələrinin nəşri üçün lazım olan mərhələlər və lisenziyalar:

Bələdiyyələr öncə maliyyə təminatı üsulunu müəyyən etmək üçün müşavirə icazəsi olan qurumlardan birinə müraciət ünvanlamalı, müqavilə bağlayaraq təklif verməlidir. Müşavir birja idarəsi vasitəsilə təyin edilmiş formalara əsasən icra vərəqələri vasitəsilə maliyyə təminatı ilə bağlı təklif hazırlayır. Bələdiyyə vərəqələrinin nəşr layihəsini şəhər şurasında təsdiq etdirir və qərarı təsdiq etdirmək üçün baş bələdiyyələr idarəsinə göndərir. Sonra qaydalara riayətin araşdırılması və maliyyənin gələcək vəziyyəti haqqında rəy almaq üçün məlumatı şəhər təftişat idarəsinə göndərir.

Növbəti mərhələdə vərəqələrin nəşrinin zəmin, satış subyektini, bazar subyektinə şamil olan subyektləri ilə müzakirə etdikdən sonra onların qəbul elanını idarənin formalarına uyğun şəkildə alır, satıcı ilə bələdiyyə arasında anlaşılmazlıq olduqda əmlakın satıcısı ilə müzakirə aparır, satıcının idarənin formalarına uyğunlaşdırılmış əmlak satışı bildirişini alır. Sonra tək-

lifçi müşavir təsisçi tərəfində icarə vərəqələrinin nəşri vasitəsilə maliyyə təminatı üsullarına uyğun razılıq əldə etmək üçün birja idarəsinə müraciət edir.

Təklifçi müşavir icarə vərəqələri vasitəsilə bələdiyyənin maliyyə təminatı haqqında razılıq əldə etmək üçün birja idarəsinə qaydalara uyğun tələbin təkmilləşdirilmiş forması, icarə vərəqələrinin nəşri ilə maliyyə təminatını izah edən məlumat, icarə vərəqələrinin nəşri vasitəsilə maliyyə təminatını izah edən hesabatla bağlı təftişat qrupunun rəyi, icarə vərəqələri vasitəsilə maliyyə təminatı icazə verilməsi ilə bağlı səlahiyyətli təsisatçı orqanın təsdiqi təsisatçının son üç maliyyə dövrüyyəsinin hesablanmış maliyyə formaları, təklifçi müşavirin müqaviləsi, bələdiyyə və satıcı bir şəxs olmadığı təqdirdə əmlakı satmaq üçün satıcının razılığı, icarə vərəqələrini nəşr edən subyektlərin razılıq məktubuna şamil olan sənədləri təqdim edir. İdarə qəbul edilən tələbi yoxlayır, sənədlər forma və məzmun baxımından tam olduğu təqdirdə 30 gün müddətinə tələbə cavab verir. İdarənin tələblərinə uyğun razılıq elan edildiyi təqdirdə təklifçi müşavir təsisatçının nümayəndəsi kimi növbəti mərhələləri icra edir [1, s. 23].

Təklifçi müşavir razılıq aldıqdan sonra nəşriyyatçı təyin etmək və lazımi işləri yerinə yetirmək üçün mərkəzi əmlak idarəçiliyi şirkətinə müraciət edir. Yerinə yetirilməsi lazım olan işlər bunlardır: mərkəzi əmlak idarəçiliyi şirkəti vasitəsilə idarənin prinsiplərinə uyğun nizamnaməyə əsasən təklifçi müşavirə təqdim edilmiş naşirin təyin edilməsi, naşir vasitəsilə əmlakın satıcıdan alınması səlahiyyəti ilə bağlı birja idarəsinin formalarına uyğun müqavilə bağlanması, birja idarəsinin formalarına uyğun şəkildə bələdiyyə vasitəsilə əmlakın naşirdən icarəyə götürülməsi öhdəliyi ilə bağlı müqavilə, naşirlə icarə vərəqələrinin nəşr edən subyektlər (satış subyekti, ödəmə subyekti, bazar subyekti) arasında müqavilə bağlanması, bu mərhələlər başa çatdıqdan sonra bələdiyyə ilə zəmanətçinin imzası ilə zəmanət müqaviləsinin hazırlanması və bağlanması.

Təklifçi müşavir lazım olan müqavilələri imzaladıqdan sonra naşirin nümayəndəsi kimi icarə vərəqlərinin nəşr edilməsi ilə bağlı icazə almaq üçün icarə vərəqlərinin qeydiyyat bildirişi, icarə vərəqlərinin qeydiyyat tələbi forması, subyektlər arasında bağlanmış müqavilələrin bir nüsxəsi, icarə vərəqlərinin satışı haqqında bildiriş planı, idarə tərəfindən təqdim edilmiş forma əsasında icarə vərəqlərinin tənzimlənmiş nümunəsi, sonda icarə vərəqlərinin satışına əsaslanan pulların toplanması üçün bank hesabının ixtisaslaşdırılması ilə bağlı bankın təsdiq etdiyi formanı idarəyə təqdim edir.

Təqdim edilmiş sənədlərə təqdim edilmiş qaydalar və təyin edilmiş formalara uyğun razılıq verildikdən sonra idarə 5 gün müddətinə icarə vərəqlərinin nəşrinə icazə verir. İcarə vərəqlərinin nəşri haqqında icazə aldıqdan sonra naşir təklifçi müşavirin əməkdaşlığı ilə icarə vərəqlərinin nəşrinin icazə müddəti ərzində icarə vərəqlərinin nəşri üçün nəzərdə tutulmuş qaydalara riayət edərək bu mərhələləri həyata keçirirlər: təyin edilmiş şərtlər əsasında icarə vərəqlərinin satış haqqında məlumat dərc etmək, təyin edilmiş müddət ərzində satış subyektinin icarə vərəqlərini təklif etməsi, lazım gələrsə, müəyyən edilmiş və uzadılmış müddət ərzində icarə vərəqlərinin tam satışı reallaşmadığı təqdirdə təklifçi müşavirin qaydalar çərçivəsində icarə vərəqlərinin satış müddətinin uzadılması haqqında icazə istəməsi. [1, s. 85]

Qəbul öhdəliyinin subyekti 5 gün ərzində lazımi pulların ödənişini həyata keçirməli, qalan vərəqələrin alışı reallaşdırmalıdır. İcarə vərəqələrinin təklifi və satışının nəticələri təklifçi müşavir tərəfindən təyin edilmiş formalar əsasında maksimum 15 gün müddətinə idarəyə elan edilməlidir. İdarə də təqdim edilmiş nəticələri 2 gün ərzində araşdırmalı, düzgün olarsa, prosesin başa çatdığını təsdiq etməlidir.

Təklif qəbul edilmədiyi təqdirdə naşir satış subyekti tərəfindən idarənin elan etdiyi vaxtdan başlayaraq maksimum 15 gün ərzində investorların pullarını geri qaytarır. İdarə tərəfindən prosesin başa çatdığı təsdiq edildikdən sonra təklifçi müşavir satıcı vasitəsilə əmlakın naşirə satış müqaviləsini birja idarəsinə göndərir, idarə əmlak satışı müqaviləsinin təyin edilmiş nümunə ilə uyğun gəlməsini öyrənmək üçün araşdırma aparır və nəticəni iki iş günü ərzində təklifçi müşavirə elan edir. Müqavilənin şərtlərinə və aidiyyəti qaydalara uyğun olaraq əmlakın naşirə verilməsi mərhələlərinin icrası ilə eyni vaxtda idarə pulun naşirin hesabından götürülüb satıcıya ödənilməsi ilə bağlı qərar verir. Əmlak naşirə verildikdən sonra təklifçi müşavir idarənin formalarına uyğun şəkildə hazırlanmış, naşir və bələdiyyə tərəfindən imzalanmış bələdiyyə əmlakının icarə müqaviləsini idarəyə göndərir [6].

Bələdiyyələrin icarə vərəqələrinin nəşr subyektləri: İcarə vərəqələrinin nəşr subyektləri təsisatçı, vasitəçi qurum, zamin, təsisatçı müfəttiş, icarə vərəqələrinin satış subyekti, qiymətli kağızların mərkəzi investisiya şirkəti, icarə vərəqələrinin bazar subyekti, birja bazarına təqdim edilməzdən əvvəl qiymətli kağızların alqısını qeydiyyatı alan məsul şəxs. Bu subyektlərin hər biri haqqında ayrıca məlumat veriləcək [6].

Təsisatçı: Təsisatçı hüquqi şəxsdir. Vasitəçi orqan islam qaydaları çərçivəsində onu maliyyə vəsaiti ilə təmin etmək üçün icarə vərəqələrini dərc edir. Təsisatçı şəxs ticarətçi şirkət və ya ümumi dövlət orqanı olmalıdır. Ticarət şirkəti ticarət fəaliyyəti göstərmək məqsədilə yaradılmış bir şirkətdir. Dövlətin ümumi hüquqi şəxsləri də nazirliklər və dövlət müəssisələri olmaqla dövlətin ümumi mühasibat qanununun 4-cü maddəsinə uyğun olaraq yaradılırlar. Ticarətçi şəxs səhmlər və ya korporasiya şirkəti olmalıdır. Qeyri-dövlət səciyyəli hüquqi şəxslər də birja və qiymətli kağızlar idarəsi tərəfindən maliyyə səlahiyyətləri olduqda və vərəqlər dərc etmə imkanına malik olduqları təqdirdə qiymətli vərəqələr dərc edə bilirlər [6].

Təsisatçı təklidə qiymətli vərəqələr nəşr edə bilməz, qiymətli kağızları vasitəçi orqan vasitəçiliyi ilə dərc etməlidir.

Təsisatçı icarə vərəqələrində icarəçi kimi tanınır, amma icarəçinin icarə müqaviləsindəki bütün vəzifə, öhdəlik və səlahiyyətlərə malik deyil, ondan fərqlənir. Buna görə də icarəçi icarə müqaviləsində icarəyə götürülmüş predmetin qorunmasında əmindir, yalnız icarəyə götürülən predmet onun günahı ucbatından tələf olduğu təqdirdə xəsarəti aradan qaldırmaq öhdəliyi daşıyır. Amma təsisatçı mövcud icarə müqaviləsində icarə vərəqələrinin dərci zamanı şərt edir ki, istənilən halda icarəyə götürülən predmet tələf olarsa, xəsarəti o özü ödəyəcək [4].

Vasitəçi orqan: Vasitəçi orqan İran İslam Respublikasının qiymətli vərəqələr bazarı qanununun maliyyə müəssisələrindən biridir. Bu orqan islam qanunları çərçivəsində qiymətli kağızlar dərc etməklə maliyyə təminatını yerinə yetirə bilər. Vasitəçi orqan islam qaydalarına uyğun qiymətli kağızlar nəşr edən subyekt kimi qiymətli vərəqələr dərc edə bilər.

Maliyyə təminatı məqsədilə qiymətli kağızlar dərc etmək istəyən təsisatçı şəxs vərəqlərin nəşrini yalnız vasitəçi müəssisə vasitəsilə yerinə yetirməlidir.

Qiymətli kağızlar investora həvalə edildikdən sonra vasitəçi orqan vərəqləri vərəq sahiblərinə ötürərkən öz vərəqlərini vərəqlərin nəşrinə əsaslanan əmlak müqavilələrinin bağlanması vərəq sahiblərinin vəkili kimi təqdim edir. Bu amil vasitəçi orqana belə bir ixtiyar verir ki, vərəqlər nəşr etdikdən sonra müqavilələrin bağlanması prosesində alqı, icarə, zəmanət və s. müqavilələrin bağlanmasını yerinə yetirsin [4].

Satıcı: Satıcı əmlakı vasitəçi müəssisəyə satan hüquqi şəxsdir. Satıcı təsisatçı və ya digər bir şəxs ola bilər [6].

Zamin: Zamin icarə qiymətini və təsisatçının icarə əmlakının alışı qiymətini vasitəçi müəssisəyə verilməsinə zamin duran hüquqi şəxsdir. Qaydalara uyğun olaraq onun olması məcburidir. Kredit dərəcələnməsi zaminin olması və ya olmamasını təyin edən amildir. Şirkət kredit rütbəsinə malik olduğu təqdirdə zaminin olması məcburi olmur. Zamin təsisatçıdan asılı olmamalıdır. Çünki qanunvericilik zaminlə zamin durulanın bir-birindən ayrı olmasını tələb edir. Belə ki, təsisatçı gəliri və əsas vərəqləri ödəyə bilməsə, zamin onun öhdəliklərini yerinə yetirir. Zaminin zəmanəti zaminlə təsisatçı arasındakı əlaqələrə əsaslanmır. Zamin istənilən halda təsisatçı tərəfindən yerinə yetirilməmiş bütün öhdəlikləri yerinə yetirməyə borcludur [4].

Təsisatçının müfəttişi: Təsisatçının müfəttişi icarə vərəqlərinin dərci vasitəsilə maliyyə təminatı layihəsinin təqdimatı zamanı və sonuncu maliyyə ilində idarənin etibarlı təftişat müəssisələri arasından seçilməlidir [4].

Satış subyekti: Satış subyekti satış üçün icarə vərəqlərinin naşir tərəfindən təklifini yerinə yetirən hüquqi şəxsdir. Əslində satış subyekti vərəqlərin naşiri, yəni vasitəçi orqanla vərəqlərin alıcısı, yəni investora arasında vasitəçidir. Satış subyekti mərkəzi bankın nəzarəti altında maliyyə və kredit müəssisələri və bankları, investisiya təminatı şirkətləri, Tehranın qiymətli kağız birjasının işgüzar şirkətləri və ya İranın transbirja şirkətləri arasından təyin edilən hüquqi şəxsdir. Satış subyekti təsisatçı tərəfindən təyin edilməlidir. Satış subyekti qiymətli kağızları vermək məqsədilə vasitəçi orqanla vərəqlərin satışı haqqında müqavilə imzalayır. Satış amilinin müdaxiləsi icarə vərəqlərinin dərcinin ilkin mərhələsində və icarə vərəqlərinin ilkin bazara ümumi təklifi prosesinin təkmilləşməsində rol oynayır. Bu mərhələdə satış subyekti qiymətli kağızların satışından sonra satış məbləğlərini və birja bazarına təqdim edilməzdən əvvəl qiymətli kağızların alqısının qeydiyyatını vasitəçi orqanın hesabına keçirməlidir. Satış subyekti qiymətli kağızların satış nəticələrini 15 gün ərzində birja və qiymətli kağız idarəsinə bildirməlidir. Satış vasitəçiliyi müqaviləsi vasitəçi orqanla satış subyekti arasında bağlansa da, təsisatçı satış amilinin zəhmət haqqını özü ödəyir və bu cəhət təsisatçının müqavilədəki iştirakını təmin etmiş olur [4].

Ödəmə subyekti: Ödəmə subyekti icarə vərəqləri ilə bağlı ödəmələri təyin edilmiş vaxtlarda investora ödəyən qiymətli kağızların mərkəzi depozit şirkətidir. Bu orqan gəliri və qiymətli vərəqləri ödəmək üçün satış subyektinin iştirakı ilə vasitəçi orqanla müqavilə bağlayır. Ödəmə subyekti qiymətli kağızlarla bağlı olan ödəmələri müəyyən edilmiş vaxt-

larda investora və ya vərəqələrin sahiblərinə ödəyir. Ödəmə subyekti müqaviləsi satış subyekti müqaviləsi kimi, bir növ vəkillik verilməsidir. Vərəqələrin ödəmə vaxtı başa çatdıqdan sonra mənfəətlə yanaşı icarə edilən əmlakın satışına əsaslanan vərəqələrin əsas məbləği müxtəlif istehlak və əməkhaqları çıxıldıqdan sonra ödəmə subyekti tərəfindən vərəqələrin sahibləri arasında bölüşdürülür. Ödəmə subyekti pulun qorunması və onun vərəqələrin sahibləri arasında bölünməsində vasitəçi vəkil hesab edilir. (Bu səbəbdən əmanətçi hesab edilir). Əmanətçi yalnız onun günahı ucbatından xəsarət dəydiyi zaman xəsarəti ödəyir. Xəsarət əmanətçinin iradəsi xaricində baş verdiyi təqdirdə o, ziyanı ödəmək məsuliyyəti daşımır[4].

Bazar subyekti: İcarə vərəqələrinin bazar subyekti təsisatçı tərəfindən təqdim edilir və investisiya yetərliliyi olduğu təqdirdə idarə tərəfindən təsdiq edilir [6].

Birja bazarına təqdim edilməzdən əvvəl qiymətli kağızların alqısını qeydiyyatı alan məsul şəxs: Qeydiyyatı alan şəxs təsisatçı tərəfindən təqdim edilir və investisiya yetərliliyi olduğu təqdirdə idarə tərəfindən təsdiq edilir. Birja bazarına təqdim edilməzdən əvvəl qiymətli kağızların alqısının qeydiyyatı alınma qiymətli kağızların nəşirdən və ya onun qanuni nümayəndəsindən alınması prosesinin, müqaviləyə uyğun olaraq onun tam ödəmə öhdəliyinin qeydiyyatıdır. Qeydiyyat öhdəliyi qeydiyyat öhdəliyi müddətində qiymətli kağızların satılmaması üçün qiymətli kağızların üçüncü şəxs tərəfindən alınması öhdəliyinin qeydiyyatıdır.

Nəticə. Birja bazarına təqdim edilməzdən əvvəl qiymətli kağızların alqısının qeydiyyatı alınması icarə vərəqələrinin nəşrinin ilkin mərhələsidir. Növbəti mərhələ ümumi təklif mərhələsidir. Nəzərdə tutulmuş əmlak icarə vərəqələrinin nəşri üçün müəyyən vahidlərə bölünə bilməzsə, icarə vərəqələrinin təklifində qeydiyyat öhdəliyi və ya öhdəçilərinin olması icbaridir. Müəyyən vahidlərə bölünə bilən əmlaklar üçün icarə vərəqələrinin nəşrində qeydiyyat öhdəliyindən istifadə təsisatçının istəyi və idarənin təsdiqi ilə icbari deyil.

Ədəbiyyat:

1. Soruş Əbuzər Sadiqi Möhsün, 1386, “İcarənin qiymətli kağızlarının riskinin idarə edilməsi”, İslam iqtisadiyyatı dərgisi, yeddinci il, № 27
2. Soruş Əbuzər Sadiqi Möhsün, 1386, “İcarənin qiymətli kağızlarının riskinin idarə edilməsi”, İslam iqtisadiyyatı dərgisi, yeddinci il, № 27
3. Pəhləvan Həmid Rəzəvi Seyid Ruhulla, 1386, “Sukuk vərəqələri: Tərif, növləri və strukturu”, Tehran: Birja və qiymətli kağızlar idarəsinin islami araşdırmalar və inkişafın tədqiqi idarəsi
4. Investisiya bazarının mərkəzi maliyyə idarəsinin saytı. <http://www.spv.ir>
5. Səlimifər Mustafa Xəzai və Mənsurə Səlimifər Məhəmməd, “İcarə sukuku, şəhər layihələrinin maliyyə təminatı istiqamətində effektiv vasitələr.” İran şəhər iqtisadiyyatının ilk konfransı, Məşhəd. 1390,s.200
6. Qiymətli kağızlar və birja idarəsi, 1386, “İcarə vərəqələrinin maliyyə vasitələri qanunları”, Tehran .<http://seo.ir>

Abstract

RENT SHEETS OF MUNICIPALITIES IN ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN

Abdullah EYNI

Ph.D. student of the Institute of Oriental Studies after Z.M.Bunyadov, ANAS

Keywords: municipality, rent sheets, subject, property

The article presents a research on rent sheets of municipalities. Properties forming the basis of edition of rent sheets, the stages and licenses of edition of rent sheets, as well as the edition subjects of these rent sheets have been involved in the study.

Резюме

АРЕНДАТОРСКИЕ СПИСКИ МУНИЦИПАЛИТЕТОВ

Абдулла ЭЙНИ

Диссертант Института Востоковедения им. Акад. З.М.Буньятова НАНА

Ключевые слова: муниципалитет, арендаторские списки, субъект, имущество

В данной статье представлено исследование арендаторских списков муниципалитетов. После информации об арендаторских списках, к исследованию привлечены виды имущества, составляющие основу публикации арендаторских списков муниципалитетов, этапы и лицензии, необходимые для публикации арендаторских списков муниципалитетов, субъекты публикаций арендаторских муниципальных списков.

BƏLƏDIYYƏLƏRİN DAXİLİ AMİLLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ (İRAN İSLAM RESPUBLİKASININ TİMSALINDA)

Nasir AXUNDİ

AMEA Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun dissertantı

Rəyçi: i.e.d., prof. Dünyamalı Vəliyev

Açar sözlər: bələdiyyə, daxili amillər, imkanlar və təhdidlər

Ölkə bələdiyyələrinin fəaliyyətində mütəxəssis şəhər proqramlaşdırmaçısına nadir hallarda təsadüf edilir. Hər-halda bələdiyyələrin bütün sahələrindəki ixtisaslaşmış kadrlarla müzakirələr aparılmışdır.

Bələdiyyələr sisteminin daxili amilləri aşağıdakı kimi araşdırılacaq. Bu amillər strateji idarəetmə strukturu və idarəyə aidiyyəti olan digər faktorlar əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

- √ Siyasət və nəzarət amilləri
- √ Struktur amilləri
- √ İnsan resursları
- √ Prosesual amillər
- √ Marketing və nümayəndəlik şəbəkələri
- √ Texnoloji amillər və informasiya sistemləri
- √ Reallaşdırma və inkişaf amilləri

Bu amillərin hər biri haqqında ətraflı məlumat veriləcək.

Bələdiyyələrin siyasət və nəzarət amilləri: Siyasət və nəzarət hər bir idarənin idarəetməsinin əsas sütunlarındadır. Nəzarət mərkəzləri, işlək və yeni qanunlar olmadan idarənin effektivliyi ciddi təhlükələrlə üzləşəcək. Ölkə bələdiyyələri də bundan sığortalanmış deyil [1, s. 12].

Struktur amilləri: Bələdiyyələrin idarə strukturu əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün lazımi kordinasiya və imkana malik olmalıdır. İdarə strukturunda vəzifə bölgələrinin necə aparılması, hər bir şəxsin idarədə kimə hesabat verməsi, ayrı-ayrı vəzifə və fəaliyyətlərin kordinasiyasını yaratmaq üçün hansı mexanizmdən istifadə edilməsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bələdiyyələrdə müştərilərə sürətli və düzgün cavab verilməsi, onların ehtiyaclarının ödənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməsi, başqa sözlə desək müştərilərin razılığının əsas götürülməsi idarənin davamlılığını qorumağa xidmət edir. Strukturun idarənin müraciət mənbələrinə əsaslanması çox əlverişlidir. Çünki bir tərəfdən müraciət mənbələrinə sürətli müraciətlərə, işlərin yüksək sürətlə görülməsinə, digər tərəfdən isə vəzifə daşıyan fərdlərin daha da ixtisaslaşmasına səbəb olur. Amma bunun üçün böyük xərclər tələb olunur. Çünki bu şöbələr ixtisaslaşmış qaydada fəaliyyət göstərirlər. Buna görə də sözügedən şöbələrin xidmətlərini təqdim etmək üçün lazımi hazırlıq görmək lazımdır. Belə ki, bu şöbələr davamlı şəkildə müştəriləri olmaya, bu şöbələr üzrə ixtisaslaşmış kadrların güc və imkanlarından tam şəkildə istifadə olunmaya da bilər [2, s. 93].

Həqiqətdə bələdiyyələrdə vəzifələr bənzərlik və ya oxşarlıq əsasında aşağıdan yuxarıya

doğru qruplaşır. Məsələn, bütün mühasiblər mühasibatlıq çərçivəsində, bütün tikinti fəaliyyətləri tikinti idarəçiliyində yer alırlar. Başqa sözlə desək, bələdiyyələr mexaniki strukturdan faydalanır və vəzifə bölgüsü üzrə sistemləşdirilir. İşçilərin ixtisaslaşmış bacarıqlarına əsaslanan bu cür iş bölgüsünün çatışmazlığı ondadır ki, işçilər öz vəzifələrini yerinə yetirməyə meyil göstərmir və bu da idarələrdə məhsuldarlıq və effektivliyin aşağı düşməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, bələdiyyələrdə işlərin oxşarlıq və vəzifələr əsasında bölünməsi bir şöbədə həddən artıq yüklənmənin və mənfə mənada bürokratiyanın yaranmasına səbəb olur ki, bu da sonda işlərin ləngiməsinə və vətəndaşların narazılığına səbəb olur. Hər bir şöbənin müdiri öz şöbəsinin yalnız həmin sahəyə cavabdeh olduğu qənaətində olur. Nəticədə hər bir şöbənin müdiri ona aid olan şöbənin problemlərini bütün idarənin problemləri hesab edir və bütün səylərini yalnız onları aradan qaldırmağa yönəldir. Halbuki, eyni vaxtda başqa bir müdir başqa bir məsələni dairənin ən vacib məsələsi hesab edir. Belə olan halda idarə daxili ziddiyyətlərin əsas mənşəyi olan fikir ayrılıqları meydana gəlir. Deməli, vəzifə prinsiplərinə əsaslanan struktur bələdiyyələrdə təzad yaranmasına səbəb olan amillərdəndir. Təzad bu idarələrdə siyasi davranışların yaranmasının əsas səbəbidir. Bu da bələdiyyələrin məhsuldarlığının azalmasına səbəb olur (4, s. 187). Bu şöbələrlə məhdudlaşan baxışlar hər bir şöbənin özünü digər şöbələrin müdirələrinə rəqib görməsinə səbəb olur. Belə ki, əksər vaxtlar müdirələr öz rəhbərlik etdikləri şöbənin böyüklüyünü özünün gücü və əhəmiyyəti kimi qələmə verməyə çalışır. Bu cür strukturlarda üfqi səviyyədə kordinasiya çox çətindir. Vəzifə prinsiplərinə əsaslanan struktur nəticələrindən biri də mühit dəyişikliklərinə cavab verərkən bu şirkətlərin ləngiməsidir. Çünki bu strukturda əsas diqqət idarədaxili icraya yönəlir, xarici amillərə az diqqət ayrılır, bu amillərin təsiri diqqətdən kənar qalır. Hətta xarici amillərin təzyiqi ilə dəyişiklik yaranması lazım gəldiyində isə, bu dəyişiklik çox baş verir. Çünki birincisi, son qərar yalnız bələdiyyə sədrinə aiddir, ikincisi, mühitin öyrənilməsi, məlumatların toplanması və onun müdiriyyətə transferi ilə məşğul olan bir şöbə yoxdur, üçüncüsü, sədrin göstərişlərinin icrası üçün çox zaman lazımdır. Çünki belə bir sistemdə işlər dəqiq müəyyənləşdirilir, rəsmiyyət və yüksək mərkəzləşmə iş bölgüsündən qaynaqlanır. Bələdiyyələrin mahiyyəti xalqın razılığını qazanmaq üçün innovasiya və təşəbbüskarlıq göstərməkdən ibarətdir. Bu mühit isə yuxarıda sözügedən strukturda yoxdur. Başqa sözlə desək, vəzifə bölgüsünə əsaslanan modeldə işçilər elm və dəyər mənbəyi deyil, xidmət təklifi prosesindəki xam məhsul kimidirlər. İşçilərin qərarların qəbulunda iştirak etməməsi onların innovasiya və təşəbbüskarlığa olan maraqlarını azaldır. Buna görə də bəzi bələdiyyələr son dövrlərdə bu zəif cəhətin fərqi vararaq işçiləri ortaqlığa cəlb etmək və onların maraqlarını artırmaq üçün təkliflər və tənqidlər sistemi yaratmışlar. Ümumiyyətlə, bütün bunlar əhalinin narazılığına səbəb olur. Çünki vətəndaşlar bələdiyyələrə müraciət edəndə zəruri olmamaqla yanaşı, keyfiyyətə çox aşağı olan idari işlər kompleksi ilə qarşılaşırlar. Nəticədə vətəndaşın xidmətləri əldə etmə faydalılığı minimuma enir. Qeyd etdiyimiz kimi, bələdiyyələrdə vəzifə prinsipinə əsaslanan struktur hər bir şöbənin bütün idarəni düşünməli olduğu halda yalnız özünü düşünməsinə səbəb olur. Halbuki, vətəndaşların diqqət mərkəzində ayrı-ayrı şöbələrin fəaliyyətləri deyil, bütün idarə diqqət mərkəzində olur. Psixoloji cəhətdən idarənin bütün

fəaliyyətləri idarənin ən zəif şöbəsinin fəaliyyəti əsasında qiymətləndirilir. Həmin idarənin digər şöbələri öz üzərlərinə düşən vəzifələri hər nə qədər yaxşı icra etsələr də [2, s. 76].

İnsan resursları: İnsan resurslarına ehtiyacların təyini üçün personalın vəziyyəti ilə bağlı statistika və məlumatların olması, onların inkişaf etdirmə, həmçinin xidmətdən kənarlaşdırma, işçi qüvvəsinin ixtisas gücünün olması zəruridir. İnsan resursları proqramlaşdırması üçün idarədə mövcud olan personalın vəziyyəti ilə bağlı tam təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Məsələn, işçilərin işdən çıxarılması və ya istefasına səbəb olan problemləri buna misal göstərmək olar. Hətta təsəvvür etsək ki, işdən çıxarılmış əməkdaşın əvəzlənməsi sürətlə baş verəcək, yenə də işçi işdən çıxdığı zaman özü ilə bilgi və təcrübə xaric edir. Bu bilgi və təcrübənin yenidən təmin edilməsi üçün əlavə xərcə və etibara ehtiyac var. Bir müdir nə qədər insan resursuna malik olduğundan xəbərdar olmalıdır. Amma tək cəmiyyət sayı bilgisi də kifayət etmir. İşçilərin hansı şöbələrdə çalışması, vəzifələrinin nədən ibarət olması, hansı xidmətləri yerinə yetirmələri, cinsləri, təhsilləri, iş təcrübələri ilə bağlı məlumatlara da malik olmaq lazımdır [4, s. 198]. Amma bu amillərin və xüsusiyyətlərin hər biri zəruri proqnozlaşdırma və proqramlaşdırmada mühüm rol oynayır. Məsələn, orta dərəcələrdə yetərli həddə gənc kadrların olmaması gələcəkdə yüksək səviyyədə idarəedicilərin əvəzlənməsində çətinliklər yaradır [3, s. 95].

İşçilərin indiki fəaliyyətləri, istedadlarının qiymətləndirilməsi və onların gələcək vəzifələr kontekstindəki potensiallarının qiymətləndirilməsinin nəticələri ilə bağlı məlumatlar insan resurslarının proqramlaşdırılmasında zəruri olan məlumatlar qrupuna aiddir. Xülasə, insan resursları idarənin ən qiymətli kapitallarındanındır. Müdiriyyət bu cəhətə diqqət ayırmalıdır ki, sözügedən kapitalı yaxşı tanısinlar, gizli istedadları aşkara çıxarıb, çiçəkləndirsinlər və idarənin məqsədlərinin həyata keçirilməsində ondan səmərəli şəkildə istifadə etsinlər.

Tehran bələdiyyəsində insan resursunun vəziyyəti: 2010-cu ilin son statistikasına əsasən bələdiyyələrdə işləyən işçilərin 59%-nin iş stajı 10 ildən azdır. Bu da bələdiyyələrdəki işçilərin gənc olduğunu göstərir ki, bu qüvvələr bələdiyyə və şəhərsalmanın müxtəlif sahələri və ixtisaslarında ixtisaslaşmış kadrların təhsili və yetişməsi üçün bir potensial deməkdir. 1 və 2 sayılı cədvəllər işçilərin sayını və iş stajlarını əks etdirir.

Cədvəl 1.

Tehran bələdiyyəsindəki insan resurslarının sayı və iş stajı

İş stajı	2010	2011	2012	2013
	Qadın	Kişi	Qadın	Kişi
10 ilə qədər	69	116	80	102
11 ildən 20 ilə qədər	52	92	48	101
20 ildən artıq	15	68	15	63
Ümumi:	136	276	143	266
Cəmi:	412		409	

Cədvəl 2.

Tehran bələdiyyələrində insan resurslarının sayı və iş stajı

İş stajı	2007		2008		2009		2010		2011	
	Qadın	Kişi	Qadın	Kişi	Qadın	Kişi	Qadın	Kişi	Qadın	Kişi
10 ilə qədər	818	2713	941	2928	1022	1857	1857	4443	2149	4127
11 ildən 20 ilə qədər	376	1556	389	1585	498	556	556	2001	679	2590
20 ildən artıq	228	809	212	772	215	196	196	732	187	986
Ümumi	1422	5078	1542	5285	1735	2609	2609	7176	3015	7703
Cəmi:	6500		6827		7218		9785		10718	

2007-ci ildən 2011-ci ilə qədər bələdiyyələrdə işləyən insan resurslarının sayının tədqiqi çox yüksək artım olduğundan xəbər verir.

Bələdiyyələrin dinamik və hərəkətli bir müdirə lazım olan peşəkar, tez qərar qəbul etməyi bacaran, qətiyyətli, pozitiv düşünən, pozitiv əməl edən fərdlərə ehtiyacı var [1, s. 88]. Bu seçimin nəticəsi sürətli fəaliyyət, innovasiya və hərəkətilikdir. Bələdiyyələr mürəkkəb və müxtəlif yönümlü oldu, dəyişikliklər çox sürətlə və təəccüblü şəkildə baş verdiyi üçün istənilən növ qabaqcıl araşdırmanı, müasir təhsilləri çox az müddətdən sonra köhnəlmiş, vaxtı keçmiş kimi göstərir. Buna görə də peşəkar işçilər və mütəxəssislərin istedadları və təhsilləri iş zamanı şərait və gündəlik inkişafarla uzlaşmalıdır ki, iş və fəaliyyətə uyğun məhsuldarlıq əldə edilsin. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bələdiyyələrə aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olan professional insan resursları təqdim edilmişdir:

Sağlamlıq, savad və texniki bilik, səlahiyyət və layiqlilik, təşəbbüs qüvvəsi, xidmətlərin təqdimatı, motivasiya və stimullaşdırma, şirkətə sədaqət, ümumi əlaqələr strategiyası, iş bazarının professionallığı, təşkilatın professionallığı [1, s. 86].

Təhsil səviyyəsinə görə insan resurslarının Tehran bələdiyyələrinə paylanması bələdiyyələrin əsas işçi heyətinin çox hissəsini bakalavr və ondan aşağı təhsil səviyyəsinə malik işçilər təşkil edir. Bələdiyyələrin işçilərinin təkcə 6%-nin yüksək təhsil səviyyəsində olması bələdiyyələrə daha yüksək təhsil səviyyəsinə malik işçilərin cəlb edilməsi

zərurətindən xəbər verir. 2.2. sayılı şəkil ölkə bələdiyyələrində işçi bölgüsünün vəziyyətini göstərir.

Texnoloji amillər və informasiya sistemləri: Bələdiyyələrdə informasiya texnologiyasının rolu informasiya texnologiyasının bələdiyyələrin ənənəvi fəaliyyətlərinin icrasına təsiri, informasiyanın rolu, bələdiyyələrin idarə keyfiyyəti ilə bağlı dəqiq və yerli statistika baxımından çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Son beş ildə bələdiyyələrdə baş verən dəyişikliklər bələdiyyələrdə informasiya texnologiyasından istifadə istiqamətində münasib inkişaf baş verdiyini göstərir. Bu bir neçə il ərzində bələdiyyələr inkişaf edə bilsə də, fəaliyyətlərinin bir hissəsini informasiya texnologiyası vasitəsilə həyata keçirsə də, hələ də inkişaf etmiş ölkələrlə çox böyük məsafə var. İnformasiya texnologiyasının bələdiyyələrin fəaliyyətində oynadığı rol dəstəkçi xarakter daşıyır. Hal-hazırda hüquqi, qanuni və texniki səbəblərdən bələdiyyələrin vəziyyəti əlverişli deyil [3, 156].

İnformasiya texnologiyası meyarlardan ibarət bir sistem olmazdan əvvəl mədəni və zehni bir sistemdir, onu mədəniyyətə çevirmək olar. İnformasiya texnologiyasında informasiyanı ağıllı insanların təfəkkürü emal edir. Bu texnologiya kompüter proqramları vasitəsilə kiçikləşdirilərək, ucuzlaşdırılaraq və sadə istifadə formasına salınaraq məlumatların hər tərəfdən əldə edilə bilinməsinə, hər bir şəxs tərəfindən asanlıqla istifadə edilə bilinməsinə, digər tərəfdən isə bələdiyyələrin fəaliyyətlərinin şəffallaşmasına səbəb olmuşdur. Çünki xidmətlərin növü və onların qiymətləri ilə bağlı məlumatların öyrənilməsi internet vasitəsilə asanlıqla başa gəlir. Deməli, informasiya texnologiyası bazara giriş maneələrinin azaldılması və bazar şəffaflığının artırılması vasitəsi ilə rəqabətin artmasına və qiymətlərin azalmasına səbəb olmuşdur. Burada əsas səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, texnologiya monoton şəkildə paylanır və bir informasiya vasitəçisinin mövcudluğu açılmaz bir zərurətə çevrilir, hətta priraritetlik qazanır [2, s.67].

Bələdiyyələrdə informasiya texnologiyasından ən mühüm istifadələrdən biri elektron xidmətlərdir. Bu xidmətlər iki aspektdən araşdırıla bilər:

Birinci aspekt: Elektron xidmətlər ənənəvi metodlarda mövcud olan maneələri aradan qaldırır və onları asan əldə etmə ilə əvəzləyir.

İkinci aspekt: Bələdiyyələrin fəaliyyətlərinin sadələşdirilməsi və yaxşılaşdırılması bələdiyyələrin əməliyyat ehtiyacları və gözləntilərini azaldır.

Bu texnologiyanın digər xüsusiyyətlərindən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- √ İdarəetmə və vasitələrin xərclərinin azalması;
- √ İlin bütün günlərində 24 saat müştərilərə xidmət təklifini və əldə etmə sürətini artırmaq;
- √ Xidmətlərin emal səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- √ Yeni xidmətlərin təklifinin icrası.

İnformasiya texnologiyasının bələdiyyələrə təsir etməməsinə müxtəlif amillər səbəb olur. Aşağıdakı cədvəldə bu amillər xülasə şəklinə qeyd edilmişdir.

Bələdiyyələrdə informasiya texnologiyası prosesinə təsir edən əsas və ikinci dərəcəli amillər

İdarəetmə amilləri	İnsan resursları
<ul style="list-style-type: none"> √ Müdirlərin texnologiya dövrünün problemlərindən xəbərdar olmaması √ Kompüter sahəsində müdirlərin lazımi biliyə və təcrübəyə malik olmaması √ Müdirlərin informasiya texnologiyasının üstünlüklərindən xəbərsiz olması √ Müdirlərdə lazımi dəstək və motivasiyanın olmaması √ Texnologiyanın təşkilində əsas aparıcı idarəedicinin olmaması √ İdarəetmə mərhələlərinin ömrünün qısa olması 	<ul style="list-style-type: none"> √ İnformasiya texnologiyası sahəsində ixtisaslaşmış fərdlərin olmaması √ İşçilərin yeni metodlardan istifadəyə maraq və həvəs göstərməməsi √ İşçilər üçün aidiyyəti olan təhsil kurslarının olmaması √ İstifadəçilərin dəyişikliyə qarşı müqavimət göstərməsi
Mədəni amillər	İdari amillər
<ul style="list-style-type: none"> √ İnformasiya texnologiyasından düzgün istifadə mədəniyyətinin inkişaf etməməsi √ İstifadəçilərin informasiya texnologiyasının əməliyyatı ilə tanış olmaması √ Əhalinin və məsul şəxslərin informasiya texnologiyasının əməliyyatı ilə tanış olmaması 	<ul style="list-style-type: none"> √ Bələdiyyələrin strukturu ilə bağlı şəbəkənin zəif olması √ Yumşaq və möhkəm disklərin təchizi üçün büdcə çatışmazlığı √ İnformasiya texnologiyasından istifadə istiqamətində şöbələrin maliyyə imkanlarının aşağı olması
Texnoloji amillər	Mühit amilləri
<ul style="list-style-type: none"> √ Geniş və güclü proqram imkanlarının olmaması √ Sistemlərin istifadəçilərlə uyğunluq təşkil etməməsi √ İnternet üçün münasib zolaq genişliyinin olmaması √ Şəbəkə və telekommunikasiya problemlərinin olması √ İnformasiya texnologiyasından istifadənin asan olmaması 	<ul style="list-style-type: none"> √ Ölkədə vahid şəbəkənin olmaması √ Elektron bankçılıq və elektron dövlətdən istifadə şəraitinin olmaması √ İnformasiya texnologiyası siyasətində şəffaflığın olmaması √ Ölkədə lazımi hüquqi qayda-qanunların olmaması √ Bələdiyyələrin müxtəlif bölmə və şöbələri arasında əməkdaşlıq və kordinasiyanın olmaması

Qeyd olunanlara əsasən informasiya texnologiyasına əsaslanan inkişafa nail olmaq üçün bələdiyyələrin qarşısında duran əsas problemlərdən ən mühüm olanlarını aşağıdakı kimi konkretləşdirmək olar:

Bələdiyyələrdə kommunikasiya və informasiya texnologiyasının strateji sənədinin olmaması;

Bələdiyyələrdə ortaqların informasiyaların toplanması və mübadiləsi üçün əlverişli şərait hazırlamaq məqsədi ilə bələdiyyələrin məlumatlarının standartlaşdırılması və informasiyaların memarlığının olmaması;

Statistik və informasiya ehtiyaclarını təmin etmək üçün mərkəzi bələdiyyə və bələdiyyələrdə mərkəzləşmiş məlumat mərkəzinin olmaması;

Bələdiyyələrdə xidmət, idarə və maliyyə təklifi əməliyyatının münasib şəkildə mexanizmləşdirilməməsi;

Əməliyyat və xidmətlərin yaxşılaşdırılması üçün müştəriyə xidmət prinsipli proseslərin yetərsizliyi;

İnformasiya texnologiyası sahəsində ixtisaslı insan resursu çatışmazlığı, bu idarələrə ixtisaslı və təcrübəli insan resursunun cəlb edilməsi və saxlanması prosesində problem olması.

Ədəbiyyat:

1. Creelman, J., Building and implementing a Balanced Score-card, International Best Practice in Strategy Implementation, 1988
2. Church, A. Reid, P. Urban power, international networks and competition: the example of crossborder competition, Urban Studies, 33, pp. 1297–1319, 1996
3. Ohmae, K., The End of the Nation-State: The Rise of Regional Economies. . New York: The Free Press, 1995
4. Okumus F. "A Framework to implement strategies in organizations", 2003

Abstract

STUDY OF INTERNAL FACTORS OF MUNICIPALITIES IN THE EXAMPLE OF ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN

Nasir AKHUNDI

Ph.D. student of the Institute of Oriental Studies after Z.M.Bunyadov, ANAS

Keywords: municipality, internal factors, opportunities and threats

The article has been dedicated to the study of strong and weak peculiarities, opportunities of Tehran Municipality, as well as threats to it. It presents favorable strategies for the Municipality through the study of internal factors (strong and weak peculiarities).

Резюме

ИЗУЧЕНИЕ ВНУТРЕННИХ ФАКТОРОВ В МУНИЦИПАЛИТЕТАХ

Насир АХУНДИ

Диссертант Института Востоковедения им. Акад. З.М.Буньятова НАНА

Ключевые слова: муниципалитет, внутренние факторы, возможности и угрозы

В настоящей статье были исследованы сильные и слабые стороны муниципалитета города Тегеран, его возможности и угрозы. В продолжении главы, наряду с анализом внутренних (сильные и слабые особенности) факторов тегеранского муниципалитета, была проявлена инициатива в попытке выявления выгодной для его внутренних и внешних условий стратегии.

ƏDƏBİYYAT VƏ İNKAR

Prof. Qorxmaz QULİYEV

Azərbaycan Universiteti,

Azərbaycan filologiyası və jurnalistika kafedrasının professoru

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Ülviyyə Rəhimova

Açar sözlər: totalitar, sosializm realizmi, aktyor, tamaşa, sənətkar

Düzdür, xüsusilə sovet hakimiyyətinin ilk illərində bütün sənətkarların bir ucdan zorakılıqla məlum ideoloji çərçivəyə salınmasının iddia edilməsi, bu mürəkkəb və ziddiyyətli problemi sadələşdirmək olardı. Etiraf etmək lazımdır ki, lap əvvəldən bir çox sənətkarlar, xüsusilə sənət yoluna təzəcə qədəm basmış gənclər, həqiqətən böyük ruh yüksəkliyi ilə və könüllü şəkildə bu çərçivəyə daxil oldular və 10-15 il ərzində orada özlərini çox rahat hiss etdilər. 37-ci il qırğını bu rahatlığı total qorxu, səksəkə ilə əvəz etdi. (Məhz bu məhdudiyətlər və nəzarət sayəsində sosialist realizmi iddia olunduğu kimi yaradıcılıq metodu yox, bədii nümunələrin istehsalı üsulu idi. Dünya xalqlarının xüsusilə sovet xalqlarının ədəbiyyatlarının tarixi təcrübəsi sübut edir ki, kənardan zorla qəbul olunan ideoloji-estetik məhdudiyət şəraitində fəaliyyət göstərən sənətkar tədricən yaradıcılıq qabiliyyətindən məhrum olur. Əlbəttə ki, söhbət heç də sənətkarların bu və ya digər bədii-estetik cərəyana (romantizmə, impressionizmə, ekspresionizmə və.s) qoşulmaqla üzərinə könüllü şəkildə götürdüyü məhdudiyətlərdən getmir. Bu, sənətkarı azad şəkildə öz düşüncələrini ifadə etməkdən məhrum etmir; əksinə, ona bütün potensialını bir məcraya yönəltməyə, konkret sənət problemlərini həll etməyə, deməli, yaradıcılıq əzmini nümayiş etdirməyə imkan verir. Heç də təsadüfi deyildir ki, XX əsr incəsənətində o cümlədən, ədəbiyyatında ən əhəmiyyətli sənət nümunələri məhz bədii-estetik cərəyanların hüduqlarında yaranmışdır).

Əslində bu komfort əhval-ruhiyyə üçün əsas da vardı. Bəzən belə bir fikir irəli sürürlər ki, sosialist realizmi prinsiplərindən çıxış edən sənətkarlar, guya bu 70 il ərzində xalqdan, cəmiyyətdən ayrı düşmüş, təcrid olunmuş, bir sözlə, özgüləmiş ədəbi nümunələr yaratmışlar. Mən bu mülahizə ilə qətiyyənlə razı deyiləm. Mənə elə gəlir ki, tarixin dolanbac yollarının heç bir dönməndə, sovet hakimiyyəti illərində olduğu kimi ədəbiyyat xalqa bu qədər yaxın olmamışdır. Yəni "Almaz", "Yaşar" pyeslərinin müəllifi C.Cabbarlı, "Bəsti", "Muğan" poemalarının yaradıcısı S.Vurğun qədər xalqa sıx yaxınlaşan, sözün əsl mənasında xəlqiləşən sənətkarlar təsəvvür etmək çətindir; o illərin sovet gerçəkliyini nəzərdən keçirəndə cəmiyyətin, həqiqətən Sevilərdən, Almazlardan, Bəstilərdən, Sarvanlardan ibarət olduğunu, ən azı bu tipli şəxslərin aparıcı ictimai meyilləri ifadə etməsini etiraf etməli olursan.

Bu baxımdan belə bir sual meydana çıxır ki, məgər Məmməd həsən əmini, Zeynəbi, "ölüləri", "dəliləri" təsvir edən C.Məmmədquluzadə, elə C.Cabbarlı, yaxud S.Vurğun qədər,

bəlkə..., onlardan da çox xalqa yaxın deyildimi və buna görə də bütün sovet yazarlarının sələfi hesab oluna bilməzdimi? Xeyr, gerçəklikdə hökm sürən qayda-qanunun, adət-ənənənin tapdalayıb əzdiyi qəhrəmanlarına yazdığı gəlməklə yanaşı, onların həyat mövqeyini qəti, kəskin şəkildə rədd etməklə və eyni zamanda onları bu vəziyyətdən xilas etməyin yolları haqqında heç bir pozitiv proqrama malik olmamaqla, hər halda belə bir proqram haqqında heç bir əsərində hətta heç bir işarə belə vurmamaqla C.Məmmədquluzadə, özü ilə tapdalayıb əzilən qəhrəmanları arasında dəf olunmaz uçuruma çevrilən mənəvi-psixoloji məsafə yaradır. Sənətkarın dünyagörüş və dünyaduyum mövqeyi ədalətsizliyə söykənmiş sosial gerçəkliyin içində özünü çox rahat hiss edən və elə bu səbəbdən də ətalətin çaldığı laylanın təsiri altında şirin yuxuya gedən, yalnız qəzavü-qədərin zülmü ucbatından poçt qutusunun keşiyini çəkmək, yaxud Şeyx Nəsrullahın fırladaqlarına tuş gəlmək kimi komik harmoniyanın pozulması hallarında gərnəşib oyanan, yuxulu-yuxulu ətrafına göz gəzdirən, lakin, bir balaca ara sakitləşən kimi mürgüləməyə başlayıb, yenidən qəflət yuxusuna gedən Novruzəlinin, yaxud "ölülərin" həyat mövqeyindən diametral şəkildə fərqlənir: C.Məmmədquluzadənin dünyagörüşü xalqın nümayəndələrinin yox, onun özgələmiş qəhrəmanları İsgəndərin, Molla Abbasın dünyagörüşü ilə üst-üstə düşür.

Hadisələri bu rakursdan araşdıranda Azərbaycan ədəbiyyatında M.Sabir və C.Məmmədquluzadə qədər sosial çatışmazlıqlara qarşı tutduğu kəskin tənqidi mövqe ucbatından gerçəklikdən üz döndərmiş, iyrəndiyinə görə ona arxa çevirmiş başqa sənətkarlara təsadüf etmək qeyri-mümkündür.

Amma bu məqamda bir fenomenin şahidi oluruq: xalq, nədənsə ona daim istehzalı münasibət bəsləyən, yeri gəldi-gəlmədi onu barmağına dolayan, bilə-bilə onunla özü arasında xeyli məsafə saxlayan, amma bununla belə paradoksal şəkildə onunla misli görünməmiş dərəcədə yaxın olan C.Məmmədquluzadə yaradıcılığına, onun "Molla Nəsrəddin" jurnalına sönməz maraq göstərmişdir.

Fransız yazıçısı Stendal bədii əsəri yol qırağında qoyulmuş, gəlib-gedəni əks edən güzgülə bənzədirdi. Həqiqətən də, bədii əsər elə bir güzgülü olmalıdır ki, yazıçı ilə oxucu arasında müəyyən optimal məsafə yaratsın. Bu elə bir güzgülü olmalıdır ki, insanla gerçəklik arasında, insanla insan arasında təbii nisbət pozulmasın, oxucu özünü onda həm tamamilə olduğu kimi, həm də diametral şəkildə ondan fərqlənən obraz-əks şəklinə görsün. Füzuli demişkən:

Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən,
Və gər güzgüdən umdum sidq, əksi-müddəa gördüm.

Yalnız bu iki bir-birini təkrar və inkar edən surətin dialektik vəhdəti əsasında ədəbiyyat özünün əsas missiyasını - oxucunun, oxucu vasitəsilə xalqın adekvat özünüdərk vasitəsinə çevrilməsi funksiyasını yerinə yetirə bilər. Heç də təsadüfi deyildir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşmış, ilk növbədə M.Sabir və C.Məmmədquluzadənin adı ilə bağlı "inkar" ədəbiyyatı bu missiyanı uğurla yerinə yetirmişdir.

Bu hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, inkar prosesində ədəbiyyat gerçəkliyi, insanı

idealizə etməkdən, mədh edib dağın başına qoymaqdan vaz keçir, amansızcasına onun çatışmazlıqlarını üzünə vurur. Bu halda gerçəklik olduğu kimi, tərifsiz-filansız özünü bürüzə verir, ədəbiyyatın dili ilə, istər-istəməz könüllü- məcburi onu, özü haqqında həqiqəti deməyə məcbur edir. Bu halda insanı qova-qova mərd edən ədəbiyyat təsdiq etməkdən, yalan danışmaqdan imtina edir.

Etiraz edə bilərlər ki, bədii söz heç vaxt gerçəkliyin birbaşa inikası olmamışdır; əks təqdirdə bədii ədəbiyyatla faktların müəyyən etdiyi cızıqdan çıxmağa cürət etməyən sənətli oçerk arasında heç bir fərq olmazdı. Yaradıcılıq prosesində sənətkar, gerçəkliyin faktları ilə təxəyyülünün uydurduğu elementləri bir-birinə qarışdırır, calayır, gerçəkliklə uydurmanı bu və ya digər nisbətə birləşdirən yeni qərübə kombinasiyalar ortaya qoyur. Məhz bunun nəticəsidir ki, sözün əsl mənasında yeni əsər gözlənilməz olur, gerçəkliyin heç vaxt ağılımıza gəlməyən tərəfini açıqlayır. Bədii əsərlə təmasa girən oxucu labüd şəkildə gerçəklikdən bu və ya digər dərəcədə fərqlənən bədii təfəkkürün məhsulu olan illüзор dünya ilə üz-üzə qalır, öz- özü ilə oynayan uşaq kimi bu bədii illüзор dünyanın həqiqiliyinə inanır və inanmır.

Əlbəttə ki, həqiqətdə Novruzəli heç vaxt poçt qutusunun yanında keşik çəkməmişdir, Şeyx Nəsrullah heç vədə İrəvana təşrif buyurmamışdır, Yaxın Şərqi heç bir yaşayış məntəqəsində əhali bu cür kəskin şəkildə "dəlilərə" və "ağıllılara" bölünüb, bir-birindən təcrid olunub, bir-birindən özgələşməmişdilər. Bəlkə də heç, həqiqətdə C.Məmmədquluzadənin yaratdığı personajlara bənzər real insanlar, təsvir etdiyi vəziyyətlərə oxşar gerçək əhvalatlar da mövcud olmamışdır. Çox güman ki, bütün bunlar sənətkar təxəyyülünün məhsuludur; axı binayi-qədimdən uydurma ədəbi yaradıcılığın mayasıdır.

Lakin bu da bir həqiqətdir ki, oxucuya inkar məqamında təqdim olunan bu bədii uydurma, paradoksal şəkildə gerçəkliyin ən dərin qatlarına nüfuz etmək, onun mahiyyətini üzə çıxarmaq alətinə çevrilir.

Deməli, əsl sənətin gücü-qüdrəti qanunauyğun şəkildə özünü məhz inikasda, yəni inkarda bürüzə verir. Sənət yalnız onda səmərəli sənət olur ki, mövcud dəyərləri, stereotip düşüncə tərzini rədd edir, mövcud qayda-qanunların əleyhinə gedir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında inkar pafosu yekrəng xarakter daşımır: əgər "Danabaş kəndinin əhvalatları"nda, "Poçt qutusu"nda müəllifin özü insanlararası münasibətlərin mövcud durumunun inkar mövqeyində dayanırsa və əgər onun qəhrəmanları hadisələrin amansız gedişini fələyin izah olunmaz, lakin labüd gərdişi kimi, başlarını aşağı dikərək passiv şəkildə qəbul edirlərsə, "Ölülər"də İsgəndər, sosial əyər-əskikləri tənqid atəşinə tutan sənətkara qoşulur, "Dəli yığıncağı"nda isə Molla Abbas, hətta C.Məmmədquluzadənin özünü də qabaqlayaraq, total inkar mövqeyinə keçir. Bu isə sənətkarın yaradıcılığında inkar pafosunun yüksələn xətt üzrə inkişaf etməsinə dəlalət edir.

Beləliklə, M.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıq təcrübəsi inandırıcı şəkildə sübut edir ki, sənət yalnız onda ətə-qana gəlir ki, o, qəti şəkildə inkar mövqeyində qərar tut-

sun, mövcud ictimai qayda-qanunu, nizam-intizamı, rəsmi ideologiyayı rədd etsin.

Əslində ədəbi yaradıcılıq, xarici sosial sifarişlə, daxili mənəvi-ruhani imperativin üzvi vəhdətidir. Bədii əsər yalnız onda öz funksiyasını yerinə yetirə bilər ki, cəmiyyətin tapşırığı ilə daxili əmr, dialektik ziddiyyətlər, qarşılıqlı inkar əsasında son nəticə etibarilə bir-birinə uyusunlar, bir-biriylə birləşsinlər. Əlbəttə ki, bu proses müxtəlif xalqların ədəbiyyatında, müxtəlif sənətkarların yaradıcılığında, müxtəlif şəkildə özünü büruzə verir. Elə sənətkarlar mövcuddur ki, onlar özlərinə qapanır, daxili səsə qulaq verib, əsərlərində məhz onun təcəssümünə üstünlük verirlər. Xarici sosial sifariş isə yardımçı rol oynayır. Füzuli kimi...

Elə sənətkarlar da vardır ki, bütün varlıqları ilə xarici aləmə yönəlirlər, sosial problematikanın təcəssümünə can atırlar, daxili səs isə bu xarici dominant pafosu tamamlayır. Sabir kimi...

Nəhayət, elə sənətkarlar da vardır ki, onlar mütənəsb şəkildə bu iki səsi öz yaradıcılığında birləşdirirlər. S.Vurğun kimi... Onun "Azərbaycan" şeirinin ilk zirvə bəndləri və həmçinin, ömrünün sonuna yaxın yazdığı bir neçə şeir, sosial sifarişin və daxili imperativin mütənəsb şəkildə çulğalaşmasına əyani misaldır.

Tarixin ixtişaşlı dövrlərində, cəmiyyətin fərdə qarşı təcavüzkarlığının artması şəraitində sosial sifariş də dövlət formasına çevrilib, zor gücünə daxili imperativi boğmağa çalışır.

Füzuli hermetik şəkildə öz daxili aləminə qapanmaqla, Sabir bütünlüklə xarici aləmə açılmaqla öz yaradıcılıq potensiallarını, demək olar ki, maksimum gerçəkləşdirə bildilər. S.Vurğun isə, cızıqdan çıxmağa cürət edən sənətkar, fiziki və mənəvi ölümə hədələyən total xarici ideoloji zorakılığın təzyiqi altında daxili imperativini boğmaq məcburiyyətində qaldı. Belə bir şəraitdə sosial sifariş labüd şəkildə saxta dəyərlərin təcəssümünə çevrildi.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, yaradıcılığının ilk dövrlərində S.Vurğun bu məhrumiyyətləri şəxsi faciə kimi qəbul etmirdi. Əgər, hətta sovet sisteminin rəsmi tərənnümçüsünə çevrilməklə, bir sənətkar kimi nələrə itirdiyini dərk edirdisə belə, Pasternak sayağı nümayişkeranə susmaq üçün, yüksək əzm sahibinə çevrilməyə gücü çatmadı.

S.Vurğunun və yüzlərlə digər sovet şairlərinin öz yaradıcı potensiallarını gerçəkləşdirə bilməmələri, kommunist ideologiyasının mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində siyasətinin baş xətti ilə sənət xadimlərini daxili imperativdən, deməli, inkar pafosundan məfhum etməklə bağlı idi. Bu isə Azərbaycan ədəbiyyatı üçün hələ vüsətini axıra kimi dərk edə bilmədiyimiz faciə ilə nəticələndi; bədii fikrimizin, həqiqətən coşub-çağlayan dönməndə qismətimizə düşmüş böyük bədii yaradıcılıq potensialının təcridən zəifləyib, demək olar ki, yoxa çıxmasına səbəb oldu.

Sənətkarların bəşər tarixində misli görünməmiş zorakılıqla, vahid sosialist realizmi "yaradıcılıq" metodu zəminində bir araya gətirilməsi ədəbi prosesdə, artıq həm bir şəxsiyyət, həm də sənətkar kimi formalaşmış, dünyagörüş mövqeləri həyatda və yaradıcılıqda rəhbər tutduqları mənəvi dəyərləri müəyyənləşmiş və məhz buna görə də onlara zorla qəbul etdirilən yad ideoloji prinsiplərdən imtina edən, yaxud onları böyük tərəddüdlə qəbul edən yaşlı nəslin

nümayəndələri ("cığırdaşlar") ilə hələ bərkdən-boşdan çıxmamış, həyat mövqeləri formalaşmamış və məhz buna görə də bol-bol sosial ədalət, bərabərlik ideallarına istinad edən kommunist ideologiyasını acgözlüklə qeyd-şərtsiz və səmimi şəkildə qəbul edən gənclər arasındakı ziddiyyət kimi özünü bürüzə verirdi.

Bu, bolşevizmin müxtəlif sosial təbəqələri üz-üzə qoyub, öz məqsədinə nail olmaq siyasətinin nəticəsində cəmiyyətin əsaslarını sarsıdan, insanları bir-birinə qənim kəsdirən ümumi qarşıdurmanın tərkib hissəsi idi. Əslində bu gün cəmiyyətdə müşahidə olunan və təbii ki, ədəbiyyata da öz dərin təsirini göstərən mənəvi-ruhani aşınmaların əsas səbəbi məhz həmin qarşıdurma ilə bağlıdır — körpə uşağı atasına, ixtiyar atanı oğluna sığınmaq imkanından məhrum edən, bir sözlə, nəsilərarası ünsiyyətin faciəvi parçalanmasına gətirib çıxaran qarşıdurma...

Kommunist ideoloji təzyiqinin yoxa çıxdığı indiki dövr baxımından 20-30-cu illərdə, nə dəliqanlı gənc yazıçıları ekstremizmə görə, nə də yaşa dolmuş müdrik sənətkarları qorxaqlıqları üçün qınamaq olmaz.

Əgər normal şəraitdə insan özündə ölüm qorxusunu dəf etmək iqtidarındadırsa, o azad şəxsiyyət hesab oluna bilər. Lakin kommunist ideologiyalarının SSRİ ərazisində yaratdıqları total mənəvi terror şəraitində adam təkcə öz həyatı üçün yox, həm də qohum-əqrəbaları üçün, canından çox sevdiyi əzizlərindən ötrü, ən əsası, xalqın gözündə "vətən xaini" nə çevrilməkdən ötrü qorxur. Buraya, əlbəttə ki, sovet həbsxanalarında geninə-boluna tətbiq olunan dözülməz işgəncələri də əlavə etmək lazımdır. Bu halda metafiziki xarakter daşıyan ümumpartiya iradəsi insanın daxili aləminə nüfuz edir, onun fərdi iradəsini sındırır, onu nəinki azad hərəkət etmək, həmçinin azad düşünmək qabiliyyətindən məhrum edir. Aydın məsələdir ki, belə bir total mənəvi terror şəraitində fərdi azadlığın əhatə dairəsi maksimum daralır, faktiki olaraq, insan özünə qapanır: ata-babadan ona irs qalmış bəşəri keyfiyyətlərini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə gələn insan bütün diqqətini, hələ tamamilə əldən getməmiş mənəvi potensialını, ləyaqətini qoruyub saxlamağa yönəldir.

Bu da bir həqiqətdir ki, terrorçu rejimin kəsərli silahı gec-tez kütləşir, qorxu zəminində yaranmış gərginlik get-gedə zəifləyir; insanlar səksəkə içində yaşamaqdan yorulurlar. Cəmiyyətin müqavimət potensialı tədricən artır. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində kommunist ideologiyasının böyük ruh yüksəkliyi və qeydsiz-şərtsiz qəbul etmiş gənc yazıçılar yaşa dolduqca müdrikləşir, düşünməyə başlayırlar.

Bu cəhətdən gənc S.Vurğun komsomol barışmazlığı ilə mayalanmış, bəlkə dəstədən geridə qalmamaq üçün, bəlkə total qorxu hissəninə uyaraq, bəlkə də səmimiyyətlə dediyi:

Mən nə Sanılıyam,
nə də Cavadam,
Onlara düşmənəm,
onlara yadam.

— misralarını bütöv S.Vurğuna şamil etmək düzgün olmazdı. Bu, şairin mürəkkəb həyat

və yaradıcılıq yolunun ziddiyyətlərini bir kənara qoymaq, problemləri sadələşdirmək olardı. Elə sənətkarların özünün yaradıcılıq yolundan, baxışlarının təkamülündən, hadisələrə münasibətlərin dəyişməsindən çıxış etsək, belə bir qənaətə gələrik ki, 30- cu illərin S.Vurğunu ilə 40-cı illərin S.Vurğunu arasında yerlə- göy qədər fərq var. Bu, bir tərəfdən şairin yaşa dolduqca həm şəxsiyyət kimi, həm də sənətkar kimi müdrikləşməsi ilə bağlı idi; digər tərəfdən 20-ci illərin ruh yüksəkliyi ovqatının, 30-cu illərin səksəkə əhval-ruhiyyəsi ilə əvəz olunmasının nəticəsi idi. Bəlkə də elə S.Vurğunun vaxtsız-vədəsiz qocalmasının, cəmi 50 yaşında dünyasını dəyişməsinin də əsl səbəbi R.Rza demişkən "anlamaq" dərdi olmuşdur?! Kim bilir?!

Bəlkə bir vaxt gələcək, sovet rejiminin təkamülünün insan psixologiyasına təsiri işığında S.Vurğunun, rejim qurbanı olmuş digər sənətkarların da əslində 70 il ərzində Sovet İttifaqında yaşamış bütün insanlar bu rejimin bilavasitə qurbanları hesab oluna bilərlər-daxili aləmində baş verən təbəddülatlar bütün mürəkkəbliyi və ziddiyyətləri ilə açıqlanacaq...

Öz qəhrəmanlarına münasibətdə kəskin inkar mövqeyində dayanan C.Məmmədqu-luzadədən fərqli olaraq, C.Cabbarlı və S.Vurğunun həyat mövqələri yüzə-yüz qəhrəman-larının həyat mövqələri ilə üst-üstə düşür. Bu baxımdan bu sənətkarlarla onların qəhrəmanları arasında heç bir məsafə yoxdur. Hər halda onların, xüsusilə 20-30-cu illərdə yazdıqları əsər-lərdən hasil olan nəticə belədir.

İntəhası onların tərənnüm və vəsf etdikləri Azərbaycan sovet xalqının özü öz mahiyyətindən təcrid olunmuşdu; qadını, özü öz əli ilə çadrasını ayaqları altına atıb tap-dalayan və fabriklərə cuman, kişisi, himə bənd imiş kimi böyük ruh yüksəkliyi ilə Allahın evlərini dağıdan xalq, ağına-bozuna baxmadan, bəlkə də milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdığı yeganə məkan olan çoxəsrlik ənənələrdən imtina etdi və etiraf olunmalıdır ki, əsasən səmimi şəkildə, böyük ruh yüksəkliyi ilə kommunist ideologiyasına pənah apardı. Bir sözlə, çox qısa tarixi müddətdə xalq, könüllü şəkildə onu mənən qidalandıran qaynaqlardan imtina etdi. Xalqda baş verən bu təbəddülatı təqdir əsasında, onu tərənnüm edən sənətkar isə əsl mənəvi-ruhani dəyərlərdən, kosmik harmoniyadan ikiqat özgələşdi.

20-ci illərdə inkar prinsipindən imtina edib total təsdiqə keçən ədəbiyyatımız özünün əsas missiyasından — cəmiyyətin mənəvi baxımdan yeniləşməsinin, ideala doğru hərəkətinin qaraltı olan "təxribatçı" və "dağıdıcı" məzmunundan və pafosdan məhrum oldu.

XX əsrdə bu bir-birini əvəzləyən prinsiplərin ədəbiyyata tətbiqi, bir çox qanunauyğun-luqları üzə çıxartdı. Lakin hər şeydən əvvəl məlum oldu ki, inkara söykənən bədii söz, laxlamış cəmiyyətin bünövrəsini dağıdıb sökmək, onu saxta dəyərlərdən təmizləmək qüdrə-tinə malikdir. Belə bir ədəbiyyat həqiqətin gözünə dik baxmaqdan qorxmur. İnkara edən sənət azad sənətdir.

Təsdiqə söykənən ədəbiyyat dağıdıcı pafosdan məhrumdur. Bu isə labüd şəkildə cəmiyyətin müqavimət potensialını azaldır. Təsdiq ədəbiyyatı qolugüclülərə yarımaqla, hakim qüvvələrin qarşısında müntəzir durmaqla xalqın mənəvi inkişafını ləngidir, insanlarda

kölə psixologiyası aşılıyır.

Təsdiq ədəbiyyatı totalitarizmi müdafiə edən üstquruma, onun uzunömürlülüyünü müdafiə edən bir alətə çevrildi. Lakin eyni zamanda həqiqəti demək imkanından könüllü şəkildə imtina edən bu ədəbiyyat ağır, tədricən insanların ürəyinə gedən yolu itirir, saxta və yalançı dəyərləri vəsf edə-edə özü də səmimi şəkildə onlara inanmağa başlayır.

Bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi,
Fikri, düşüncəsi, zehni, diləyi,
Bütün yer üzünün xoş gələcəyi,
Hər zövqü, səfası Partiyamızdır!

- deyən S.Vurğun da,

- Bəli, mən kommunistəm, fəxr edirəm bu adla! — bəyan edən S.Rüstəm də tamamilə səmimi idilər.

Lakin yaddan çıxırdı ki, N.Hikmətin təbirincə, insanlar meşədəki ağaclar kimi, həm bir yerdə, həm də ayrı-ayrılıqdadır. Unudulurdu ki, ədəbiyyat təkə obyektiv aləmin subyektiv dərki deyil, eyni zamanda subyektiv dərkin subyektə ötürülməsidir. Tədricən şüarlar yığınınə çevrilən ədəbiyyat, insanlarla ümumiyyətlə danışırdı, ayrı-ayrı fərdlərin ekzistensial problemlərinə isə demək olar ki, toxunulmurdu. Bu ağır yük demək olar ki, bütünlüklə klassik ədəbiyyatın çiyinlərinə düşürdü. Amma klassik ədəbiyyatın da öz missiyası var: o, bir qayda olaraq, insanla fəvqəlzaman və fəvqəl-məkan dəyərlər haqqında danışır. İnsan isə bununla yanaşı, bəlkə də bundan xeyli artıq müasir dövrün problemləri haqqında çağdaş söz istəyir. Bu funksiyanı yerinə yetirə bilməyən ədəbiyyatın təsir dairəsi daralır, nüfuz gücü zəifləyir, cəmiyyətdə mərkəzdənqaçma meyilləri sürətlənir. Əlbəttə ki, belə bir şəraitdə cəmiyyətin mənəvi birliyinin təminatçısı rolunu oynamalı olan ədəbiyyat öz missiyasını yerinə yetirməkdən imtina edir. Bunu 37-ci il təmizlənməsinin keşməkeşləri nəticəsində qolu-budağı qırılmış, sərbəst düşünmək, müstəqil mövqe nümayiş etdirmək, etiraz etmək potensialını tamamilə itirmiş, bir sözlə, bütöv, yekrəng, yeknəsəq ədəbiyyatın da timsalı sübut edir. Ədəbiyyatın total təsdiq pafosu 60-cı illərə qədər dəyişməz qaldı.

60-cı illər ədəbiyyatında, İ.Erenburqun təbirincə desək, kommunist ideologiyasının buzunun qismən əriməsi ilə bağlı nə isə dəyişməyə başladı. Lakin bu dəyişikliklər radikal xarakter kəsb etmədi; çəkinə-çəkinə nəyəsə etiraz etmək istəyən, ehtiyatla yan-yörəsinə baxan ədəbi fikir, nə M.Sabir və C.Məmmədquluzadənin gülüşə bürünmüş inkanını, nə də H.Cavid və Ə.Cavadın ciddi neqasiyasının səviyyəsinə yüksələ bilmədi. Nəfəsi çatmadı, yarı yolda qaldı...

Onu da etiraf etməliyə ki, bizim 60-cı illər ədəbiyyatımız öz inkar mövqeyini müəyyənləşdirmək prosesində öz kökünə qayıtmaqdan daha çox ədəbiyyatında baş verən proseslərə əks-səda verməklə kifayətləndi. Amma məlum olduğu kimi əks-səda həmişə sədadən zəif olur...

Bunun bir başqa səbəbi də vardı: sovet ədəbiyyatı ən ağır dövrlərdə də, kommunist ide-

ologiyasının asıb-kəsən vaxtlarında belə inkar pafosundan xali deyildi. B. Pasternakın 30-cu illərin əvvəllərindən nümayişkəranə şəkildə susması, ərinin güllələnməsinə, oğlunun həbsxanalarda çürüdülməsinə baxmayaraq, A.Axmatovanın baş əyməməsi, M.Bulqakovun, M. Zoşşenkonun, A.Platonovun zaman-zaman öz mövqelərindən çəkilməməsi 60-cı illər ədəbiyyatı üçün meydan açdı. Bu sonuncu da 70-90-cı illər dissident düşüncə tərzinin və ədəbi-bədii praktikasının formalaşmasına şərait yaratdı.

Bununla yanaşı marksist-leninçi ideologiyanın təsiri ilə yaranmış, sosialist realizmi metodu rəhbər tutan təsdiq ədəbiyyatının özündə də dolayısı ilə, müxtəlif formalarda inkar meyilləri özünü büruzə verirdi. Sovet hakimiyyəti illərində mövcud rejimi birmənalı şəkildə tərənnüm edən S.Yesenin, 30 yaşında aramsız olaraq, yalan danışmaqdan usanıb intihar etdi. Bu əslində sovet dəyərlərini də ehtiva edən özünüinkar idi. V.Mayakovski S.Yeseninin bu intihar-özünüinkarının insanlar üçün nümunə qismində son dərəcə böyük bir təhlükə olduğunu həssaslıqla dərk edib, onun ölümü ilə bağlı bir əsər də yazmışdı.

Rəsmən "ən böyük sovet şairi" (Stalin) elan olunmuş V.Mayakovski, S.Yeseninin ölümqabağı şeirində yüksək poetik ifadəsini tapmış intihara çağırış ideyasının rədd olunması zəminində faktiki olaraq, kommunist ideologiyasını təsdiq etməyə çalışırdı. Lakin bir müddət sonra V.Mayakovskinin özü də poetik təsdiq məcrasından kənara çıxmağın qeyri- mümkünüyündən, öz növbəsində həyatla haqq-hesabını çürütmüşdü. Bu, həm gözlənilən, həm də gözlənilməz özünə sui-qəsd, son dərəcə möhtəşəm inkar aktına çevrildi, dahi sənətkarın sovet dönəmində yaratdığı bütün təsdiq ruhlu əsərlərin üstündən xətt çəkdi və ona tarix qarşısında bəraət qazandırdı.

Rus ədəbiyyatında bir an belə səngiməyən bu güclü inkar pafosu, dissident və samizdat ədəbiyyatı üçün meydan açdı və bu gün də məs cəmiyyətinin totalitarizm düşüncə və dünya duyumu tərzindən azad olunmasının, bütün əngəllərə, dolanbac yollara baxmayaraq, məs cəmiyyətinin demokratik dəyərlərə qovuşmasının aparıcı faktorlarından biri kimi çıxış edir.

90-cı illərin əvvəllərində birdən-birə xalq da, onun sənətkarı da rahatlıqdan məhrum oldular; xalqı və sənətkarı bir-birinə pərçimləyən rəsmi marksist-leninçi ideologiya yoxa çıxdı. Azərbaycan müxtəlif yönümlü ideoloji təsirlərə taybatay açıldı. Əslində başqa cür ola da bilməzdi. Belə ki, Baltikyanı respublikalarda, lap elə qonşularımız Gürcüstanda, Ermənistanı altdan-altdan milli ideologiya təşəkkül tapır, vətəndaşların beyninə yeridilirdi. Azərbaycanda belə bir proses həyata keçirilməmişdi. Azərbaycanlılar əksərən bir ölçülü homo sovietikus kimi formalaşırdılar.

90-cı illərin əvvəllərində baş vermiş xalq hərəkatı da bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilməzdi. Xalq hərəkatı ideologiya yarada bilməz, olsa-olsa onun əsasını qoyar. Çünki xalq hərəkatı spontan və kortəbii xarakter daşıyır, ümumi-kütləvidir. Halbuki milli ideologiya xüsusi-fərdidir; onun müxtəlif aspektləri, müxtəlif zəka və ziya sahibləri tərəfindən düşünüldübdəşinilməli, tədricən, tələskənliyə yol vermədən, aramla xalqın şüuruna yeridilməlidir. Aydın məsələdir ki, bu problemi ilk növbədə ədəbiyyat həll etməlidir. Ədəbi fikir isə əslində bütün

sovet dönəmində milli şüurun formalaşması prosesindən yaxasını kənara çəkmişdi.

Məhz buna görə də SSRİ dağılan dövrdə xalq da, onun sənətkarı da ideologiyaya baxımından yetim qaldılar. Əvvəlcə sənətkar 90-cı illərin əvvəllərində formalaşmış ideologiyaya oxşar bir şeyin zəminində xalqa sığınmağa cəhd göstərdi. Lakin bir neçə səbəbə görə bu mümkün olmadı. Birincisi, 90-cı illərin əvvəllərində formalaşan bu nə isə son dərəcə qeyri-müəyyən və dumanlı idi: xalqın ekzistensial problemlərindən doğmasına baxmayaraq, hələ struktur bütövlüyü kəsb etməyən və buna görə bütün xalqın dərd-sərini, arzu və ümidlərini ehtiva edən bir konsepsiyaya çevrilmək imkanından uzaq bu ideologiyavari şeyi, elə yarandığı gündən cilalamaq, sərf-nəzər edib mükəmməlləşdirmək əvəzinə, son dərəcə xırda özəl məqsədlərdən ötrü dağıtmağa başladılar. Əvəzinə isə heç bir şey təklif edə bilmədilər. Belə bir ideologiyasızlıq şəraitində ölkə, bir-birindən özgələşmiş, bir-birinə yad regionlara parçalandı-mərkəzdənqaçma meyilləri fəlakət həddinə dirəndi. Belə bir "atomlaşma" şəraitində sənətkarlar Azərbaycandan daha çox Bakını, Şəkini, Qubanı, Lənkəranı, Naxçıvanı, ən yaxşı halda Azərbaycanın Qərbinə, Şərqinə, Şimalını, Cənubunu təmsil etməyə başladılar...

Halbuki dünya ədəbiyyatının minillik təcrübəsi sübut edir ki, əsl sənətkarların sığındığı məkan onun bütöv vətənidir — xalqın bütöv dilidir, bütöv problemləridir, bütöv dərdləridir. Mən heç də sənətkarların ədəbi dilimizi dialektlər hesabına zənginləşdirməsinin əleyhinə deyiləm. Amma yerli ifadə tərzii ədəbi əsərdə elə işlənməlidir ki, Nəsimidən və Füzulidən üzü bəri zaman-zaman formalaşmış, cilalalanmış, ədəbi dilimizə təbii şəkildə qovuşsun, spesifikliyini, yerli ətrini saxlamaqla universal xarakter kəsb etsin. Əks təqdirdə belə yeni söz və ifadələr calağ təsiri bağışlayır, ədəbi dili dialekt səviyyəsinə endirir. Əlbəttə ki, hər bir məkanın, hətta hər bir insanın dərd-səri ədəbiyyatın obyektinə çevrilə bilər və çevrilməlidir. Bircə şərtlə ki, ən konkret məsələ də ümummilli problemin üzvi tərkib hissəsi olsun və yalnız bütöv vətəninə öz yaradıcılığının kvintessensiyası — mahiyyətinin mahiyyəti etmək şərti ilə sənətkar nə qədər dünyaya çox açılsa, bir o qədər böyüyür, dərinləşir... Qəribə paradoksdur: əgər sənətkar milli dəyərləri özünüküləşdirib geniş dünyaya çıxırsa, bu dəyərlərin özləri də saflaşır, müəyyənləşir, dərinləşir, universallaşır. Nədənsə ədəbiyyat tariximizdə zaman-zaman təkrar olunan bir həqiqəti görmürük, yaxud görmək istəmirik. Nizami də, Füzuli də ona görə böyük Azərbaycan sənətkarlarıdır ki, onlar ümummilli həddləri aşır, bütün Yaxın Şərq regionunun, bütün dünyanın sənətkarlarına çevrilmişlər.

Totalitarizmin kvazitotalitarizmdən fərqi, hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, totalitarizm şəraitində yaşamağa məcbur olan şəxs, maksimum mənəvi təzyiqə məruz qalır, maksimum hüquqları əlindən alınır, çıxış yolu olmayan kütlə sıxışdırılır, insan ləyaqəti-azad düşünmək, azad danışmaq hüquqları əlindən alınır. Bu halda Allahın insanlarda ayrı-ayrılıqda və bütün cəmiyyətlərdə bir yerdə formalaşdırdığı haqsızlığa dözümsüzlük, zora zorla cavab vermək, müqavimət göstərmək yayı gec-tez açılır, özü də böyük sürətlə, var qüvvəsi ilə! Totalitarizmin bütün formaları dağılmağa, məhv olmağa məhkum olur.

Halbuki alayarımçıq totalitarizmin insana, bədii sözə, düşüncə tərzinə təzyiqi də alayarımçıq olur. Belə bir şəraitdə mənəvi qüvvələrin konsentrasiyası, böyük problemləri həll etməyə can atması qeyri-mümkün olur. Cəmiyyət də, onun ədəbiyyatı da passivləşir, yavaş-yavaş mürgüləyib yuxuya gedir.

Totalitarizm şəraitində mərkəzdənqaçma qüvvələri sözün bütün mənalarda güclənir. Bu isə mənəvi potensialın parçalanmasına, bir-birindən aralanmasına, qütbləşməsinə səbəb olur. Totalitarizmin klassik ölkəsi olan sovet Rusiyasında, bir qütbə Mayakovski, Fedin, Fadeyev, Surkov toplaşır, o biri qütbə Pasternak, Axmatova, Platonov, Bulqakov yığılır. Totalitarizmi bir düşüncə tərzini kimi müdafiə edənlərlə, onun ləğvinə can atan qüvvələr üz-üzə dururlar, ölüm-dirim mübarizəsinə girişirlər.

Alayarımçıq totalitarizm şəraitində cəmiyyətdə mərkəzdənqaçma meyilləri üstünlük təşkil edir. Bu isə sözsüz ki, ümummilli dəyərlərin yaddan çıxmasına səbəb olur. Əgər xatırlanırsa, forma xatirinə, məzmunusuzluğu, dayazlığı ört-basdır etmək məqsədi ilə yada düşür. Məlum formulaya uyğun olaraq, formaca kvazimill, məzmunca qeyri-müəyyən ədəbiyyat yaranır. Belə mənəvi yaygınlıq, belə xüsusi çəkisizlik şəraitində nəinki böyük ədəbiyyat, hətta onun ilkin şərtləri də formalaşa bilməz.

Alayarımçıq totalitarizm şəraitində labüd şəkildə oxucu sənətkardan, onların hər ikisi bir yerdə milli dəyərlər qaynağından aralı düşür, təcrid olunurlar. Əslində "ümummilli dəyərlər" anlayışı konkret məzmunadan xali mücərrəd bir anlayışa, gəlişigözlə ritorikaya çevrilir: bir tikə çörək üçün ucsuz-bucaqsız Rusiyaya səpələnmiş insanlar nostalgiya hissi keçirə bilər, amma onlar üçün ümummilli dəyərlər mövcud deyil. Ümummilli dəyərlərlə nəfəs alıb yaşamaq üçün uzaq Sibirdə muğama, yaxud saz musiqisinə qulaq asıb gözləri yaşarmaq kifayət deyil, gərək millətin hər bir konkret dərdi də, sevinci də səninki olsun. Bunun üçün isə millətin tam böyük əksəriyyətinin milli ərazidə yaşaması-cəmləşib sıxlaşması vacib şərtidir. Mərkəzdənqaçma meyillərinin hökm sürdüyü şəraitdə isə sənətkar — hətta ən böyük sənətkar! — kvazi ədəbi - bədii məhsulun istehsalçısına, oxucu da bu məhsulun istehlakçısına çevrilir. Hər ikisi Allahın, onları özünə yaxınlaşdırmaq naminə onlara bəxş etdiyi ən nadir bir keyfiyyətdən — yaradıcılıqdan məhrum olur: sənətkar yazaraq yaratmaq, oxucu müəllif prosesində onun əsərini yenidən yaratmaq keyfiyyətindən.

Belə bir şəraitdə S.Vurğun da, S.Rüstəm də müasir sənətkarlardan, misli görünməmiş dərəcədə böyük üstünlüyə malik idilər. Onlar ümummilli dəyərlərlə yaşayırdı, ümummilli dəyərləri təcəssüm etdirirdilər. Bu isə onlara millət adından ümumittifaq səviyyəsində, ümumdünya miqyasında danışmağa imkan yaradırdı.

Füzulini bəyənmək də olar, bəyənməmək də, qəbul etmək də olar, etməmək də. Füzuliyə bu müxtəlif münasibətlərin heç birini boğmaq, heç birinə yasaq qoymaq olmaz. Elə son dərəcə incə, rəhmdil təbiətə malik, bədii fikir tariximizdə ən demokratik dünyagörüş mövqeyindən çıxış edən Füzulinin naminə ona mənfi münasibət bəsləyən insanları mənən daşqalaq etmək olmaz. Ən azı ona görə ki, Allah insanları bir-birindən fərqli, deməli, bir-biri haqqında fikir

söyləməkdə azad yaratmışdır. Başqasının dünyaya, hadisələrə, insanlara fərqli münasibətini qadağan etmək, Allahın ona bəxş etdiyi ən böyük neməti — düşüncə etibarı ilə özünəməxsusluğu əlindən almaq deməkdir. Bu isə ən böyük günahdır.

Amma Füzulinin inkarı ilə yanaşı onun yaratdığı bədii dəyərləri müdafiə edənlərin də mövqeyi məqbul hesab olunmalıdır. Heç kimə öz düşüncə tərzini, dəyərləndirmə kriteriyalarını zorla qəbul etdirmək fikrinə düşmədən, mən Füzulini təsdiq mövqeyində qərar tutmuşam. Mən Füzuli yaradıcılığını bu gün misli görünməmiş aktualıq kəsb etməsini təsdiq edirəm. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, özünə qapanmaqla, tərki-dünya olmaqla, dövrünün saxta dəyərlərini ardıcıl və radikal şəkildə rədd edən sənətkarın yaradıcılığının inkar pafosu nəinki zəifləmiş, əksinə genişlənmiş və dərinləşmişdir: Füzulinin hər bir misrasında öz əksini tapmış mənəvi və əxlaqi təmizlik zəruriyyəti hal- hazırda yaxşını pisdən, düzü əyridən seçməyin ən effektiv vasitəsidir. Füzuli tərki-dünyalıq paradoksal şəkildə bu günün azərbaycanlısının fəal həyat mövqeyi tutmağa sövq edir.

Amma bir məsələ də var ki, əslində Füzulinin mənim tərəfimdən müdafiə olunmağa o qədər də böyük ehtiyacı yoxdur. Hərdən bir mənə elə gəlir ki, Allahın bütün möcüzələri kimi Füzuli də nə qədər açıqdırsa, elə bir o qədər də qapalıdır, qəlbinin sirlərini, düşüncələrinin çalarlarını vaqiflərə nə qədər faş edirsə, nabelədlərdən bir o qədər gizlədir. Sanki Füzuli bilə-bilə, öz mənəvi tərəfdarlarını səfərbər etməklə yanaşı, özünə müxalifət də yaradır. Füzuli öz əsərləri ilə zaman-zaman xalqımızı birləşdirən-ayıran, Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafının təminatçısı vəzifəsini yerinə yetirən mənəvi gərginlik sahəsi yaratmışdır.

Sənətkar çox güman ki, sövqi-təbii ilə gələcəkdə ona hücumlar olacağını hiss edib, düşüncə tərzi, deyim üsulu, rəhbər tutduğu əxlaqi prinsiplərlə gələcək azərbaycanlılardan özgüləşmişdir. Füzuli özünü yalnız dilimizdən fərqli dili, polisemantik simvolları, gərgin düşüncə tərzi ilə bu günün insanlarını intellektual tənbəlliyindən, öz təmiz bakirə məhəbbəti ilə çağdaş pornoqrafik dünyaduyum manerasından müdafiə edə bilər.

Amma çox qəribə də olsa, Füzulinin bizdən bu günki uzaqlaşması, yadlaşması sabahın ünsiyyəti, doğrmağın təminatıdır. Biz əvvəl-axır intellektlərimizi itiləderək, hisslərimizi zərifləderək Füzuliyə yol axtaracaq, onun səviyyəsinə yüksəlməyin əbədi yoluna qədəm basacaq və get-gedə ona yaxınlaşacağıq. Və elə bu yolla irəliləyəndə Füzuli bizim bu gün cavabsız qalan bir sıra suallarımıza cavab verəcək, həm milli, həm ümumibəşəri dəyərlərə ləyaqətlə qovuşmağımızın istiqamətini müəyyənləşdirəcək. Elə o zaman bir-birimizdən özgüləşməni, başlıcası isə öz xislətimizdən özgüləşməni dəf edə biləcəyik. Elə həmin dövəmdə Füzulinin total inkarı total təsdiqə çevriləcək. Azərbaycan insanının, onun azadlığının təsdiqinə.

Abstract

LITERATURE AND DENIAL

Professor Qorxmaz QULIYEV

Department of Azerbaijan Philology and Journalism of Azerbaijan University

Keywords: totalitarian, socialist realism, actors, performances, artist

The article, which should limit the ideological and aesthetic concerns about the creativity of artists. Total is the dominant way of thinking denies the literature, reflects the interpretation problems such as alienation.

Резюме

ЛИТЕРАТУРА И ОТРИЦАНИЯ

Горхмаз Гулиев

Профессор кафедры “Азербайджанская филология и журналистика”

Университета “Азербайджан”

Ключевые слова: тоталитарность, социалистический реализм, актёр, спектакль

Статья повествует об идеологических и эстетических проблемах оказывающих губное влияние на актёрское творчество.

Тоталитаризм в литературе противоречит свобода мысли (творчества) и ведет к полному поглощению подлинного искусства и отчуждению.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA POSTMODERNİZM

Venera ŞƏRİFZADƏ

Azərbaycan Universiteti, doktorant

Rəyçi: fil.e.n., dos. Ülviyyə Rəhimova

Açar sözlər: müstəqillik dövrü, postmodernizm, modernizm, 90-cı illər ədəbiyyatı, Aqil Abbas və “Dolu”, Elçin Mehrəliyev və “Doxsanıncı illər”, Elçin Hüseynbəyli və “Yovşan qağayılar”, İlqar Fəhmi və “Qarğa yuvası”, Kamal Abdulla və “Yarımqıç əlyazma”

Postmodernizm sözü modernizmlə bağlıdır. Onun üçün də həmin sözdən başlayaq. Modernizmi XIX yüzilliyin sonu, XX yüzilliyin əvvəlləri və sonraları ilə bağlayırlar. «Modern» - əski latınca “modo” sözündəndir, mənası “həmən indicə”dir. İlk dəfə latınca “Modernus” şəklində V yüzillikdə Romanın müşriklilik çağından Xristian dünyasını ayırmaq üçün işlədilib. Dünya ədəbi prosesində nəzərə çarpan fəlsəfi-estetik mərhələlərdən biri olan postmodernizm modernist cərəyanlara qarşı çıxan, XX əsrin sonlarında meydana gələn ədəbi-fəlsəfi cərəyandır. Tərcüməsi “moderndən sonra gələn” mənasını verir. Modernizmi inkar edən postmodernizm kaos, elementlər müxtəlifliyini ədəbiyyata gətirir. Ədəbi portallarda yer alan məqalə və müsahibələrdə postmodernistlər Jak Derridanın fəlsəfi konsepsiyasına əsaslanaraq “dünya mətdir”, “mətn reallığın yeganə mümkün modelidir” fikrini əsas götürürdülər.

Bu cərəyanın adına ilk olaraq R.Panvitsin “Avropa mədəniyyətinin böhranı” (1917) əsərində rast gəlinir. O, Qərb sivilizasiyasının çətin vəziyyətdə olmasına diqqəti artırmaq üçün bu sözü işlətməmişdir. Daha sonralar A.Toynbinin “Tarixin öyrənilməsi” (1947) əsərində bu sözə yenidən müraciət olunur. Postmodernizm 1950-ci ildən, İkinci Dünya müharibəsindən sonra özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Fayaz Çaqani postmodernizmin kökünü 1968-ci ilin may ayında Parisdə baş verən tələbə iğtişaşları ilə bağlayır. Daha sonralar isə Jan Françoiz Lyotardın 1979-cu ildə yazdığı “Postmodern durum” adlı kitabında postmodernizmin açılışına geniş yer verilir.

Əvvəllər modernist kimi tanınan, sonradan postmodernist mövqeyə keçən italyan alim və yazıçı Umberto Eko özünün “Qızılgülün adı” romanında postmodernizmin əsas xüsusiyyətlərini və özəlliklərini izah etməyə çalışır. O qeyd edir ki, postmodernizm nəyinsə yaxşı olmasına, müsbət tərəfinin açılmasına xidmət edən bir ədəbi istiqamətdir.

Postmodernistlər dəqiq elmlərlə humanitar elmlərin ahəngində, birliyində fikir söyləməyə yönəlmişlər. Onlar dünyanı fraqmentar şəkildə təsvir edirlər. Belə hesab edirlər ki, böhran məqamlarında hər hansı bir xırda təsadüf problemi həll edə bilər. Digər cərəyanlar dünyanı bütöv formada təsvir etdikləri halda, yalnız postmodernist və romantiklər bu bütövlükdən kənara çıxaraq fraqmentar təsvirə üstünlük verirlər.

Postmodernizm ədəbiyyatda janrları birləşdirir. Yazıçı bədii, tənqidi, elmi fikir və mülahizələrini bir əsərdə verə bilər. Belə romanlarda bəzən personaj olmur, əsərin özü baş

qəhrəmana çevrilir. İnsanı əşyalaşdırmaq, sujetdən, personaldan imtina, dünyanın vahid dərkindən imtina onların yazılarının əsas xüsusiyyətidir. Postmodernizm hələ həm fəlsəfi, həm də ədəbi düşüncədə başa çatmayan və davam etməkdə olan mərhələdir. Postmodernist əsərlərdə yazıçı həm də bir filosof kimi çıxış edir. Onlar dünyanı bir mətn kimi qəbul edir, onu bir oyun, oyunun bir hissəsi kimi dərk edirlər. Qərbdə bu gün hermetik, qapalı poeziya postmodernist baxışın nümunəsi kimi ortaya çıxır.

Postmodernizmdə çoxvariantlılıq mövcuddur. Məsələn, postmodernist yazıçı kiçik bir əsər daxilində iki müxtəlif dünyanı əks etdirə bilər.

Postmodernizmdə daha çox roman janrına müraciət olunur. Bu janr özündə elmi və ədəbiyyatı birləşdirir. Zaman keçdikcə görürük ki, bu janr sənətkara sərbəstliyə, fikrin ətraflı açılmasına görə geniş imkan verir.

Postmodernizmin əsas prinsipi mövcud dəyərlərin yenidən dəyərləndirilməsidir. Əgər modernizm keçmişin üzərindən xətt çəkərək yenini yaradırdısa, postmodernizm modernizmin bu əsas prinsipi üzərindən xətt çəkir və həyatı, insanı, keçmiş, gələcəyi (hətta eyni zamanda modernizmi də) öyrənməklə yenidən canlandırır. U.Eko bu baxımdan postmodernizmi modernizmdən fərqləndirərək qeyd edirdi ki, postmodernizm keçmişdən imtina etmir, hətta onu qəbul edir. O, bu gün baş verən və yaxud sabah baş verəcək hadisəni dəyişdirməyin mümkün olmasını irəli sürür və belə hesab edir ki, keçmiş məhv etmək qeyri-mümkündür. U.Eko belə hesab edirdi ki, postmodernizm keçmiş nəzərə almamaq yolunu deyil, əksinə, onun real həyatımıza daimi müdaxiləsini, hisslərimizi, düşüncələrimizi dəyişə bilmək gücünü əsas götürür.

Postmodernizm dünyaya dayandığı yerdən baxmaq, köhnə mövzulara yeni baxış deməkdir.

Postmodernistlər mədəni müxtəlifliyi, bu müxtəliflikdə fikrin əhatə dairəsinin genişliyini vacib sayırlar. Onlar hesab edirlər ki, dünya nə qədər müxtəlif təsvir edilsə, bir o qədər anlaşılabilir və dərk edilər. Belə müxtəlifliyi əsas götürmələrinin səbəbini keçmişin indidən, indinin gələcəkdən, bir xalqın mədəniyyətinin digərindən fərqli olması ilə əsaslandırırdılar. Postmodernistlərə görə obyektə subyekt arasında heç bir əlaqə yoxdur. Hesab etmək olar ki, bu əlaqəsizlik onların qüsurlu tərəfidir. Çünki hər bir şey əlaqədə daha dərk edilən olur. Hadisələrin spesifikliyini inkar edən postmodernistlər onları bir-birinə bağlayan heç bir ümumi mahiyyətin olmamasını, ümumiyyətlə, hadisə ideyasının dəyərsiz konsepsiya olmasını göstərir. Onlar mahiyyət və təbiəti şübhə altına alırdılar ki, bu da onların səciyyəvi çatışmazlığı kimi dəyərləndirilə bilər.

Yeni dünyagörüşləri əhatə edən bu cərəyanın əsas müddəalarından biri də yazanın yox, yazılanın önəmli olmasıdır. Ədəbi fikirdə yeni olmayan bu mülahizə əslində, həm də mahiyyətin önəmliyini göstərir. Azərbaycan ədəbiyyatında postmodernizmə dair Q.Quliyevin, N.Cabbarlının, Niyazi Mehdimin, Kamal Abdullanın, R.Qeybullayevanın araşdırmaları diqqəti cəlb edir.

Müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycan ədəbi fikrində elə bir dövr başlayır ki, bu dövrdə yaradılan ədəbi nümunələrə dünya ədəbi-nəzəri fikrindən çıxış edərək qiymət verilir. Hətta əvvəl yazılmış əsərlərə, ədiblərə, onların ictimai-siyasi baxışlarına yenidən qiymət verilir. Bu zaman hansı sənətkarlarımızın dünyaya təqdim edilə bilməsi məsələsi ortaya çıxır.

Məlum olur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında bu günə qədər mövcud olan əsərlər içərisində bəşəri mövzuları və ideyaları tərənnüm edən, dünya ədəbi nümunələri ilə səsləşən əsərlər belə təqdimə layiqdirlər.

90-cı illərdə Azərbaycanda baş verən çətin və mürəkkəb ictimai-siyasi həyat, Avropaya açılan qapılar yeni düşüncəli gənc nəslin və yeni istiqamətlərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Azərbaycan ədəbiyyatında modernizm, postmodernizm nümunələrinin yaradılmasına cəhdlər edilir. Bu addımlar çox zaman tənqidlə rastlaşsa da, yeni formalı, yeni məzmunlu əsərlərin yaranmasına səbəb olur. Bu dövrdə K.Abdullanın, H.Herisçinin, E.Mehrəliyevin, Ə.Əylislinin, İ.Fəhminin, S.Əhmədlinin və başqalarının yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Onlar dünya ədəbiyyatında mövcud olan cərəyan və janrların Azərbaycan variantlarını yaradaraq inteqrasiyanın inkişafına nail ola bilirlər.

Yeni ədəbi istiqamət, forma və məzmunların Yazıçılar Birliyinə müxalif birlikləri yaradıldı. Bunların sırasında “Alatorançılar”, “AYO-çular” xüsusi seçilirdilər. Yeni yazarlar ordusu yeni məsələlər, yeni problemlər ortaya qoyurdular. Onlar dünya ədəbi fikrinin aparıcı istiqamətlərini öyrənir və bunları Azərbaycan ədəbiyyatına gətirməyə çalışırdılar, çox zaman da buna nail olurdular. Həqiqətən də, 90-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb ədəbi fikrinin təsiri güclü hiss olunur.

60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud olan modernizm elementləri bu dövrdə yeni mahiyyət kəsb etməyə başlayırdı. Bəzən tədqiqatçıda belə təsir oyanır ki, Azərbaycan ədiblərinin əksəriyyəti kimi daha çox oxuyurdusa, məhz həmin ədəbi və filosofun təsiri altına düşürdü. Bu dövrdə hadisə sayıla biləcək əksər əsərlər, fikrimizcə, hər hansı bir Qərb ədəbi nümunəsindən bəhrələnərək qələmə alınır. Vaxtilə alman şairi Höte Şekspiri oxuduqdan sonra altı ay, bir il müddətində əlinə qələm almamışdı. O, böyük dühanın təsiri altına düşməkdən qorxurdu. Dövrün ədəbi-nəzəri fikrini xarakterizə edərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, daha çox şifahi yolla gələn Qərb dünyagörüşünə söykənən seyrək fikirlərin əksi və bunların ədəbiyyatında tətbiqi ön planda idi. Bu baxımdan 90-cı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının özünü axtardığı bir dövr yaşadığını qeyd etmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatında 90-cı illərdən sonra yaradılan əsərlər içərisində K.Abdullanın əsərləri cəlb edir. Düşünürük ki, postmodern əsərlər kimi xarakterizə olunan bu əsərlər Azərbaycan ədəbiyyatında yeni dövrün başlamasını göstərir. Bu əsərlər içərisinə E.Hüseynbəylinin yaradıcılığını da aid etmək olar. Ancaq onun yaradıcılığında Xaruki Murakami ilə səsləşən məqamların olması onu söyləməyə əsas verir ki, nəsrimizdə postmodern üslubda yazılan əsərlərin əksəriyyəti təsir altında qələmə alınır. Bütün bunlara baxmayaraq, son iyirmi ilin Azərbaycan ədəbi fikri və ədəbi nümunələri inkişaf istiqamətində yeni mərhələsi keçmiş oldu. Bu illər ərzində yazılan romanlar yaşadığımız həyatı, ictimai-siyasi hadisələri əks etdirir.

“Roman yazmaq, bədii təfəkkürün bu geniş sahəsinə çıxmaq, təfərrüatı epik lövhələrlə vermək, çoxşaxəli hadisələrin təsvirinə meyil etmək, yaradılan obrazları xarakter səviyyəsinə qaldırmaq, əlbəttə, çətindir. Bu gün bədii nəsrimizdə sözün əsl mənasında bir roman qıtlığı hiss olunur... Yəni açıqca görünür: müəlliflər süjet xəttində çoxlu hadisələr və obrazlar cəm

edib, dinamikanı hadisələrin mənə və mahiyyəti, obrazların daxili inkişaf prosesi üzərində qurmurlar, sadəcə olaraq çoxlu hadisə təsvir etmək naminə roman yazırlar” [6, 167].

Müstəqillik dövründə yazılmış romanların bəziləri fərqli əlamətləri ilə, bəziləri isə yeniliyi ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bu dövrdə bir çox romanların yazılmasına baxmayaraq, Aqil Abbasın “Dolu”, Elçin Mehriyyətin “Doxsanıncı illər”, Elçin Hüseynbəylinin “Yovşan qağayılar”, İlqar Fəhminin “Qarğa yuvası”, Sabir Əhmədlinin “Ömür urası”, Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma”, “Sehrbazlar dərəsi” romanları ədəbi aləmə yeni bir nəfəs gətirmişdir.

Müstəqillik dövrü romanlarından biri də İlqar Fəhminin “Qarğa yuvası”dır. Burada tarixi şəxsiyyətlər və onların həyatlarının fərqli şəkildə təqdim edildiyini açıq şəkildə görmək olar. Əsər Cəlililər hərəkatındaki Koroğludan bəhs edir. Dastandan Koroğlu şəxsiyyətini qorxmaz, igid bir qəhrəman kimi tanıdığımız halda, yazıçı öz təxəyyülündən irəli gələrək müəyyən ştrixlər əlavə edib şəxsi keyfiyyətlər sırasına qorxu hissini də əlavə etmişdir. Romanda İlqar Fəhmi Koroğlunu qorxmazlıq zirvəsindən yerə salır və onu alçaldaraq belə bir sual ortaya qoyur: “Atan kor edilənə qədər niyə xalq üçün döyüşmürdün?” [4, 73].

Əsərdə Keçəl Həmzə obrazı igid, cəsur və “dedektiv” bir “dəli” kimi verilir. Koroğlunun ən yaxın silahdaşı olmaqla Çənlibelin qorunmasında onun rolunun danılmaz olduğu qeyd edilir.

İlqar Fəhminin “Qarğa yuvası” romanında tarixi məqamlarla yanaşı mistik məqamlar da diqqəti cəlb edir. Məsələn, işarələr həkk olunmuş təsbih dənələri, ölü qarğalar və s. buna misal ola bilər. Bu ədəbi pnyomdan istifadə etməkdə yazıçının əsas məqsədi mistikanı sübut edib sonra ona real görüntü vermək olmuşdur.

İyirmi yeddi fəsildən ibarət olan romanda Koroğlu şəxsiyyətinə fərqli baxış, fərqli yanaşma mövcuddur. Mifik və dedektiv ünsürlərin əlavə olunması oxucuda əsərin davamını oxumağa maraq oyadır. Bütün bunlar postmodern təfəkkürün təsirindən irəli gələrək əsərin oxunaqlı və maraqlı olmasına gətirib çıxarır.

Xarici ölkə xalqlarının ədəbi mühitində meydana gələn romanlardan fərqli olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında roman öz ənənəvi sərhədlərini qoruyur. Son illərin romanları sırasında Elçin Hüseynbəylinin “Yovşan qağayılar”ının adını çəkmək olar. Roman yazıçı fantaziyasına və tarixi həqiqətlərə əsaslanır. Əsas mövzusu gen yaddaşdır. Yaddaş birbaşa pul kisəsi ilə, pul kisəsindən çıxan yovşanın ətri ilə bağlıdır. Baba və nəvə arasında paralel baş verən hadisələr zaman çərçivəsini dağdır, zamandan-zamana adlayışlar olur ki, bu da postmodernizmin xüsusiyyətlərindən biridir. Babanın dövründə baş verənlərlə indiki hadisələr arasında müqayisələr, bağlılıqlar diqqəti cəlb edir və oxucuda maraq oyadır. Bu barədə N.Cabbarlı qeyd edir: “Babanın apardığı mübarizə ilə nəvənin mübarizəsi arasında bağlılıq olduğunu söyləmək olar – fərziyyə kimi, yazıçının reallaşdırmaq istədiyi məqsəd kimi. Amma qəhrəmanın nə arzusunun, nə qarşısına qoyduğu ali məqsədinin (babasının yaddaşına girməkdən başqa) real təsviri və inandırıcı həlli yoxdur. Yazıçı istəsə də babanın apardığı mübarizəni nəvənin mübarizəsi layiqində (söhbət təsvirdən gedir) tamamlaya bilmir” [4, 76].

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında postmodern üslubda yazılan romanlardan biri də Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” əsəridir.

N.Cabbarlının Azərbaycan ədəbiyyatında postmodern əsərlərin ilk nümunəsini yaratmış K.Abdullanın yaradıcılığına dair araşdırmaları həm elmiliyinə, həm də dünya ədəbi nümunələri ilə müqayisəsinə görə maraq doğurur. Bu baxımdan K.Abdullanın “Yarımqıq əlyazma” əsəri klassik dövr Azərbaycan ədəbiyyatına və tarixi şəxsiyyətlərə postmodern yanaşmanın bir nümunəsi kimi ortaya çıxır. Müəllif bu əsərdə Xətai və Dədə Qorqud dövrünü, həmin dövrdə yaşamış şəxsiyyətləri tamamilə yeni bir formada, yeni baxış bucağı altında təsvir edir. Bu zaman o, tarixi simaların ənənəvi olaraq birtərəfli deyil, hərtərəfli təsvirinə üstünlük verir. Beləliklə, K.Abdulla şəxsiyyətin ideallaşdırılmasının əksinə çıxaraq insanı mənfi və müsbəti ilə birgə xarakterizə edir.

Hər bir yazıçı əsər yazarkən onu hansısa nəzəriyyə əsasında yazmaq barədə düşünür. Eyni zamanda yazıçı istəyir ki, yazdığı əsər oxunaqlı və maraqlı olması ilə yanaşı oxucuda dərin izlər qoysun. Kamal Abdulla “Yarımqıq əlyazma” əsərini elə yazmışdır ki, bu romanın müəllifin fantaziyası olduğuna inanmaqda tərəddüd edirik. Əsəri yazmaqla müəllif göstərməyə çalışır ki, tarix, tarixi yaddaş o dərəcədə vacibdir ki, bizim indi yaşamağımızda və gələcək nəslə həyat verməyimizdə misilsiz rol oynayır.

Müəllif tariximiz, soy-kökümüz olan dastanın müasir variantını yaradıb. Əsərdə vahid zaman anlamı yoxdur və burada üç dövr qələmə alınıb:

1. Müəllifin yaşadığı dövr;
2. Oğuzların yaşadığı dövr;
3. Şah İsmayılın yaşadığı və onun ölümündən sonrakı dövr.

Yazıçı bu dövrlər arasında istədiyi kimi hərəkət edərək ahəngdarlığı pozmaq şərti ilə qısa bir vaxt ərzində oxucunu keçmişə aparır və indiyə qaytarır. Bununla da, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bizi tarixi unutmamağa çağırır.

Dastanda obrazlar bir-birilə səsləşir, lakin obrazların cərəyan etdiyi hadisələr fərqli istiqamətlərdə cərəyan edir. Əsərdəki qəhrəmanlar tamamilə fərqli baxış qazanırlar. Məsələn, Salur Qazan heç də tərifiəlayiq igid deyil. Onunla Burla Xatunla evlənməkdə məqsədi Oğuz elinin başçısı olmaqdır. Burla Xatunun Basatda gözü varmış. Müəllif onu da əsərdə qeyd edir ki, Aruz Qoca bütün bəylərdən igid və mərd imiş. Özlərini hamıdan ağıllı hesab edən Oğuz bəyləri bir qadının yalanına inanacaq qədər sadələvh olmuşlar. Həmin qadın Fatma olmuşdur və o, casusluqda ittiham olunan və ölüm hökmü kəsilmiş oğlunu xilas etmək üçün bu addımı atır.

Digər dövr-Şah İsmayıl Xətai ilə bağlı dövrdə baş vermiş hadisələri təsvir edərkən onu Dədə Qorqud dastanı ilə sintez etmişdir. Müəllifin zamanca Dədə Qorqud dövrü ilə Şah İsmayıl Xətai epoxasını üzvi surətdə əlaqələndirməsi və bütün bunları müasir həyatımıza xitab şəklində ifadə etməsi romanda milli-mənəvi bütövlük ideyasının öz əksini tapmasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat:

1. E.Hüseynbəyli, Yovşan qağayılar, Bakı, “Nurlan”, 2004
2. İ.Fəhmi, Qarğa yuvası, Bakı “Yurd” NPB, 2008

3. K.Abdulla, Yarımçıq əlyazma, XXI-YNE, Bakı, 2004
4. N.Cabbarlı, Yeni nəsıl ədəbiyyatı, Bakı, “Elm”, 2006
5. Ş.Cəbiyeva, Yarımçıq Əlyazmaya postmodernist nəzər, Tənqidnet, N 3, Bakı, 2007, səh. 57
6. V.Yusifli, 2004-cü ilin nəsrı, “Azərbaycan jurnalı”, N 2, 2006, səh. 154

Abstract

POSTMODERNISM IN AZERBAIJAN LITERATURE IN THE PERIOD OF INDEPENDENCE

Venera SHARIFZADEH

Ph.D student of Azerbaijan University

Review: Ph.D of philology, asc. prof. Ulviyya Rahimova

Key words: period of independence, post-modernism, modernism, literature of the 90th, Aqıl Abbas and “Hail”, Elchin Mehraliyev and “the Nineties”, Elchin Hüseynbaylı and “Wormwood Seagulls (Yovshan qaghayılar)”, İlqar Fahmi and “Crow's nest”, Kamal Abdulla and “Unfinished manuscript”

The author of the article mentioned Postmodernism in the world and Azerbaijan literature, and analyzed the impact of postmodern thinking.

The author, which characterizes the literary theory of the period, concluded that, from the Western point of view, a more verbal way a reflection of opinions and their literature is sparse in terms of being at the forefront of the application of self-seeking literature of the 90s stage.

Резюме

ПОСТМОДЕРНИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ

Венера ШАРИФЗАДЕ

Докторант в Университете «Азербайджан»

Отзыв: к.фил.н., доц. Ульвия Рагимова

Ключевые слова: период независимости, постмодернизм, модернизм, литература 90-х годов, Агиль Аббас, Эльчин Мехралиев, Эльчин Гусейнбейли, Илгар Фахми, Камал Абдулла

Автор посвятил статью направлению постмодернизма в мировой и азербайджанской литературе, проанализировал произведения и самих писателей, которые попали под влияние форм мышлений постмодернизма в период независимости.

Характеризуя литературно-теоретическую мысль нынешнего периода, автор прихо-

дит к такому выводу, что опираясь на западное мировоззрение, переходящее словесным путём, отражение слабomyшления и применение в литературе находится на преднем плане. И с этой точки зрения 90-е годы для азербайджанской литературы стали стадией самонахождения.

HÜSEYN CAVIDİN “XƏYYAM” PYESİ VƏ “ÜÇ YOLDAŞ” ƏFSANƏSİNƏ BİR BAXIŞ

Səkinə ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti, dissertant

Rəyçi: f.e.d.prof.,Sevinc Məhərrəmovə

Açar sözlər: Xəyyam, vəzir, şair, hökmdar, rəsədxana, mədrəsə

XX əsr Azərbaycan romantizmi hamıdan çox Hüseyn Cavidin adı ilə bağlıdır. H.Cavid “Xəyyam” tarixi dramında istibdada qarşı üsyan edən kütləni, üsyan başçılarını və şair Ömər Xəyyam kimi azadfikirli bir mütəfəkkiri baş qəhrəman seçmişdi. H.Cavid bu dramında tarixdən yanlış göstərilən rəvayəti doğru kimi qəbul etmişdir. Bunun nəticəsi olaraq əsərə Ömər Xəyyamın, vəzir Nizamülmülkün, “İsmailiyyə” təriqətinin başçısı Həsən Səbbahın uşaqlıq illərinin dostları olması barədə rəvayət daxil olmuşdur. Səlcuq hökmdarlarından Alp-Arslanın Roma imperatoru IV Romanı əsir alması, vəzir Nizamülmülkün “Nizamiyyə” mədrəsəsini açması, Məlik şahın Mərv şəhərində böyük rəsədxana tikdirməsi və Xəyyamın rəsədxanaya başçılıq etməsi əsərin süjet xəttinə daxil edilmişdir.

Görkəmli dramaturq Hüseyn Cavid “Xəyyam” dramını alim, filosof və şair Ömər Xəyyamın həyatına həsr etmişdi. Bu əsər 1935-ci ildə Azərbaycan Yerli Hökuməti tərəfindən keçirilən “Gözəl əsərlər müsabiqəsi”ndə Dövlət mükafatına layiq görülmüşdü. Əsərdə XI əsrin görkəmli ictimai xadimlərindən Xacə Nizamülmülk, Səlcuqların hökmdarları Alp-Arslan, Məlik şah, şair Ömər Xəyyam, “İsmailiyyə” təriqətinin başçısı Həsən Səbbah işıqlandırılmışdır.

Mütəfəkkir şair, görkəmli dramaturq Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində orijinal ədəbi simalardan biridir. O, eyni zamanda klassik Azərbaycan ədəbiyyatının ən yaxşı ənənələrini inkişaf etdirən sənətkarlardandır.

Hüseyn Cavid sənəti bədii növ, janr və forma cəhətdən zəngindir. O, lirik şeirlərin, lirik-epik, epik poemaların, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum faciə və dramların müəllifidir.

Minillik Azərbaycan ədəbiyyatının növbəti inkişaf mərhələsi sayılan XX əsr Azərbaycan romantizmi hamıdan çox Hüseyn Cavidin adı ilə bağlıdır.

O, daha çox dramaturq kimi tanınmışdır. Onun fəlsəfi və tarixi faciələri, ailə-məişət dramları üslub, yazı manerası, forma yeniliyi baxımından Azərbaycan dramaturgiyasında yeni bir mərhələ yaratdığı kimi milli teatr mədəniyyətinin inkişafına da qüvvətli təsir göstərmiş “Cavid teatri” kimi səciyyələndirilmişdir. Dramaturgiyasında dövrün ümumbəşəri, böyük ictimai-siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik problemləri əksini tapmışdır [1.s.281].

H.Cavid yaradıcılığının ən şairanə dramı, şübhəsiz, “Xəyyam”dır.

Ədibin əksər dramları kimi, “Xəyyam”ın da mövzusu “İrandan” gəlirdi. Görkəmli alim, filosof və şair Ömər Xəyyamın bütün mütərəqqi bəşəriyyət tərəfindən keçirilən minillik yubileyinə böyük Şərq şairi Cavid də öz töhfəsini verməli idi.

Tərcümeyi-halından anlaşılır ki, Cavid dünya şöhrətinə malik olan dahi şair, alim və filosof Ömər Xəyyamın yaradıcılığı ilə hələ gənc yaşlarından maraqlanmışdır [4.s.23].

1935-ci ildə Azərbaycan Yerli Hökuməti bir “Gözəl əsərlər müsabiqəsi” elan etdi. Hüseyn Cavid də Ömər Xəyyamın həyatına müraciət edərək ən yaxşı səhnə əsərləri müsabiqəsində Dövlət mükafatına layiq görülən “Xəyyam” tarixi dram əsərini yazdı. Üsula görə birincilik alan əsər həmin il nəşr edilməli və səhnədə göstərilməli idi. Lakin bunların heç birisi olmadı [8.s.128].

“Xəyyam” dramı birinci dəfə 1963-cü ildə nəşr edilmişdir. O, Xəyyamın rübailərindən 16-sını müxtəlif əruz bəhrlərində farscadan tərcümə edib əsərinə daxil etmişdir. Lakin əsərdə bunlardan başqa Xəyyamdan çoxlu iqtibaslar da vardır. Bu iqtibaslar Xəyyamın həyat fəlsəfəsinə aiddir [5.s.295].

“Xəyyam” tarixi dramı Hüseyn Cavidin tarixə, tarixi şəxsiyyətlərə baxışında ciddi bir dönüş oldu. Şair bu əsərində istibdada qarşı üsyan edən kütləni, üsyan başçılarını və Xəyyam kimi azad fikirli bir mütəfəkkiri baş qəhrəman seçmişdi.

Bu əsərdə konfliktin mahiyyəti qəhrəmanın xarakteri, başqa obrazlarla qarşılıqlı əlaqəsi, hadisələrin inkişafı, Xəyyamın düşüncə və fikirləri, gəldiyi qənaətlər, ümumiyyətlə, şairin dili, üslubu fəlsəfi səciyyə daşıyır.

Xəyyamın şəxsiyyətinə, əməli-ictimai fəaliyyətinə, bir mütəfəkkir alim və şair kimi yaradıcılığına münasibətdə rəvayət və əfsanələrin verdiyi məlumat daha maraqlı, zəngin və şairanədir. Məşhur tarixçi - salnamə yazan Fəzlilləh Rəşidəddin (1247-1318) özünün “Cami-ət-təvrix” (salnamələrin məcmuəsi) adlı xronikasında Xəyyamın uşaqlıq illəri, vəzir Nizamülmülklə və “İsmailiyyə” təriqətinin başçısı Həsən Səbbahla münasibətləri xüsusunda belə bir rəvayəti xəbər verir: Ömər Xəyyam Nizamülmülklə Nişapurda eyni bir müəllimdən dərslər almışlar [7.s.162].

Hüseyn Cavidin “Xəyyam” əsərində yazıldığı kimi onlar əhd-peyman bağlayıblar, böyüyəndə bir-birinə kömək etsinlər.

“İştə, bunlar da mənə həmdərsim,
Biri Səbbah, o biri Xacə Nizam” [5.s.11].

Uşaqlıq illərinin adətində görə onlar dostluğun və sədaqətin qayda-qanunlarını o dərəcədə gözləmişlər ki, hətta bir-birinin əlini yaralayıb qanından içmiş və and içmişlər ki, əgər, gələcəkdə onlardan hansı birisi yüksək rütbəyə çatsa və mənəbə yiyələnsə digərinə yardım etməyi unutmasın. Təsadüf elə gətirmişdir ki, Nizamülmülk, səlcuqların tarixindən də məlum olduğu kimi, vəzirlik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Bu zaman Ömər Xəyyam dostunun (Nizamülmülkün) yanına gəlib ona uşaqlıqda içdikləri andı və bağladıkları əhd-peymanı xatırlatmışdır. Nizamülmülk keçmiş vədi təsdiq edərək demişdir: “Nişapuru və ətraf vilayəti idarə etmək sənə tapşırılır”. Ömər hər şeyi ölçüb-biçən insan və böyük alim kimi müdrikcəsinə demişdir: “Mən xalqa əmr verən və yasaq edən hakimiyyət haqqında düşünürəm. Yaxşısı budur əmr et mənə ildə min dinar maaş versinlər”.

Nizamülmülk Nişapurdan gələn gəlir hesabına ona 10.000 dinar miqdarında məvacib təyin etmiş və həmin maaş hər il azaldılmadan ona verilmişdir [12.s.19].

“Hər kimin yıldızı parlarsa yarın
Arxa olsun da gərək bir-birinə,
Çıxalım bəlkə səadətli günə
And içək!” [5.s.13-14].

Hüseyn Cavidin dörd cildlik əsərlərinin redaktoru professor Əkrəm Cəfər də IV cildin qeydlər və lüğət hissəsində yazır: ”Bu yanlış rəvayəti Cavid də doğru kimi qəbul etmişdir. O zaman belə inam olub ki, imam Müvəffəqin şagirdi olanlar gələcəkdə böyük mənsəb sahibi olacaq. Bu rəvayət uydurmadır. Bunun nəticəsində Ömər Xəyyamın doğum və ölüm tarixləri də çox mənbələrdə yanlış göstərilmişdir (doğum 1017/18, ölümü 1122/23 və buna yaxın tarixlər). Sonralar Parisdə Milli kitabxanada Xəyyamın üstündə “Yadigar be pesəre Nizamol-molk” (“Nizamülmülkün oğluna yadigar”) sözləri yazılmış bir dəftəri tapılmışdır. Bu, Xəyyamın fəlsəfə haqqında mülahizələri toplusu idi. Bundan məlum olmuş ki, Xəyyam Nizamülmülk ilə deyil, onun oğlu ilə dost olmuşdur [5.s.297]. Bu çox güman ki, Nizamülmülkün oğlanlarından Sultan Səncərin vəziri Fəxr əl-Mülk, yaxud Börküyarığın vəziri İzz əl-Mülk olmuşdur [9.s.187-189].

XX əsrin 40-cı illərində məşhur hind alimi və xəyyamşünası Svami Qovinda Tirtha astronomik hesablamalar nəticəsində sübut etmişdir ki, Xəyyam 18 may 1048-ci ildə doğulmuş, 4 dekabr 1131-ci ildə vəfat etmişdir. Xəyyam 83 il 6 ay 17 gün ömr sürmüşdür. Bundan aydın olur ki, o, Nizamülmülkdən 30 il kiçik olmuşdur [5.s.297]. Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə edən professor Rəhim Sultanov qeyd edir: “Tarixdən məlum olduğu üzrə Nizamülmülk 1018-ci ildə, Xəyyam 1040-cı ildə anadan olmuşdur. Həsən Səbbahın anadan olduğu il isə məxəzlərdə göstərilir. Güman etmək olar ki, o, Ömər Xəyyamdan sonra dünyaya gəlmişdir” [2.s.4]. Rəşidəddinin məlumatına görə Həsən Səbbah 1054-cü ildə, yaxud 1055-ci ildə anadan olmuşdur [9.s.180]. Bu qədər yaş fərqləri olan adamların gənc yaşlarında bir mədrəsədə oxuya biləcəyini, əlbəttə ciddi bir hökm kimi qəbul etmək olmaz [2.s.4].

Hələ Edvard Broun 1906-cı ildə çap etdirdiyi “Fars ədəbiyyatının tarixi Firdovsidən Sədiyə qədər” əsərində “üç yoldaş” haqqındakı əfsanənin tarixən əsassız olduğunu ifşa etmişdir [9.s.179].

Caviddə bu nöqsan əsrlər boyu davam edib gələn yanlış ənənədən baş vermişdir [5.s.297].

Məxəzlərin verdiyi məlumata əsasən, Nizamülmülk (Xacə Qəvaməddin Əbu-Əli Həsən bin-Əli) bir rəvayətə görə İrənin şərqiində Tusun zadəgan nahiyəsində, başqa rəvayətə görə isə Nuqan məhəlləsində anadan olmuş, ilk təhsilini də burada almışdır [2.s.4]. O, müflisləşmiş nəcib bir nəslə məxsusdur. Həsən bin-Əlinin atası uzun illər Xorasanda qəznəvi canişinliyində xidmət etmiş və oğluna mükəmməl təhsil verməyi bacarmışdır. O, ərəb dilini öyrəndi və allahaalanın qəlbində oyatdığı sehr onu yüksək işlərə və elmlə məşğul olmağa sövq elədi. O, fiqh elmini, hədislərini, hikmət və fəlsəfələrini öyrənərək gözəl biliyə malik oldu [9.s.112].

Son dərəcə istedad və bacarığa malik olan Həsən bin-Əli hələ gənc yaşlarından divan

işlərinə həvəs göstərmiş, dövründə çox dəbdə olan şəriət qanunlarını böyük aludəliklə öyrənmiş, katiblik, dəbirlik sənətlərinə məharətlə yiyələnmişdi. Az müddət içərisində öyrəndiyi peşələrdə şöhrət tapdığından əvvəlcə Bəlx hakimi Əli bin Şadanın xidmətində katiblik vəzifəsində işləmişdir [2.s.4]. Bəlx hakiminin yanında işləyərək təcrübə yığan Həsən bin-Əli oranı tərk edərək Davud bin Mikayıl Səlcuqun yanına gəlmişdi. Artıq saray işlərinə, xüsusilə divan və katiblik həyatına yaxşı bələd olan Nizamülmülk Davud bin Mikayılın ürəyinə yol taparaq və ona qulluq göstərərək irəli çəkilir. Davud bin Mikayıl hər işdə Nizamülmülklə məsləhətləşir, onun təklifinə əməl edir, istedad və qabiliyyətinə heyrətini belə gizlətmirdi. Ona görə ölkən oğlu Alp-Arslana vəsiyyət edir ki, Nizamülmülkdən istifadə etsin, ona dövlət vəzifələri tapşırınsın. Həsən bin-Əli Alp-Arslanın katibi olur, öz bacarığı sayəsində vəzirlik rütbəsinə çatır.

Artıq Səmərqənddən tutmuş Antakiyaya qədər böyük bir ərazi Səlcuq türklərinin əlində idi.

Alp-Arslan və Məlik şahın hakimiyyəti illərində 30 il müddətində əslən fars olan Nizamülmülk əvəzolunmaz vəzir vəzifəsini və ölkənin xeyirxah dahisi rolunu ifa etdi [11.s.115].

Səlcuq hökmdarları Nizamülmülkün fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdilər. Ona Nizamülmülk adı vermişlər. Bu isə ərəb dilində “dövlət qurucusu” deməkdir.

Nizamülmülk alimlərə böyük hörmət bəsləyir, daim onların qayğısına qalırdı. Şihabəddin Əl-Müqəddəsinin dediyi kimi, “ona ən yaxın adamlar alimlər” olmuşlar [6.s.10].

Vəzir ilk mədrəsəni Bağdadda tikdirir. Tikdirilən mədrəsələr onun şərəfinə “Nizamiyyə” adını almışdı [3.s.81].

“Təbədat–üş şafeiyyə”nin müəllifi Sobki Nizamülmülkün tərcümeyi-halında Bağdad “Nizamiyyə” mədrəsəsi haqqında deyir: ” Nizamülmülk Bağdad, Bəlx, Nişapur, Herat, İsfahan, Bəsrə, Mərv, Amol, Təbəristan və Mosulda mədrəsələr tikdirmişdir” [3.s.80].

Bu mədrəsələrin tikilməsi Alp-Arslan dövrünə (h.q.455-465-ci illər), 1063-1073-cü illərə təsadüf edir.

Məxəzlərin göstərdiyinə görə mədrəsəyə dərs deməyə təyin olunan müəllimlərin hamısını Nizamülmülk özü seçirdi. O dövrün tanınmış ziyalıları bu mədrəsələrdə dərs deyirdi. Bəzən Nizamülmülk özü də tələbələrə mühazirələr oxuyurdu [9.s.142].

Akademik V.V.Bartold yazmışdır ki, “səlcuq imperiyasının yaradılması sayəsində oğuz və türkmən xalqları müsəlman aləmi üçün elə əhəmiyyət kəsb etdilər ki, orta əsrlərdə türk xalqlarından heç biri buna müvəffəq olmamışdı”. Mənşəcə türkmənlərdən olan səlcuqlar sülaləsi öz sultanlarının – “böyük səlcuqların” – Toğrul bəyin, Alp-Arslanın və Məlik şahın timsalında Orta Asiya ərazisindən Suriya və Fələstin ərazisindən olan xalqları və ölkələri öz hakimiyyətləri altında birləşdirdilər [9.s.111].

1074-cü ilin mart ayı Ömər Buxaradan hələ Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən salınmış Nizamülmülkün dövəti ilə Məlik şahın vaxtında Şərqi ən iri şəhərlərindən birinə çevrilən İsfahana gəldi [9.s.111].

Ömər 57 yaşı tamam olan, amma həyatda onun üzərinə düşən bütün sınaqlardan çıxan və dəfələrlə “Hər şey öz ölçüsü daxilində” sözlərini deyib və öz həyatında buna əməl etməyə çalışan Nizamülmülklə tanış oldu [9.s.117].

Səlcuqilər dövlətində bütün bürokratik aparatın başında duran vəzir sultanın bilavasitə köməkçisi və məsləhətçisi idi. Nizamülmülk qeyd edir: “Hökmdarın və onun dövlətinin rifahı və bədbəxtliyi vəzirlə bağlıdır [9.s.114].

Sultan Məlik şah (1072-1092) və onun vəziri Nizamülmülk dövlətlərinin idarə edilməsinin iqtisadi rifahının artdığı zaman Xəyyamın yaşı 30-dan artıq idi. Sasanilərin günəş təqviminin islahatını yeniləşdirmək məqsədilə hazırlanan komissiyaya rəhbərlik etmək üçün sultan və vəzir artıq görkəmli alim-astronom olan Xəyyamı (1074) dəvət etdilər. 1075-ci ildə astronomik rəsədxana tikildi, onun vəzifəsi yalnız mövhumatçı – münəccimliyə uymaq deyil, təmiz elmi astronomiyaya xidmət etməkdən ibarət olmalı idi. Görkəmli alim-riyaziyyatçı Xəyyam iki başqa məşhur məsləkdaşları ilə birlikdə dövlətin tapşırığı günəş təqvimində islahat apardı. İslahat müvəffəqiyyətlə həyata keçirildi. Məlik şah Xəyyam üçün Mərv şəhərində xüsusi böyük rəsədxana tikdirmiş və ömrünün axır gününə qədər onun işləməsi üçün külli miqdarda sərmayə buraxmışdır [11.s.119-261].

İbn Əl-Əsir 1074-cü il (h.q. 467-ci il) haqqında yazırdı: “Bu ildə Nizamülmülk və sultan Məlik şah ən yaxşı astronomları bir yerə toplamışdı. Ömər ibn İbrahim əl-Xəyyami, Əbül-Müzəffər əl-İsfəzari, Məymun ibn Nəcib əl-Vasibi, Əbu-əl-Rəhman Xazini, Əbu-l-Abbas Loukari və başqaları bu rəsədxananın yaradılmasında iştirak etmişdilər [9.s.120]. Ömər Xəyyam İsfahanda astronomiya rəsədxanasına 18 il başçılıq etmişdi. Tarixdə “Məlik ilinin hesablanması” adıyla məşhur olan təqvim islahatı İsfahan rəsədxanasının fəaliyyətinin ən mühüm göstəricilərindən biri idi [9.s.123].

Bu təqvim indiyə qədər elmdə ən dəqiq astronomik təqvim sayılır. İsbət edilmişdir ki, Ömər Xəyyamın təqvimi hazırda dünyada işlənən Qriqoryan təqvimindən ildə 7 saniyə daha dəqiqdir [5.s.300].

İsfahana gəldiyi gündən müdrik vəzirlə nişapurlu gənc alim arasında dostluq başlanır. Ömər İsfahandakı nizamiyyədə dərs deyib-deməməsi məlum deyildir. Onunla vəzir arasındakı xüsusi münasibəti nəzərə alaraq, güman etmək olar ki, Ömər mədrəsədə riyaziyyat və astronomiya üzrə mühazirələr oxumuşdur.

Tarixi mənbələr Xəyyamın həndəsə, riyaziyyat, nücum elmi kimi fənlərə də dərinlənmiş alim olduğunu təsdiq edir.

Xəyyam sultan sarayında vəzir Nizamülmülkün ətrafında toplaşan o dövrün ədəbiyyat sahəsində ən yaxşı ziyalıları ilə görüşmək imkanı əldə etmişdi [11.s.121].

Hüseyn Cavidin dram əsərində Xəyyam 1072-ci il vəfat edən Alp-Arslanla qarşılaşır.

1071-ci ildə, ölümündən bir qədər əvvəl, Alp-Arslan Roma imperatoru IV Romanı əsir almışdı. IV Roman səlcuqləri Bizansın bir əyalətindən sıxışdırıb çıxarmaq üçün böyük bir qoşunla ora daxil olmuşdu. Lakin sultan və imperatorun şəxsən iştirak etdikləri üç günlük ağır döyüşdə əlbəyaxa vuruş zamanı imperator əsir alındı, onun qoşunu isə vahimə içərisində qaçdı [9.s.139].

Dramda Alp-Arslan üçün deyilir:

“Bu gün Alp-Arslan için xoş bir gün,
Qeysəri-Ruma o gəlmiş üstün” [5.s.41].

Xəyyam öz qələbəsi ilə fəxr edən Alp-Arslana deyir:
 “Minlərcə şəhər, ya qala almaqdan, əmin ol,
 Bir sadə çoban könlünü almaq daha məqbul” [5.s.50].

Dramdakı Yusif obrazı haqq və ədalət uğrunda mübarizə aparan xalq üsyanının rəhbəri kimi verilmiş əzəmətli və əyilməz bir qəhrəmandır. Xəyyam Alp-Arslanın onu asdırmaq istədiyini bildikdə əfv etməsini xahiş edir. Xaqan Yusifin qollarını açdırıb azad etmək istədikdə o:

“Əfvilə sevinməz könül, əfsus.

deyə onun bütün rəzalət və zülmkarlığını üzünə vurur. Buna görə də Alp-Arslan onun boynunun vurulmasını əmr edir. Xəyyam yenə də buna öz etirazını bildirir:

“Əfv etmə də bir dürlü cəzadır,
 Qiyməyə ona, əlbəttə, xətdir.” [5.s.52]

Lakin Yusif fürsət tapıb, xaqanı qoynunda saxladığı kiçik xəncərlə vurur, saray əhli də onu öldürür. Bütün bu qanlı səhnələri görən Xəyyam:

“Çılğın bəşər iblis ilə həmrəh” [5.s.54] deyə belə bir vəziyyəti yaradan, münasibətləri – zalımların ağılıq ehtiraslarını lənətləyir. Burada Alp-Arslanın iblisə uyub fəlakətlər törətməsi pislənir.

Cavidi insanların bir-birinə münasibətinin daha çox fəlsəfi tərəfi düşündürür. Nə üçün insanlar bir-birini istismar edir, nə üçün onlar bir-birini qırır. Qırğınsız, istismarsız, kinsiz, həyəcansız yaşamaq olmazmı? Buna görədir ki, Xəyyam saraydakı istibdadın nəticələri olan ölüm və qan səhnələrini süzərək deyir:

“Bir anda sönb-geçdilər onlar
 Yox artıq o kinlər, həyəcanlar.
 Heyrət!.. Nə amansız bu təbiət,
 İnsan nə qədər saçma həqiqət... [5.s.55].

Xəyyam insanın bir-birinə qənim kəsilməsinə heyrət edir. Bunu zorakılığa əsaslanan cəmiyyətin əxlaqı ilə əlaqələndirir və bu əxlaqa öz etirazını bildirir. Onun fikrincə, insan həyatın nəşəsini ömrünün axırınadək duymalıdır. İnsanın həyatını yarımçıq qoymaq ədalət-sizlikdir [10.s.200].

Əslində bu epizod başqa cür olmuşdur. 1072-ci il Alp-Arslan Mavəraünnəhrə yeni yürüşə keçdi. Lakin bu ona baha başa gəldi. Ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir özünün “Əl –kamil fi-Tarix” əsərində bu son epizodu aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:” Sultan Alp-Arslan – onun adı Məhəmməddir, amma onu adətən Alp-Arslan çağırırlar - Mavəraünnəhrə yola düşür... Alp-Arslanın yaxın adamları hansı bir qalanınsa Yusif əl-Xarəzmi adlı rəisini onun yanına gətirmişdilər... Yusif sultanın üstünə atılır... və yanında olduğu xəncəri onun böyrünə vurur. Fərraşlardan hansı biri isə əlindəki dəyənəklə Yusifin başına zərbə endirir və onu öldürür, türklər isə Yusifi (hissə-hissə) doğrayırlar [9.s.108-109].

Hüseyn Cavid bu tarixi hadisəni drama əlavə etməklə səlcuq hökmdarının qəddarlığını və Ömər Xəyyamın humanistliyini göstərmək istəmişdir.

Əsərdə “üç yoldaşın” axıncı nümayəndəsi olan Həsən Səbbah haqqında Rəşidəddinin məlumatına görə: “Onun nəslə Yaməndə padşah olmuş həmyəritlər tayfasındandır”. Xarakteri, dini və siyasi baxışları formalaşmağa başladığı vaxt Həsənin gənclik illəri Rey şəhəri ilə bağlı olmuşdur. Xeyli sənətkarı olan bu şəhər qədimdən ismailizmin iri mərkəzlərindən biri idi [9.s.180].

İsmailizm təriqətinin banisi, rəhmsiz fars Həsən Səbbah sahil və kobud, qudurğan, baş kəsən quldur tiplərindən deyildi. Əksinə, bu insan yüksək təhsil görmüş, bilikli, yunan fəlsəfəsi və riyaziyyat, astronomiya elmləri ilə (əlbəttə münəccimliklə) maraqlanmışdır. Rey sultan Alp-Arslanın vaxtında (1063-1072-ci illər) paytaxt idi. Güman etmək olar ki, məhz burada səlahiyyətli, artıq yaşlanmış vəzir Nizamülmülklə müqayisə olunacaq qədər gənc olan Həsən Səbbah tanış olur. Yəqin ki, elə o anda Həsən Səbbahda Nizamülmülkə qarşı içində, qəlbinin dərinliyində rəyyətə olan daxili sayğısızlıq baş qaldırdı. Buna baxmayaraq Həsən Səbbah Nizamülmülk vasitəsilə sultan sarayına yol tapdı. Həsən Səbbah sultanın qarşısında vəzirə qarşı fitnə-fəsada başladı. Lakin vəzirin ağıllı tədbirləri sayəsində, istədiyinə nail ola bilmədi. Əksinə, böyük rüsvayçılıqla səlcuqilərin sarayından tez-tələsik qaçmağa məcbur oldu. Qaçarkən “kəndli” və “kobud türkdən” yəni vəzir və sultandan intiqam alacağına and içdi. O, (1078-ci il) Misirdə gizləncə fatimilər xilafətinin şiə-ismaili təriqətinə daxil olmağa nail oldu. Orada yüksək ismaili təriqətini qəbul edərək ömrünün axırına qədər özünü ona ithaf etdi. Üç ildən sonra yenidən İrana qayıdan Həsən Səbbah ismaili təriqətini yaymağa başladı. Geniş fəlsəfi fikrə, maarifə olan məhəbbət ismaililəri başqa təriqətlərdən fərqləndirən əlamətlərdən biridir.

Həsən Səbbah və onun daha çox inanılmış silahdaşları yüksək ziyalılar idi. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, onlar siyasəti və insan psixologiyasını yaxşı başa düşürlər [11.s.121-123]. Elə bunun nəticəsidir ki, narazı olan xalqı öz ətraflarına topladılar və onlardan “fədailər” yaratdılar.

O, qarşısına aydın siyasi məqsəd qoyur: Səlcuqilər hakimiyyətini məhv etməli, bütün dövləti “baş-ayaq” çevirməli, İrani və onun ərazisini qəsbkarlıq hakimiyyətindən azad etməli. Həsən Səbbah başda olmaqla ismaililər Ələmut qalasında möhkəmlənə bildilər [9.s.182-183].

Dramda Həsən Səbbahın gənc yaşlarından xoşa gəlməz işlərlə məşğul olduğu bu mono-oloqla göstərilir:

“İştə, əcaib dərman,
Bir udum içdimi bundan insan,
Bütün aləm görünür cənnət ona,
Bunu hind alimi öyrətdi mana” [5.s.15].

Həsən Səbbah hind alimindən əcaib dərman, üstürləb düzəltməyi öyrənib. Bir udum içdikdə bütün aləm insana cənnət görünür. O bu təcrübəni saray qızı Sevda üzərində aparır.

“Şərbətdən içib sanki bayıldım,
Siz gəldiyiniz anda ayıldım” [5.s.22].

Sevda illər keçdikdən sonra bunu Həsən Səbbaha söyləyir:

“Mən eşitdim ki, sizin gözləriniz

Bir çox insanlara təsir eylər.
Daldırıb uyğuya təsxir eylər” [5.s.64].

Bunun intiqamını Həsən Səbbah səhvən Sevdadan alır. O, Xacə Nizamülmülkün qədəhinə zəhər qatır və məsləkdaşı Əbu Tahirə:

“Dur, bizim xacə bulur imdi cəza” [5.s.81].
Nizamülmülkün buzlu şərbətini Sevda içir:
“Bu qədəh, iştə, xərab etdi məni.
Gəmirir köksümü minlərcə böcək
Hamsı atəşli zəhər püskürəcək”.
Xacə Nizamülmülk:

“Mən əminəm, bu da Səbbahın işi” [5.s.83].

deyərək öz münasibətini bildirir, çünki, Nizamülmülk Məlik şahla ovda olarkən Həsən Səbbah pusquda durub ona təcavüz etmək istəyib. Xacə Xəyyama:

“Qıyacaqdır o şərəfsiz sana da,
Bəsləyər gizli fə dai çətəsi,
Qıyacaq hər kəsə ta var nəfəsi
Onca ərkani – hökumət bir-bir
Yer üzündən silinib getməlidir” [5.s.78].

Əbu Tahir Həsən Səbbahın fədailərindən olmuş və Nizamülmülkü Nəhavənd şəhərində öldürmüşdür. Hüseyin Cavid bu obrazdan istifadə edərək dramda əvvəl Məlik şahı, sonra Nizamülmülkü onun əli ilə öldürür:

O sönər imdi, qaldı Xacə Nizam [5.s.105].

Bəzi tarix kitablarında əvvəl Nizamülmülk, 35 gün sonra Məlik şah İsfahanda xəlifə sarayında öldürülmüşdür.

Mənbələrdə Məlik şahın ölümü şübhəli göstərilir. Amma Cavidin misrasından anlaşılır ki, Məlik şahın ölümü də Həsən Səbbahın işi olmuşdur [5.s.301].

Xəyyam öz yoldaşları Xacə Nizam və Səbbah kimi ehkamları və mövcud qanunları müdafiə edərək şöhrət və vəzifə dalınca qaçmır, əksinə, ilhamını və zəkasını “canlı həqiqətlərin”, zahiri ədalətin ifşasına sərf edir, “ölü adət və təriqətlərə üsyan” qaldırır.

Mütəfəkkir Xəyyamın fəlsəfi təliminin əsasında materialist dünyagörüşü dayanırdı”. Xəyyamı bütünlüklə ateist hesab etməyə heç bir əsas olmasa da, o, rəsmən dindən və ortodoksçuluqdan tamamilə uzaq olmuşdur. Teoloqlar onu “bədbəxt mütəfəkkir, materialist və naturalist” adlandırmışlar [12s.19].

Bununla əlaqədar məhrumiyyətlər onu müvəqqəti olaraq bədbinləşdirsə də, iradəsini qıra bilmir, onun həqiqət axtarışlarını daha da qüvvətləndirir. Xəyyam “köhnə adətlər”ə qarşı mübarizə apara-apara özü də bir “adət” yaradır – canlı həyata bağlılıq, mənəvi azadlıq, dini-xürafatı inkar, həyatdan nəşə almaq – Xəyyamın “azadə ömür” adlandırdığı bu cəhətlər mahiyyət etibarilə dövrün ehkamlarına insanı əzən qanunlarına qarşı çevrilmişdir. Buna görədir ki, onun bu hərəkətləri hakim dini idarələrdə etiraz doğurur, onu “sərxoş, uğursuz bir adam” adlandırırlar. Xəyyam bunu belə izah edir:

“Doğru, var içkiyə az-çox meylim,
Söylənənlər kimi düşkün deyilim.
Çox zaman özlədiyim neylə şərab
Fikri təbliğ için ahəngi-rubab.
Edərəm əski xurafata hücum.
Yeni bir fəlsəfə izlər ruhum” [5.s.80].

Haqqı təbliği və həqiqətin bir vasitə kimi düşünölmüş “kefçillik, məstixumarlıq” fəlsəfəsi “sərxoşluq” və “düşkünlük” əlaməti deyildir, orta əsr şəraitində yaşamış mütəfəkkir şairlərin yaradıcılıq həyatında tez-tez təsadüf edilən bir haldır.

Cavidin bu beytləri Xəyyam haqqında səhvən yayılmış “o, həmişə sərxoş olardı” sözlərinə gözəl cavabdır. Həmişə sərxoş olan adam 83 il yaşaya bilməz və dahiyənə əsərlər yarada bilməzdi.

Tarixdə ilk dəfə prof. Əkrəm Cəfər hansı mənəbəyə əsaslandığını deyə bilmərik, amma o, Məlik şahın və Nizamülmülkün də şair olduğunu, farsca və ərəbcə şerlər yazdığını göstərir [5.s.295].

Əsər insanı təsirləndirən sonluqla bitir. Xəyyam artıq qocalıb, taqətdən düşüb, ona xidmət edən gənc saray qızı Saqiyə və zəlzələ zamanı itirdiyi gənclik dostları Rəmzi ilə Vəfa və Xərabati ilə Səfanın yadigarları olan qızların əhatəsində ölür. Onların əllərindəki çiçəklər cənazə üzərinə tökülür:

“Getdi, eyvah!.. O fəzilət, o zəka!
Əbədi susdu o qüdrət, o dəha...
Söndü bir anda o sönməz atəş.
Fərqi yox, batsa da parlar o günəş!” [5.s.132]

Ən Nizami əs-Səmərqəndinin qələminə həssas yazılmış bir hekayət də məxsusdur: “h.q.506-cı ildə (1112-ci il) xoca imam Xəyyam və xoca Müzəffər İsfəzari əmir Əbu Səidin Bəlxdəki qul alveri meydanına yaxın yerləşən sarayında idilər. Mən onların şən yığıncaqlarında idim. Orada eşitdim ki, Ömər deyirdi: ”Mənim məzarım elə bir yerdə olacaq ki, hər bahar vaxtı şimal küləkləri mənim üstümə gül-çiçək səpəcəkdir”. Mənə bu sözlər qəribə görünürdü, lakin mən bilirdim ki, belə adam boş-boşuna danışmaz.

Mən h.q.530-cu ildə (1135-ci il) Nişapurda oldum, artıq bu vaxt bu böyük insanın sifətini torpağın örtməsindən və bu dünyanı yetim qoyaraq getməsindən 4 il keçmişdi. O, mənim müəllimim idi. Cümə günü mən onun məzarına yollandım və məzarı göstərmək üçün özümle adam götürdüm. O məni Xeyrə qəbiristanına gətirdi. Mən sola dönərək, onun məzarını divarın dibində gördüm, divarın arxasında görünən armud və ərik ağacları öz çiçəklərini bu məzarın üstünə o qədər səxavətlə tökmüşdülər ki, qəbir tamamilə gül-çiçəklə örtülmüşdü. Bu vaxt mən Bəlxdə ondan eşitdiyim həmin sözləri xatırladım və ağladım” [9.s.288].

Hüseyn Cavid də Ən Nizami əs-Səmərqəndinin yazdığından xəbərdar olduğu üçün əsərin sonunu beləcə bitirir.

Nəticə: Hüseyn Cavid əsərində Nizamülmülkün xidmət etdiyi dövlətə sadıq olduğunu, maarifçilik əməlləri ilə fərqlənərək, şair Ömər Xəyyamın təcrübəsindən istifadə edərək as-

tronomik rəsədxananın açılmasını göstərir. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, “Məlik ilinin hesablanması” adıyla məşhur olan təqvim islahatı rəsədxananın fəaliyyətinin ən mühüm göstəricilərindən biri idi. Xəyyam öz yoldaşları Xacə Nizam, Səbbah kimi şöhrət və vəzifə dalınca qarmır, əksinə ilhamını, zəkasını “canlı həqiqətlərin”, ədalətin ifşasına sərf edir. “Ölü adət və təriqətlərə üsyan” qaldırır. Onun həqiqət axtarışlarını daha da qüvvətləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild. Bakı, 1987, 608 s.
2. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, Elm nəşr., 1989, 209 s.
3. A.Z.Əliyev. Nizam-ül-mülkün həyatı və yaradıcılığı. Elmi əsərlər. ADU, Şərqsünaslıq seriyası, 1977, №1, 93 s.
4. Hüseyn Cavid. Əsərləri, Beş cildə, I c.Bakı, Lider nəşr.,2005, 255 s.
5. Hüseyn Cavid. Əsərləri, IV c.,Bakı, Yazıçı, 1985, 319 s.
6. M.Mahmudov.Xətib Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. Bakı, Elm nəşr.,1972, 205 s.
7. Məsud Əli oğlu. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşr., 1975, 214 s.
8. Mustafa Haqqı Türkcəqul. Azərbaycan türk şairi Hüseyn Cavid.Bakı, 2002, 153 s.
9. Ş.Sultanov, K.Sultanov. Ömər Xəyyam. Bakı, Gənclik, 1991, 296 s.
10. Teymurçin Əfəndiyev. Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi. Bakı, Yazıçı, 1985, 205 s.
11. А.Е.Крымский. Низами и его современники. Баку, Изд. Элм,1981, 488 s.
12. Омар Хайям. Трактаты. М.,1961, 64 s.

Abstract

THE PLAY “KHAYYAM” BY HUSEYN JAVID AND THE LEGEND ABOUT “THREE FRIENDS”

Sakina ALIYEVA

Ph. D. student of Baku State University

Key words: Khayyam, vezier, poet, ruler, observatory, medrese

Azerbaijani romanticism of the XX century is connected with the name of Huseyn Javid. The article deals with the historical drama by H. Javid, the main heroes of which are the masses that rose against despotism, rebels and such a free-thinking person as Omar Khayyam. In this historical drama the mistaken legend is presented by the author as truth. As a result the following legend is included in the drama: Omar Khayyam, vezier Nizamulmulk and head of the sect “Ismayiliya” Hasan Sabbah were childhood friends. The following facts are included in the plot of the drama: Seldjuk ruler Alp-Arslan took emperor of Rome prisoner; vezier Nizamulmulk opened the medrese (religions school) “Nizamiye”; the building of the big observatory was established in the town Marv; Khayyam was the head of the observatory.

Резюме
ПЬЕСА ГУСЕЙНА ДЖАВИДА «ХАЙЯМ» И «ЛЕГЕНДА О
ТРЕХ ТОВАРИЩАХ»

Сакина АЛИЕВА
диссертант БГУ

Ключевые слова: Хайям, везир, поэт, правитель, обсерватория, медресе (религиозная школа)

Азербайджанский романтизм XX в. прежде всего связан с именем Гусейна Джавида. В статье речь идет об исторической драме Гусейна Джавида «Хайям», главными героями которой являются народные массы, восставшие против деспотизма, бунтари и такая свободомыслящая личность, как Омар Хайям. В этой исторической драме Г. Джавид выдает за правду исторически неверную легенду. В результате этого в произведение включается легенда о том, что Омар Хайям, везир Низам аль-мульк и глава секты «Исмаиллия» Гасан Саббах являются друзьями детства. В сюжетную линию драмы включены такие факты, как взятие в плен сельджукским правителем Алп-Арсланом римского императора Романа IV, открытие везиром Низам аль-мульком медресе «Низамийе», строительство большой обсерватории в городе Марв шахом Меликом и возглавление обсерватории Хайямом.

CEYMS COYSUN “ULISS” ƏSƏRİNDƏ MİFOLOJİ OBRAZLAR

Günel ƏHMƏDOVA

Qərb Universitetinin doktorantı

Rəyçi: f.e.ü.f.d. Ülviyyə Məmmədova

Açar sözlər: mif, rəng, simvol, süjet, incəsənət

Məqalədə XX əsrin ən məşhur əsəri sayılan “Uliss”in mifoloji obrazları açıqlanır. Müəyyən edilir ki, əsərin epizodları ayrı ayrılıqda bədənin hər hansı orqanı ilə analogiya təşkil edərək bütün insan bədəninin simvoludur. Bundan başqa hər bir epizodun özünün rəng leytmotivi var. Ümumilikdə epizodların bütün “saatları” insan həyatının bir gününü, şəhərin ayrı-ayrı yerləri isə - Dublin şəhərini ifadə edir.

XX əsrdə miflərin öyrənilməsi arealında R.Bart, Z.Freyd, K.Q.Yunq, A.F.Loseyev, E.M.Meletinski, O.M.Freydenberq kimi mütəxəssis alimlərin böyük xidməti vardır.

Bir çox elmi məktəblərin nümayəndələri mifləri müxtəlif prizmadan öyrənməyə cəhd göstərmişlər. Məsələn, Lord Reqlan (Kembricin ritual məktəbi) mifi ritual mətnlər kimi müəyyənləşdirir, A.F.Losev miflərdə ümumi fikirlərlə bədii obrazların uyğun gədiyini gündəmə gətirir. R.Bart isə mifi kommunikativ sistem adlandırır. E.M.Meletinski bir sıra araşdırmalardan sonra mifə belə bir tərif verir: Mif- hər şeydə hər şeyin ümumbəşəri əlaqəsinə əsaslanan mifoloji şüurun məhsuludur [4, s.15].

E.M.Meletinski haqlı olaraq qeyd edir ki, “mifologizm - XX əsr ədəbiyyatının səciyyəvi fenomeni olmuşdur”. O dövrün modernist yazıçı və şairləri mifologizmə daha çox meyil edirdilər ki, bu da təsadüf deyildir. Bu üsulla modernistlər müasir dövrün problemlərini tarixi qəhrəmanların və mifik süjetlərin timsalında canlandıraraq itirilmiş harmoniyayı tapmağa çalışmışlar.

XX əsrin birinci rübü, həqiqətən, dünya tarixinin ən ziddiyyətli dövrü kimi yaddaşlarda iz qoyur. Bir tərəfdə qırmızı inqilab xaosu, bütün Avropanı yandırıb külə döndərən dünya müharibəsi, Avropa iqtisadiyyatının tənəzzülü, aclıq və səfalət, digər tərəfdə isə Nitsşedən sonra Freydin analitik fəlsəfə nəzəriyyəsi və metodikası eləcə də ənənəvi dünya ədəbiyyatına dəyişiklik gətirən Ceyms Coys.

İrland yazıçısı Ceyms Coys XX əsrin mürəkkəb, müəmmalı, eyni zamanda yaradıcılığı estetik ideallar və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ən çox mübahisə doğuran yazıçılarından biridir. Yazıçını tez-tez çağdaş modernizmin atası adlandırırlar. Onun yaradıcılığı istər antik Yunanıstan və Romada, Avropada, istərsə də müsəlman Şərqində yaranıb, inkişaf etmiş və yayılmış müxtəlif fəlsəfi, ictimai, siyasi, dini və ədəbi təlimlərin təkamülünü izləməyə və yazıçının onlara olan münasibəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Ceyms Coysun ən məşhur “Uliss” romanı Homerin “Odyssey” dastanının modernizm qaydalarına uyğun bərpa olunmuş formasıdır. Yazıçı yeni yazı texnikasından istifadə edərək, müasir obraz yaratmaq üçün qədim miflərə müraciət etmiş, yunan cəngavərlərinin xarakterini “sərsəri bir yəhudi” ilə parodiyasını yaratmışdır. Yazıçı Leopold Blumu xəyanət və itkidən ağır zərbələr almış bir obraz kimi təqdim edərək onun başına gələn əhvalatların bədii təsvirini

vermişdir.

Roman üç hissədən ibarətdir: “Telemaxida”, “Odysseyin səyahəti” və “Evə qayıdış”. Artıq adların özlərində şifrələnmiş mənalara vardır ki, Y. Qeniyeva bunu belə izah edir:

“Romanın birinci hissəsinin – “Telemaxida”- ilk hərfi “S” (Stately); ikinci – “Odysseyin səyahəti” “M” (Mr. Leopold Bloom, üçüncü “evə qayıdış” – “R” (Preparatory). Bu hərflər bir tərəfdən dərin düşüncəli, özündə cəmlənmiş Stiveni, Mollidə cəmlənmiş Blum və Mollini, Blumda cəmlənmiş (P-Poldi, Leopoldun kiçildiyi ifadəsidir) - baş qəhrəmanı simvolizə edir. Digər tərəfdən isə S – bu silloqizmin üç tərkib hissəsinin ənənəvi ifadəsidir: - məntiqi mübtəda, M- orta termin, R- məntiqi xəbər. «Uliss»in ilk nəşrinin 17-ci epizodunun sonunda yağlı nöqtə qoyulmuşdu, bu, Q.E.D. – Quod erat demonstrandum – «sübut olunması tələb olunur» (lat.) üçün ənənəvi işarə idi [1, №1, s.179].

Epizodların əksəriyyəti insan bədəninin hər-hansı orqanı ilə analogiya təşkil edir (birlikdə isə onlar insan bədəninin simvoludur). Bütün epizodların hansısa hərcəhətli semantik təməl-leytmotivi var. Coys bu haqda deyirdi, hər bir epizod özü-özlüyündə hər-hansı incəsənətə müvafiqdir, bununla belə “incəsənət” anlayışını o, qeyri-hərfi mənada, orta əsr mənasında, başqa sözlə desək incəsənətə elmi də daxil etməklə istifadə edirdi. Kitabın simfoniyasında birləşmiş epizodların “incəsənəti” müəllifin mülahizələrinə görə simvolik olaraq insanın mənəvi-intellektual həyatını təsvir etməli idi [1, №1, s.177].

İlk öncə, hər bir epizoda, faktiki olaraq katolik messanın rəngini simvolizə etməsinə baxmayaraq, öz rəng-leytmotivi – həyat rəngi verilib. Daha sonra isə hər bir epizodun öz baş vermə zamanı və yeri var. Ümumilikdə epizodların bütün “saatları” insan həyatının bir gününü, şəhərin ayrı-ayrı yerləri isə - ümumilikdə bütöv Şəhəri ifadə edir. Bütün epizodların öz nəql texnikası vardır, bunun üçün kitab-simvol bütövlükdə nəql incəsənətinin tarixini əks etdirməlidir. Bundan başqa hər-bir epizod avtobioqrafik bağlamaya malikdir. Səyahət günü kimi 16 iyun 1904-cü il seçilmişdir və artıq bu seçimin özündə simvolizm gizlənmişdir. Məhz bu gün Ceyms Coys qulluqçu, küçədə tanış olduğu irlandiyalı Noroy Barnakliyə ürəyini açmış, nikahları isə yalnız 1932-ci ildə Parisdə qeydə alınmışdır. Həmin gün təsvir olunan bütün hadisələr (kralın qatari, yağış, qəzetlər) Coys üçün həmin unudulmaz gündə baş vermişdi. Coysun məqsədi həyatı heç kimə müfəssəl olmadığı kimi göstərmək, onu sonsuz etməkdir. Romanın əsas mənası isə – Homer zamanında olduğu kimi müasir İrlandiyada da insan həyatı, personajlar eynidir və kiçildilmiş mənə ilə də olsa hər şey təkrar olunur.

Romanın xarici süjeti olduqca sadədir:

Blum səhər edən çıxır, gündüz və gecə sərsərilikdən, baş verən hadisələrdən, danışıqlardan və görüşlərdən sonra fikrində fırlanan xəyalları ilə evə Mollinin yanına qayıdır.

Kitab “Odyssey” kompozisiya sxemi əsasında qurulur onun epizodları təqlidi olaraq klassik eposun epizodlarını, personajları isə baş qəhrəmanlarını təqlid edir. Stiven kimi elan yığıcısı Blum da - səyyahdır. O, bir gün ərzində “Odyssey” qəhrəmanının 20 ilə etdiyi səyahəti edir. Mollini – Penelopa, Dublin – İtakadır. Bundan başqa burada mütəmadi olaraq Homer eposunun gülünc təkrarlanması baş verir. Beləliklə, Blumun fırlatdığı qutu – bu “Odyssey”də Polifemin atdığı qayadır.

“Uliss” kompozisiyası – parodiya, alleqoriya, simvolika, tarixi reminissensiyalar, düşüncə axınları və naturalistik rəsmlərdən ibarət mürəkkəb kinomontajdır.

Romanın quruluşu – sonata, musiqilidir. “Uliss”də musiqili mövzular əhəmiyyətli yer tutur. Tez-tez bəstəkarlar, müğənnilər xatırlanır, məşhur ariyalar, mahnılar “səslənir”. Bunun bir sıra izahları var. İlk öncə, musiqi də, incəsənət kimi insan həyatının ayrılmaz hissəsidir. İkinci, Dublin əsirlərin sərhədidir. Dünyanın ən musiqili şəhərlərindəndir; demək olar ki, burada Avropanın bütün opera məşhurları qastrollarda olmuş və musiqi dublinlilərin söhbətlərinin daimi mövzusu olmuşdur. Üçüncü, Coysun özünün həyatında musiqi mühüm rol oynamışdır; o, ifa edirdi və onun müğənni karyerası olacağı zənn edilirdi.

Ceyms Coysun davamçıları və onun kitabının şərhçiləri romanı bütün insanlığın tarixi alleqoriyası kimi müəyyən etmişlər. Coysun fikrincə “Uliss”, yazıçının, aləmi qəbul etdiyi tərzdə qaranlıq kaosda insan övladının səyahatlığının simvolik formasını ifadə etməli idi. Bütün hədsiz, “kobudluq” seçiminin meyarlarına malik ola bilməyən və malik olmayan eyni əhəmiyyətli detallar Coysda vahid simvolika, tarixlə bağlılığı, nəticədə bədəni bütövləşdirən orqanlarla birbaşa asosiyasiya olunaraq özünü göstərir. Coysun dünyanın “kobudluq” qatdığı simvolikanın polad halqası ona məna verən, onu təşkil edən, həyat yaradan əsası, dünyanın özəyidir. Bu özül, bütün xırdalıklarda varlığın xeyir-duası, mənasız təfsilatların xaosu arasında ümumi sarsılmaz əlaqənin tanınması məhz Coysun inamıdır. Dərinliyə dalmış Coys naturalizmi yalnız varlığı deyil, həm də onun haqqındakı təsəvvürləri sanki neşətlə açır.

Coysun ironiyası, daha doğrusu keçmişdən bəhs edən ironiyası fiziologizmlə göstərilmişdir. “Uliss”in bədən orqanları ilə müqayisəsi Coys tərəfindən göstərilən, öz strukturu ilə bütün digər prosesləri müəyyən edən kobud maddiyatçılığa, cismaniliyə, xarici aləmə üstünlüyü haqqında danışıq.

Homer eposunun qəhrəmanlığını müasirliyə “çevirmək” və təqlid etmək, onu endirmək və poetikləşdirməklə Ceyms Coys “Uliss” romanında “ata və oğul” və “evə qayıdış” motivlərinin başlıca təşkil etdiyi çoxsaylı simvollar və illuziyalarla oynayır. Beləliklə, Homer-də ev və məkan arasında sərhəd çox aydın şəkildə göstərildiyi halda, “Uliss”də o qədər bulanıqdır ki, çox vaxt tərs çevrilmiş güzgüdəki kimi istiqamətini dəyişir. Evdə Blumu Penelopa və böyümüş oğlu gözləmir, onun oğlu Rudi körpəlikdə ölmüşdür, bir daha günah işlətməmiş Mollisi isə saysız-hesabsız xəyalları ilə qucaqlaşaraq yatmaqdadır. Eyni zamanda Odissey kimi Blumu da evdən kənarda qorxulu heç bir şey gözləmir. Bir baxımdan Kənar-ev onun üçün zəruri həzz mənbəyidir. Hətta dəfn və Barni Kirnanın barında baş verən mübahisə də həyatın mənasını və mahiyyətini təşkil edən özünəməxsusluğunu qatır. Əgər Odisseyin müxtəlifliyi evindən aludəçilikdən və mücərrədlikdən yaranırdısa, onda Blumda bu ümumiliklə çatışmır. Lakin ev onun dəyişkənlik simvoludur. O, eyni zamanda əzab və həzz gətirir, bu vərdişlərin, sevginin suya, bağa, Molliyə, xatirələrə, ənənəvi yeməklərə, səhərlər sevimli tumurcuqlara, qızına, ölmüş oğluna, sürətlə varlanma və Mollisi və ya Mollisi və Stivenin səyahəti haqqında hər saat doğulan və boş ümidlərin qarışığı, eyni zamanda oğlunun ölümü ilə bağlı keçməyən kədəri, həyata keçməyən xəyalların yanmış tumurcuqları, Mollinin xəyanətləri, vərdişlərdən qurtulma imkanının və səyahətə və ya uzaq səfərə qətiyyətin olmaması və s. Məhz Coysun romanda ifadə olunmuş nihilizmi sayəsində “Uliss” modernizmin incili oldu. Romanın üç əsas personajı Coys tərəfindən ümumbəşər qiymətinin nümunəsi kimi götürülmüş və onun fikrinə əsasən insan mövcudluğunun müxtəlif

“başlanğıcını” təcəssüm etdirməlidir. Lerpold Blum – bu hansısa orta burjuaziya sakini “hər kəs və hər şeydir”, o, qorxaq və xırdaçıldır, bayağıdır, pis təhsil almışdır, mövhumatlarla doludur, onun maraqları və hədəfləri məhduddur və fizioloji impulslarla ifadə olunur, lakin ona mərhəmətlilik, həssaslı və düşüncə kimi xüsusiyyətlə də xasdır. Onun arvadı Molli – uşaq doğan instinktli, “əbədi qadınlığın” təcəssümüdür, müəllifin onu anladığı kimi, onda bayağılıq və adilik daha çox vurğulanır. “Əbədi qadınlıq” haqqında təsəvvürləri Coys poetikləşdirir və cismani başlanğıcını təcəssümünə, seksual meyillərin səmimiliyinə gətirib çıxarır.

Əgər bu iki personaj “heyvani başlanğıcı” təcəssüm etdirirsə, onda Stiven Dedal intellektin təcəssümüdür. Romanın gedişatından məlum olur ki, Blum və Stiven yalnız bir vahid şəxsiyyətinin ikiləşməsidir, onların yolları dəfələrlə kəsişir və demək olar ki, “yüksəklik” və “aşağı” arasındakı bütün fərqlərin tamamilə qaldırıldığı fahişəxanada birləşir. Roman Homerdə təsviri, səyahətlərin tarixi ilə eyni tarixin davam etdiyi həyatın, yaradılışın xeyir – duası ilə bitir, bu tarixdə hər şey nisbi və əbədidir. Coysun məqsədi, nəticədə hər şeydən və xeyir–duadan məhrum olmuş bütün varlığın xeyir-duasındadır. Oyuncunun, yad müşahidəçi və eyni zamanda heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən və bütün varlığın əhəmiyyətini fiksasiya edən müxbirin oxşarının münasibətidir.

Ədəbiyyat:

1. Гениева Е.Ю. Комментарии//Иностранная литература. Москва, 1989
2. Ивашева В.В. Английская литература XX века. 1917-1945г.г. Москва, 1967
3. Ивашева В.В. Д.Джойс//История зарубежной литературы XX века. Москва, 1980
4. Мелетинский Е.М. От мифа к литературе. Москва, 2000
5. Трофимова А.О. Специфика использования античных образов в романах Джойса. Новосибирск, 2000

Abstract

MYTHOLOGICAL CHARACTERS IN “ULYSSES” BY JAMES JOYS

Gunel AKHMEDOVA

Ph.D. student of Western University

Keywords: myth, color, character, plot, art

This article describes the mythological characters in one of the most famous works of the twentieth century “Ulysses”. It is determined that the individual episodes of the novel are similar to parts of body and in the conclusion of novel it symbolizes the human body. In addition, each episode has its own color leitmotif. In general, “watch” episodes in the novel correspond to one day of life, and some places of city remind Dublin.

Резюме
МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ
ДЖЕЙМСА ДЖОЙСА «УЛИСС»

Гюнель АХМЕДОВА

Докторант Университета “Запад”

Ключевые слова: миф, цвет, символ, сюжет, искусство

В статье рассказывается о мифологических образах в одном самых известных работ двадцатого века «Улисс». Определяется что отдельные эпизоды романа похожи на участки тела человека и в итоге роман в целом символизирует человеческое тело. Кроме этого, каждый эпизод имеет свой цветовой лейтмотив. В общем, эпизоды «часов» в романе соответствуют одному дню человеческой жизни, а отдельные места города –город Дублин.

MƏTN KATEQORİYASI KİMİ DİSKURSU FORMALAŞDIRAN VASİTƏLƏR

Samirə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Universitetinin müəllimi, Fil.ü.f.d.

Rəyçi: f.e.n. dos. Hüseyn Hüseynov

Açar sözlər: adresant, adresat, referent, diskurs

Diskurs onda iştirak edənlər arasında informasiya mübadiləsi prosesidir. Bu aktın əsas beş komponenti fərqləndirilir: adresant, adresat, əlaqə, referent, kod

Diskursun strukturu belə təsvir oluna bilər: adresant müəyyən koddan istifadə etməklə müəyyən referentlə bağlı adresatla əlaqəyə girir.

Dil daşıyıcıları arasındakı qarşılıqlı nitq təsiri aktı olan diskurs kommunikativ aktdır. Belə akt zamanı tərəflər informasiya mübadiləsində olurlar. Elmi ədəbiyyatda nitq aktı bir tərəfin digər tərəfi nəzərə almaqla həyata keçirdiyi nitq fəaliyyəti kimi, kommunikasiya aktı isə ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin bir-birinə ünvanlanmış nitq aktlarının toplusu kimi təyin olunur [1. səh14].

Diskursda informasiya ötürülür və qəbul olunur. İnformasiyanın ötürülməsi birtərəfli səciyyə daşıyır. İnformasiyanı qəbul edən tərəfin bununla bağlı cavab reaksiyası ikinci nitq aktıdır. Diskursu gerçəkləşdirən tərəf adresant adlanır. Ona ünvanlanmış nitq aktını qəbul edən tərəf adresatdır. Kommunikasiya prosesində adresat və adresant nitq aktına görə əvəzlənir. Adresant adresata və əksinə, adresat adresanta çevrilir. Bu cəhət sual-cavab tipli dialoji nitqlərdə daha çox müşahidə olunur.

Hər bir diskurs üçün onun baş vermə şəraiti olur. Bu şəraitin həm dildaxili, həm də dilxarici formaları vardır. Dildaxili şərait danışmada iştirak edənlərin nitqinin əlaqələnməsi sual və cavabların məzmunundan asılı olub, nitq aktının nitq iştirakçılarından birindən digərinə keçməsinin lingvistik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir. Dilxarici şərait isə nitqin baş verməsinə və onun strukturuna, digər xüsusiyyətlərinə təsir göstərən vəziyyətlə bağlıdır. Nitq şəraiti ünsiyyətin baş verdiyi şəraitin bütün elementlərini əhatə edir. Şifahi nitq aktında bilavasitə nitq şəraiti ilə bağlı olaraq danışmada özünə yer alan dil vahidləri işlədilir. Belə vahidlər situativ vahidlər adlanır.

Dildaxili və dilxarici şəraitdən asılı olmayaraq dialoqda istifadə olunan suallar diskursda iştirak edənin kommunikasiya məqsədi əsasında formalaşır. Suallar sual cümlələrində yer alır. Yəni diskursda iştirak edən şəxs adresantdan müəyyən informasiyanı, məhz onun istədiyi informasiyanı almaq üçün sual cümləsindən istifadə edir. Sual cümlələri dildə olan cümlə tiplərindən biridir. Digər cümlə tiplərindən fərqli olaraq, sual cümlələri qarşı tərəfi müəyyən öhdəlik qarşısında qoyur. Dildə bu, cavabın tələbi ilə bağlıdır. Sual cümləsi diskurs nəzəriyyəsində iki əsas qrupda birləşdirilir. Bu qruplar şərti olaraq uğurlu və uğursuz sual cümlələri adlandırılır. Sual cümlələrinin uğurluluq şərtləri dördüdür: 1)danışan cavabı bilmir;

2)danışan cavabı bilmək istəyir; 3)adresat cavabı bilir; 4)adresat cavabla bağlı fikirlərini bölüşmək istəyir.

Diskurs təlimində sual cümlələrinin xüsusiyyətləri müxtəlif cəhətlərdən tədqiq edilir. Belə tədqiqatlarda sual cümlələrinin uğurluluq şəraiti ilə bağlı fikirlər də az deyildir. R.Konrad üç uğurluluq şərtini fərqləndirir: 1)danışan eşidənin müəyyən fəaliyyəti yerinə yetirməsini istəyir; 2) danışan dinləyəni müəyyən fəaliyyətə cəlb etmək məqsədi güdür; 3) Fəaliyyətin baş vermə anı həmin fəaliyyətə sövq etdirən fikrin deyilməsi anından fərqlənir [2. səh.349].

Sual cümlələrindən diskursda istifadə olunması və onların uğurluluq şəraitinin təyini ilə bağlı konkret nümunələri nəzərdən keçirək.

1. *Adresat diskursda cavab tələb edir.*

A. – *Səninlə salamlaşan qız kim idi?*

B. – *Qohumdur.*

Bu nümunədə kommunikasiya aktında iştirak edənlərin sayı ikidir. «A» müsahibi «B» müsahibindən konkret bir məsələ barədə soruşur. Onun sualı cavab tələb edir. Lakin adresant suala cavab verməyə borclu deyildir. Bununla belə, adresantın reaksiyası vacib şərt kimi ortaya qoyulur. Bu sual cümləsinin konkret ünvanı ilə üzə çıxır.

2. *Adresatın diskursu həm cavab tələb edir, həm də cavab tələb etmir.*

A. – *Kimdə on manata xırda var?*

Bu sualın dəqiq ünvanı məlum deyil. Sual cümləsinin özünün quruluşunda adresantların çoxluğu bəllidir. Sual cümləsinin formalaşma səciyyəsi elədir ki, burada ünvanlama qoyulmuş suala müsbət cavab verə biləcək şəxsə ünvanlanır. Kimin on manata xırdası varsa, o, cavab verə bilər. Lakin məsələnin adresant tərəfindən bu şəkildə qoyulması sualın bilavasitə ünvanlanmadığı şəxslərin cavab verməməsi tələbini ortaya atır. Məsələn, bu suala hansısa bir adam «Məndə xırda yoxdur» cavabını verə bilər. Diskurs prosesində ümumi şəkildə qoyulmuş bu cür sualların verilməsi zamanı adresantın üzünü konkret şəxsə çevirməsi mümkün haldır. Bu, sualın verbal və ya qeyri-verbal ötürülməsi ilə bağlı xüsusiyyətdir. Diskursda sualın «Kimdə on manata xırda var?» tipli qoyuluşu konkret fəaliyyətə sövq etdirir. Yəni xırdası olan şəxs heç bir söz demədən əlini cibinə salıb xırdanı çıxara bilər. Yaxud şəxs cibində olanı çıxarıb xırdanın olub-olmamasını yoxlaya bilər.

3. *Diskurs konkret fəaliyyətə sövq etdirir:*

A. – *Sabah oraya gedə bilərsənmi?*

4. *Diskurs fəaliyyət üçün qeyri-müəyyən perspektiv açır:*

A. – *Bəlkə bir həftəliyə Moskvaya gedək?*

Dialogda iştirak edən müsahiblər müxtəlif məsələlərlə bağlı fikir mübadiləsi aparırlar. Bu halda onlar bir-birinin fikirləri ilə razılaşa da bilərlər, razılaşmaya da bilərlər. Müsahiblər arasında mövzu ilə bağlı razılığın və ya qarşılıqlı anlaşmanın olmasının müxtəlif şərtləri vardır. Bu şərtlər sırasına aşağıdakılar daxil edilir: 1)verbal qarşılıqlı təsir prosesində, eləcə də «metakommunikativ-refleksiv» və eksplisit nitq adlandırılması prosesində kommunikativ obyektlərin ümumiliyi; 2)müsahiblərin bəzi məsələlərə münasibətində oxşarlıq; 3)gerçək-

liklə bağlı məsələnin şərhində oxşar mövqe; 4) illokutiv aktın tez əldə olunması; 5) fəaliyyət strukturunun şərhində oxşarlıq; 6) məzmunun əldə olunması zamanı relevant elementar birliklərdən istifadə; 7) hazır nitq konstruksiyalarının mövcudluğu və dialoqda bu konstruksiyalardan istifadə edilməsi; 8) ifadənin şəraitə uyğunlaşdırılması; 9) növbəti ifadənin sintaktik quruluşunun qabaqcadan hiss olunması və ya dərk edilməsi; 1) baş verən nitq fəaliyyəti prosesində məzmun elementlərinin proqnozlaşdırılması; 11) müsahiblər arasında bir-birinə yaxşı münasibət; 12) müsahiblərin hissetmə və müəyyən fikrə reaksiya vermə xüsusiyyətlərində uyğunluq, yaxınlıq. Qeyd olunan cəhətlərin hər biri dialoji nitqdə istifadə olunan sualın strukturuna və qoyuluş tərzinə təsir göstərir.

Müxtəlif sistemli dillərdə diskursda istifadə olunan sual cümlələrini eyni cəhətlərdən tədqiq etmək mümkündür. Araşdırma və təhlil göstərir ki, diskursda istifadə edilən sual cümlələrinin xüsusiyyətlərində uyğunluq, eynilik vardır. Dolayısı nitq aktı kimi istifadə edilən sual cümlələri müxtəlif şəkildə təsnif olunur. Belə təsnifatlarda əsas səkkiz cümlə tipi qeyd edilir.

1. Ritorik suallar (rhetorical questions). Məsələn, Sən siqareti atmaq istəyirdin? – Did you want to give up smoking?

2. İmtahanedici suallar (exam questions): Günəş batareyası nədən ibarətdir? – What are the constituencies of a solar panel?

3. Fərziyyə səciyyəli suallar (ques questions): Hansı əldədir? – Which hand is it in?

4. Təəccüb sualları (surprise questions): Prezident istefa vermişdir. Aman Allah! Doğrudan belədir? – The president has resigned. Has he?

5. İzah səciyyəli suallar (expository questions): Necə yəni nəqli cümlə deyil? – How are non-declarative sentences understood?

6. Özünə ünvanlanan suallar (self-addressed questions): Mən niyə axı bunu dedim? – Now why did I say that?

7. Dəqiqləşdirici suallar (speculative questions): Sual cümlələrinin hansı təhlili daha yaxşıdır? – What is the best analysis of interrogative sentences?

8. Səstəqlidi suallar (echoic questions): Con ah çəkdi. Doğrudanmı o, heç nə deməyəcək? John sighed. Would she never speak?

Bu təsnifat D.Sperber və D.Uilson tərəfindən verilmiş, C.Serl həmin təsnifatı nəzərdən keçirərək sual cümlələrini xahiş, tələb, təhrik və tələb ifadə edən cümlələr kimi qruplaşdırmağı təklif etmişdir [3. səh.203].

Ədəbiyyat:

1. Клюкев Е.В. Речевая коммуникация. М., 2002. 312 с.

2. Конрад Р. Вопросительные предложения как косвенные речевые акты. М., 1985. 425 с.

3. Серль Дж.Р. Косвенные речевые акты. М., 1986. 405 с.

Abstract

DISCOURSE AS A TEXT CATEGORY

Samira MAMEDOVA

Teacher of Azerbaijan University, Ph.D.

Key words: addresser, destination, reference, discourse

This article is about the problem of discourse as a category of text. The process of transforming the information of discourse can be as the following model: addresser → code → context // information → → code → → destination. The context that forms the component of communicative action is called the subject of information or the reference.

Резюме

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДИСКУРСА КАК КАТЕГОРИЯ ТЕКСТА

Самира МАМЕДОВА

преподаватель «Университета Азербайджан» к.ф.н.

Ключевые слова: адресант, адресат, референт, дискурс

Статья посвящена вопросу дискурса как категории текста. Процесс трансформации информации дискурса происходит следующим образом: adresant → kod → kontekst // информация → → kod → → adresat. Контекст, который является компонентом акции коммуникации, называется предметом информации или же референтом.

KƏLİM KAŞANI “DİVAN”ININ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hadi HƏQQUFƏXR

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun dissertantı

Rəyçi: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru Möhsün Nağısoylu

Açar sözlər: şeir, hind üslubu, şair, bədii vasitələr

Fars şeiri şairlərin və savadlı ədiblərinin nəzarətindən çıxaraq sadə xalq kütləsinin nəzarətinə keçdi. Bu cərəyan şeiri əvvəlki qətiyyətliliyindən və sağlamlığından uzaq salsa da, onu sadə xalq kütləsinin zövq və idrak səviyyəsinə yaxınlaşdırdı, şeir yaradıcılığında qeyri-müəyyənlik və mürəkkəbliyə nöqsanını aradan qaldırdı, fars şeirini yeni məzmunlarla tanış etdi. Bu, isə şeir yaradıcılığında faydalı bir dönüş idi.

Söz oyunu: “Əl altında olan çox adi vasitələrdən məzmun yaradılması, duzlu dəqiqlik, xüsusilə istənilən ifadə və terminin məna bucaqlarından faydalanma, daha sadə dillə desək, söz oyunu hind üslubunun aşkar xüsusiyyətlərindəndir. Əlbəttə, bütün bu cəhətlər fars şeirinin əvvəlki mərhələləri üçün də səciyyəvi idi, amma bu kateqoriyanı hind üslubunun xüsusiyyətinə çevirən cəhət onun bu üslubda daha geniş şəkildə istifadə edilməsi idi” [1, s. 47].

“Bu yaradıcılıq forması sözün bir neçə məna daşması ilə bağlıdır. Bu çox mənalılığın səbəbi eyham və təhrif də ola bilər. Sözügedən kateqoriya yalnız söz oyunu, çoxmənalılıqdan yaxşı və pis məqsədlər üçün istifadə cəhətləri ilə məhdudlaşmır. Bəzən istehzal bir ifadə sadə və ya mürəkkəb bir kateqoriyadan əldə edilən xüsusi və könüloxşayan baxışı əks etdirir. Bu zaman əsas ideya söz deyil, cümlə ilə müəyyənləşir. Cümlənin öz məzmununu isə şairin fantaziyasındakı istehzal baxış və şirin ifadə tərzindən asılıdır... Adətən bu fəaliyyətlər zamanı çoxmənalılıq və eyham yerinə mübaliğə, yumorsitik simmetrik şifrələmə, yaxşıya yozma, pisə yozma və s. vasitələrdən istifadə edilir... Sözlərlə məzmun ifadə edilməsi, sözün müxtəlif çalarlarından məna yaradılması, əşyaların və hadisələrin karikatürəli təsviri əksər vaxtlarda hind üslubu şeirinin zəif cəhətlərindən hesab edilir” [1, s. 50-53]. Eyhamın bu formasının yayılması ana dilləri fars dili olmayanların diqqətinin nəticəsi idi. Bu kateqoriya qeyri-fars dilliləri bu cür təəccübləndirirdi [2, s. 69-70].

Kəlim:

مىلىك منك نوچ، اذغى اج هب مروخى مى م غ

(90/9) !تسا هتش اج اتحم هن هك اذغ ن اتسا نى

(Yemək yerinə qəm yeyirəm, nə edim Kəlim?)

(İştahaya ehtiyacı olmayan o yemək budur.)

Misallardan gördüyümüz kimi, Kəlim burada söz oyunundan məharətlə istifadə etmişdir. Bu da onu göstərir ki, sözün məna yükü, eyham və bu kateqoriyaya aid olan vasitələr yeni məzmunlar yaradılmasına geniş imkanlar yaradır.

Adi danışiq dilindən və sadə sözlərdən istifadə, xalq mədəniyyətinə diqqət

Hind üslubunun dili sadə və adı danışiq dilinə çox yaxındır. Buna görə də şairlər əvvəlki

dövrün şeir yaradıcılığına məxsus olan təmtəraqlı ifadələrdən çox nadir hallarda istifadə etmişdir. Mövzuya uyğun olaraq təmtəraqlı ifadələrin yerinə gündəlik həyatda işlənən söz və ifadələrdən istifadə etmişlər.

“Əvvəlki şairlər də bu cür sadə sözlərdən istifadə etmişlər, amma sadə danışıq dilində olan sözlər onların şeir sisteminin əsasını təşkil etməmişdir. Onlar bu cür ifadələrdən daha çox həcv və satiralarında istifadə edirdilər. Lakin hind üslubunda bu sözlərdən istifadə şairlərin yaradıcılıqlarının əsas prinsiplərindən biri olmuşdur...”

Əslində mövcud olmayan bir şeir dilindən şeir yaratmaq çox çətindir. Şairlərin əzmkarlığı, insanların isə təmənnsiz və səmimi himayəsi bu mühüm fəaliyyətin reallaşmasında böyük rol oynadı. Nəticədə fars ədəbiyyatında insanların gündəlik həyat və təcrübələrindən faydalanan, sadə xalq kütlələrinin işlətdikləri söz və ifadələrdən istifadə edən yeni bir üslub yarandı. Hind üslubu şairləri xalq müdrikiyini öz fikirlərinin təqdimat vasitəsinə çevirməklə bizim tədqiqata cəlb etdiyimiz məktəbin yaranmasına səbəb olmuşlar. Əlbəttə, sadə xalq kütləsinin danışıq dilinə əsaslanan söz və ifadələrin işlənmə keyfiyyətində bəzən nöqsanlarla qarşılaşsaq da, bunu məqbul bir hal saymalıyıq. Çünki bu qət edilməmiş, hamar olmayan bir yoldur [3, s. 113-115]. Bir məsələni də qeyd etməliyik ki, bu dövrün şairlərinin əksəriyyəti savadsız idi. Saib, Kəlim və s. kimi savadlı insanları istisna etsək, bu dövrün şairləri klassik ədəbiyyat ənənələri ilə tanış deyildilər, Nizami Əruzi kimi ədiblərin tövsiyələrinə diqqət ayırmır, özləri və özləri kimi insanlar üçün şeir yazırdılar.

“Bu cərəyan İranda realizm məktəbinin inkişaf etməyə başladığı vaxtdan başlamışdır. Bu dövrün şeir yaradıcılığında ifadə müxtəlifliyi əvvəlki dövrün şairlərindəkindən çox fərqlənir. Bu dövrün şairlərində ifadə müxtəlifliyinin əhatə dairəsi daha genişdir. İfadə müxtəlifliyindəki bu geniş miqyas fantaziya və təxəyyül müxtəlifliyindən qaynaqlanır. Şair təşbeh və istiarələrində ədəbi ənənəyə bağlı deyil, yeni məzmun tapmaq üçün ətrafına yeni rakurslardan baxır və hər bir ifadəni məhz bu məzmunları ifadə etmək üçün istifadə edir” [4, s. 93].

“Hind üsluunda bu xüsusiyyətin əhatə dairəsi daha genişdir. Hətta bu üslubun şairlərində işlənmiş anlayışların çoxu üçün lüğət rolunu oynayır. Günümüzdə həmin sözlər xalq lüğəti aspektindən çox faydalıdır. Müasir dövrdə hind üslubunun müəmmalı görünməsinin səbəblərindən biri bu üslubda yazan şairlərin çoxunun küçə, bazar və burada danışılan dilə diqqət yetirməsidir. Həmin dövrdə işlədilmiş ifadə və terminlərin çoxu unudulmuş, hətta lüğət kitablarında da öz əksini tapmamışdır” [5,s.44] .

Fars şeirinin şairlərin və savadlı ədiblərinin nəzarətindən çıxaraq sadə xalq kütləsinin nəzarətinə keçməsi, bu cərəyanın şeiri əvvəlki qətiyyətliyiindən və sağlamlığından uzaq salsaraq, onu sadə xalq kütləsinin zövq və idrak səviyyəsinə yaxınlaşdırması, şeir yaradıcılığında qeyri-müəyyənlik və mürəkkəblik nöqsanını aradan qaldırması və fars şeirini yeni məzmunlarla tanış etməsi şeir yaradıcılığında faydalı bir dönüş hesab edilir.

Kəlimin şairlərində işlənmiş danışıq dilində olan sözlər:

“Gözdən düşmək, özündən getmək, özünə qapanmaq, kipriyin uçması, göz axtarmaq, gözü və könlü tox, baş açmamaq, ciyərlərini çeynəmək, bambılı, yekə burun, burunsuz

(hövsələsiz), ziyarət, süpürmək, rüsvayi-cahan, çağırılmamış qonaq, ölmək, kül başına, havalı (dikbaş), rəngi qaçmış, geriyyə addım atmaq, irəliyyə addım atmaq, evi xarab, soyuq sevgi, pis məstlik, göz aydınlığı...”

وگب مه ینابز، دصاق یرب یم ار ما ممان
تشان ینایاپ موکش نی و مدوسرف دش هناخ (156/6)
(Məktubumu apararsan, qasid, dillə də deyərsən
Ev uçdu və bu şikayətin sonu olmadı).

“Kəlim kimi şair gündəlik işlənen sözlərdən çox düzgün və ayıq şəkildə istifadə etsə də, Mircat İsfahani kimi şairlər danışq dilində istifadə edilən sözlərdə ifrata vararaq şeiri küçə və bazar adamlarının danışq səviyyəsinə endirmişlər” [6, s. 4 və 8].

Danışq dili ilə yanaşı adi kütlə mədəniyyəti də şeir və ədəbiyyat sahəsinə gətirildi. İnsanların inanc və etiqadları hər zaman fəlsəfi görüşlərə əsaslanmır. Sadə insanların idrakında bəzən bir əfsanə həqiqətdən üstün olur. Birinci müəllim Aristotel yazır: “Bəzi insanların öz gümanlarına inamı başqalarının öz elmlərinə inamından az deyil” [7, s. 233] .

Danışq dilində kipriyin və ya gözün uçması qonağın gələcəyi anlamını ifadə edir. Kəlim aşığıda qeyd etdiyimiz beytdə bu mənanı qəsd etmişdir.

دور یم تمام ورس نآ یپ زا، تفر اج ز لد
دور یم تریح لابق تساب ممش چ درپ یم (351/1)
(Ürək yerindən qopdu, o sərv qamətlinin arxasınca gedir,
Gözüm uçur, heyrəti qarşılamağa gedir)

Kəlim öz rübaisini izah edərkən belə qeyd etmişdir: “Dul qadın Həmədanda bəxt açmaq üçün “şir daşını” piy və şirniyə bulayırdılar...”

Xalq mədəniyyətinə diqqət ayırarkən hind üslubu şairi xalq təfəkküründən istifadə edir. O, özünü elə aparır ki, sanki özü də buna etiqad edir və ya özünü belə göstərir. faiz Qəzvini yazır:

سک تمسق دوبن نوچ ناهد ز دتفا مقل
دزیر نادند ن ب زک رگن هرا یزور
(Tikə ağızdan düşər. Çünki kimsənin qisməti deyildi.
Bax ki, bir gün mişar dişin dibindən tökülər).

Çiçək (xəstəlik), hərərət, istilik hind üslubunda geniş yayılmış və məzmun yaradıcılığından şairlərin istifadə etdikləri ifadələrdəndir.

Bidel:
هل بآ گنر هب اه یناوتان موجه زا
ما هتسب لپ مرنگب یبآ ی مرطق یورز ات
(Çarəsizlikləri çiçək rənginə hücumundan
Su damcısının üzərindən keçmək üçün körpü düzəltmişəm) [8, s. 979].

Xüsusi ifadə, birləşmə və söz yaradıcılığı: Hind üslubuna geniş imkanlar yaradan amillərdən biri spesifik söz yaradıcılığıdır.

Hind üslubunda daha çox yeni söz və söz birləşməsi yaranmışdır. Bu, hind üslubuna məxsus yaradıcılıq və təxəyyül forması ilə şərlənir. Hind üslubu şairləri öz fantaziyalarını lakonik

ifadələrə sığışdırmağa çalışdılar, nəticədə uzun-uzadı xəyalları tam şəkildə ifadə etmək üçün söz və söz birləşmələri lazım gəlirdi.

“Bəzi dil qaydalarını pozan şairlərdən hesab edilən Mövləvi də çoxlu sayda gözəl və yeni ifadələr yaratmışdır. Onun morfoloji və qrammatik formalar üzərindəki hökmranlığı çox maraqlıdır. Amma bu addımın danışıq dilindən və ya yenilikçilik marağından qaynaqlandığı məlum deyil” [9, s. 23].

Mövləvinin yaratdığı ifadələrdən nümunələr: “Səndən islah bədəm, mən suyun suyu, bağı bağiyam, minlərlə ərğəvan arasındakı ərğəvanım, ey bədədəki bədə, ey oddakı od”. Bu qrammatik qayda pozuntularına baxmayaraq, ifadələr rəvandır və qulağa xoş gəlirlər, şeirin musiqisi və emosionallığı ilə həmahənglik təşkil edirlər.

Kəlimin şeirlərində də söz yaradıcılığına təsadüf edilir:

منک ورف نایبرگ هب رس وچ و رکف اب

منک وم هب وم ،ش مخ هب مخ فلز ح یرشت

(Onun fikri ilə başımı yaxama salsam

Zülfünü bütün dolambacları və telləri ilə təsvir edərəm).

Hind üslubunda yazmış şairlərin divanlarına diqqət yetirdiyimizdə bu fəaliyyət sahəsində daha böyük nailiyyətlərə imza atmış şəxslərin ana dilinin fars dili olmadığı diqqət çəkir. Əslində birləşmə ifadələrin əsasını müqayisə təşkil edir. Adətən ikinci dili öyrənmiş şəxslər həmin dilin məntiqi dil duyumunda o dilin mənsubları səviyyəsində olurlar [2, s. 42-43. Amma Bidel istər ifadələr tezliyi, istərsə də ifadələrin quruluş və keyfiyyəti baxımından bu üslubun ən kamil nümayəndəsidir [1,s.110-111].

Kəlimin yaradıcılığından bəzi nümunələr: Eys-ışrət çırağı, şövq titrəyişi, göz ağlaması, nitq pıqqapıqqı, çör-çöp kini, göz yaşı toxumu, ürəyin qapı-bacası, zövqtələb, abadlıq rəngi, meyxanə zahidi, qəbul rəngi, şölə ipi, təmənna ipi, varlıq meyxanəsi, bəxt sazı, dəlilik vi-ranəsi, arzu körpələri, əlaqələr hörümçəyi, dəlilik bişmişliyi, əlaqə şeytani, düz yer qət etmək, Dəclə püskürmək, taqət vüqarı, ulduzların göz yaşı, qəm-qüssə çarxı, uzun-uzadı arzu sil-siləsi, şölənin qüruru, ehtiras şərabi, zəncirin gözü, dizin güzgüsü, çətinlik zövqü, Yusif əsilli, pərişan baxan gözlər, idrak şöləsi, dünya görmüş göz yaşı, yoxsulluq həsiri, ahın qaməti, qənaət sürməsi, fanarın köynəyi, təfəkkür dırnağı, şuar sərbəstliyi, qəm evi, dünyanın qəm abadlığı, tale kəndlisi, yuyulmuş məktub, həyat boyunduruğu və s.

Kəlim malik olduğu yüksək istedadı və sonsuz söz bazası ilə yeni ifadələr yaratmaqla bir tərəfdən söz birləşməsindəki sözlərin ayrı ayrılıqda mənalarını nəzərdə saxlamış, digər tərəfdən isə yaratdığı yeni ifadəni beytdə işlətdiyi digər sözlərlə birbaşa əlaqələndirə bilmişdir.

Məsələn, aşağıdakı beytdə “uzun-uzadı arzular silsiləsi” ifadəsi ilə uzun-uzadı arzuları xəyalında canladırılmış və onu “sabahın fikri” ifadəsi ilə əlaqələndirmişdir.

ینک یم هتوک وت رگ ار لم لوط ی متشر

دوش ادرف ی مش یدن از اسران ات نک دهج

(Uzun-uzadı arzular silsiləsini əgər qısaltsan,

çalış sabahın fikrindən qısa edəsən).

Bu söz birləşmələrinin yeniliyi söz yaradıcılığı ilə birlikdə Kəlimin poetik dilinin yeniləşməsində rol oynamışdır.

Hind üslubunda diqqət çəkən əsas məqam numerativlərin istifadəsində rəngarəngliyin həddən artıq çox olmasıdır. Bəzi məqamlarda ədəddən sonrakı iki amildən biri mücərrəd olur, bəzən bu amillərin ikisi də mücərrəd olur. Belə olan halda ölçmə mümkünsüzləşir.

Bu zaman ifadə tərkibində söz sırası belə olur: ədəd + numerativ + sayılan.

Bu formalara hind üslubunda daha çox təsadüf etmək olar:

- 1) ədəd + maddi + maddi – yüz misir şəkər
- 2) ədəd + maddi + mücərrəd – bir səhər rüsvayçılıq
- 3) ədəd + mücərrəd + maddi – bir süqutluq zəncir
- 4) ədəd + mücərrəd + mücərrəd – arzunun yüz gerilik uzunluğu

Kəlimin yaradıcılığını bu kontekstdən araşdırsaq yuxarıda qeyd edilən dörd formanı aşağıdakı nümunələri ilə qarşılaşırıq:

Birinci qrup (ədəd + maddi + maddi):

Yüz səhər gövhər, bir dünya ürək, bir sinə yara, yüz bağ ərgəvan.

یسرپ هچ ل د ل ا ح ز ا و ا ی مرط نی چی رد

مدی سرون ه ن اش نو چ دراد مخز ه نی س کی (561/7)

(Onun hörük düyünləri ilə bağlı ürəkdən nə soruşursan?)

Bir sinə yarası var yeni çatmış daraq kimi)

İkinci qrup (ədəd + maddi + mücərrəd):

Yüz səhər ümid, yüz kol ümid, yüz yara cəfa, yüz karvan arzu

تسا دی ع بش ار س وه ن ا ل ف ط م ک و ت فلز

تسا دی م ح ب ص ص دص ن ت س ب آ ه ک ت سا ی م اش (57/1)

(Ehtiras körpələri üçün sənin zülfün bayram gecəsidir,

Yüz səhər ümidə hamilə qalmış bir axşamdır.)

Üçüncü qrup (ədəd + mücərrəd + maddi):

Yüz cür eyş-işrət, yüz rəng nalə

دش ترش ع ه نو گ دص مز ل ت س م ت ت ع چر ک ر ا ب م

دم آ افق ز ا زور ی ف زورون ی دم آ ات نی بب (293/7)

(Mübarək qayıdışınla yüz cür eyş-işrət lazım oldu.

Bax, novruzun gəlişi ilə başdan qələbə gəldi)

Dördüncü qrup (ədəd + mücərrəd + mücərrəd)

Bir arzu əzmkarlıq, yüz min rəng təmənnə, yüz rəng arzu

Kəlimin çoxluq mənasını ifadə edən beyti:

ل گ ت ل ج خ ق ر ع ز ا دروخ ب آ ن م چ کی

درب ر ا ز ل گ ه ب د ا ب ر گ و ت فلز ت ه ک ن (221/5)

(Gülün həya tərindən bir çəmən su içər,

Əgər zülfünün ətrini külək çəmənliyə aparsa).

“Bir çəmən su” ifadəsindəki “bir” sözü çoxluq mənasını ifadə edir. Bu ifadə ilə bir çəmənlik miqyasında olan su nəzərdə tutulmuşdur.

Aşağıdakı beytdə də “bir” ədədi çoxluq mənasını ifadə edir. Çünki şair bir sinə yara deyərkən sinəni bürüyən çoxlu sayda yaranı nəzərdə tutmuşdur:

ی س ر پ ه چ ل د ل ا ح ز ا و ا ی مرطنی چ رد

مدی س ر ون ه ن اش نو چ دراد م خ ز م ن ی س کی (561/7)

(Onun hörük düyünləri ilə bağlı ürəkdən nə soruşursan?

Bir sinə yarası var yeni çatmış daraq kimi).

Ümumiyyətlə deyə bilərik ki, hind üslubundakı söz yaradıcılığının miqyası digər fars şeiri üslublarından yüksəkdir [1, s. 42]. Qeyd etdiyimiz kimi, Kəlim yaradıcılığı yeni söz və söz birləşmələri ilə zəngindir. Yüksək istedadı və təbinin zənginliyi onun fars dilinin inkişafında və zənginləşməsində böyük rol oynamasına səbəb olmuşdur. O bu səciyyəsi ilə Saib və Bidel kimi müasir şairlərə təsir göstərə bilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. 1367 ، شورس، نارەت ؛ ی دنە کب س و ی ر ه پ س ، ل د ی ب ، ن س ح ، ی ن ی س ح
2. 1368 ، ه ا گ آ ، نارەت ، مود چ ، اه □ ه ن ی آ ر ع اش ، اض ر دم ح م ، ی ن ک د ک ی ع ی ف ش
3. 1367 ن ات س ب ات ، نارەت ، همش چ رشن ، مود چ ، نون ج روش د اب درگ ، س مش ، ی دور گ ن ل
4. ن ات س ب ات و راهب ، گن هرف ، دنه و ناری ای ب د ا ی مزوح و د ی دنه کب س : اره ز ، رو پاس راپ
1385
5. ی ن رشن ، نارەت ، ام را گ زور ات ی ما ج ر ص ع ز ا ی س ر اف ت ا ی ب د ا ، اض ر دم ح م ، ی ن ک د ک □ ی ع ی ف ش
1378
6. ت م س ، نارەت ؛ ی دنە کب س فور عم ی ا ر ع ش ر گ ی د و ب ی ا ص ر ا ع ش □ ی □ ه د ی ز گ ر ب ؛ ت م ح م ، ن ا م ه ق
1387
7. 1387 ، نارەت ، ی ر و ص ق ط ن م ، د م ح م ، ی ر ا س ن ا و خ
8. ش ن ا د ی ا م ی س ر ش ن ، نارەت ، (ی ل ی ل خ ل ل □ ل ی ل خ ح ی ح ص ت) ر ا ع ش ا ن ا و ی د ، ع ، ی و ل ه د ل د ی ب
ج 2 ، 1384
9. 1386 : نارەت ، س مش ت ا ی ل ز غ ی ه د ی ز گ ، اض ر دم ح م ، ی ن ک د ک ی ع ی ف ش

Abstract

LINGUISTIC FEATURES OF KALIM KASHANI'S DIVAN

Hadi HAGGUF AKHR

Ph.D. student of the Institute of Manuscripts after Muhammad Fuzuli, ANAS

Key words: poem, Indian style, poet, artistic tools

The article has been dedicated to some linguistic features of Kalim Kashani's Divan – game of words, usage of language of the common people, formation of special expressions and etc. Couplets of the poet in the Divan, sometimes, are compared to those of Saeb Tabrizi and Bidel Dehlavi.

Резюме

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ «ДИВАНА» КЯЛИМА КАШАНИ

Хади ХАГГИФАХР

Диссертант Института Рукописей им. Мухаммеда Физули

Ключевые слова: поэт, индийский стиль, художественные средства

В статье были исследованы некоторые языковые особенности «Дивана» Кялима Кашани. Среди них можно перечислить такие особенности, как игра слов, использование простонародного наречья, создание особых словосочетаний и прочие. По ходу исследования был произведён сравнительный анализ бейтов, приводимых из «Дивана» Кашани с бейтами, написанными Саибом Табризи и Биделем Дахлеви.

XIX ƏSR AMERİKAN ROMANTİKLƏRİNİN DÜNYA ƏDƏBİYYATINA VERDİYİ TÖHFƏLƏR

Zeynəb AĞAYEVA

Azərbaycan Universiteti, magistr

Rəyçi: Fil.e.d, prof.Qorxmaz Quliyev

Açar sözlər: Romantizm, Amerikan romantik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri

Romantizmin bir ədəbi-bədii cərəyan kimi meydana gəlməsinə səbəb nə olmuşdur? Bu suala cavab üçün yalnız Qərb düşüncəsində yox, ümumiyyətlə o dövrdə başqa regionlarda mövcud olan əhval-ruhiyyəyə, xalqların arasındakı münasibətlərin dialektikasına nəzər yetirmək lazım gəlir. Romantizmin yaranmasına 3 əsas faktor təsir göstərmişdir:

- 1) 1789-1794-cü illərdə baş verən Böyük Fransa burjuva inqilabı
- 2) Napoleon müharibələri
- 3) Avropada baş verən azadlıq hərəkatları

Parisdə baş verən inqilabi “partlayış” bütün Avropaya öz təsirini göstərdi. “Azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq!” şüarı adı altında bütün Avropa xalqlarının dünyagörüşünə təsir etdi. Feodalizm quruluşuna qarşı mübarizədə formalaşan burjuaziya tədricən öz mütərəqqi keyfiyyətlərini itirdi; əgər əvvəllər bu sinif ədalətin tərəfdarı kimi çıxış edirdisə, indi özü əlində olan bütün vasitələrdən istifadə edərək ədaləti boğmağa can atırdı. Belə bir durumda inqilabi əhval-ruhiyyə fəhlə sinfinə keçdi. Beləliklə, bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə mübarizə aparən zadəganlıq, burjuaziya və proletariat arasındakı münaqişə XIX əsrin sonlarına qədər özünü büruzə verdi.

Böyük fransız inqilabı (1789-1794) yeni tarixi dövrü Maarifçilik dövründən ayıran əsas hadisə oldu. Nəinki hakimiyyət formaları, cəmiyyətin sosial quruluşu, siniflərin tərkibi dəyişmiş və bununla yanaşı əsrlərlə formalaşmış anlayışlar sisteminin özü də sarsılmışdı. Maarifçilər ideya cəhətdən inqilabı hazırlamışdılar, lakin onun aqibətini təsəvvürlərinə belə gətirməmişdilər. Maarifçilərin gözlədikləri “İdrak dövrü” baş tutmadı.

Belə bir tarixi mühit təkcə estetik fikirdə yox, dünyagörüşündə də yeni istiqamət - romantizmin yaranmasına zəmin yaratdı.

Romantizm haqqında danışarkən ilk növbədə onun genezisindən başlamaq doğru olardı. Belə ki, “roman” sözü (fransızca “roman”, ingiliscə “romance”) XVI-XVIII əsrlərdə cəngavər poeziyasında olan bir çox xüsusiyyətləri özündə əks etdirən və klassisizm qaydalarına uyğun gəlməyən bir janra deyilmişdir. XVIII əsrin sonunda Almaniyada, XIX əsrin əvvəllərində isə Fransada, həmçinin İtaliya, Polşa, Rusiya kimi ölkələrdə romantizm özünü yaradıcılıq prinsipləri baxımından klassisizmə qarşı qoyulan bədii cərəyanları səciyyələndirmək üçün romantizm sözünü işlətməyə başladılar. Bu cərəyanın nümayəndələri romantizm anlayışını həvəslə qəbul etdilər və yeni təşəkkül tapan ədəbi – bədii, estetik cərəyan romantizm adlanmağa başladı.

Amerikan romantizmi XIX əsrin birinci yarısından inkişaf etməyə başlayır. Amerikadakı romantizm XIII əsrin 70-ci illərində Amerikada baş verən inqilabla əlaqədar olan hadisələrə və 1789-1793-cü illərdəki Fransa inqilabına cavab olaraq meydana gəlmişdi. Ölkənin tarixində XIX əsrin birinci yarısı gənc burjua respublikasının Amerika Birləşmiş Ştatlarının yaranması dövrü idi ki, bu da İstiqlaliyyət uğrunda müharibədə əldə edilmişdi. Ölkənin həyatında baş verən mühüm hadisələr XIX əsrin birinci yarısında amerikan ədəbiyyatında öz inikasını tapdı.

Amerikan romantizmi XIX əsrin 20-30-cu illərində əhəmiyyətli müvəffəqiyyətlər qazanır. Amerikada romantizmin milli inkişaf dövrü və özünəməxsus amerikan deyim tərzinin kəşfi üst-üstə düşdü. Milli şəxsiyyətin möhkəmlənməsi və romantizmin yeni ortaya çıxan idealizmi və ehtirası "Amerikan İntibahı"nın bünövrəsini təşkil etdi.

Romantiklərin iddiası, elmdən daha çox sənətin universal gerçəyi ifadə edə biləcəyi ideyaları idi. Romantiklər fərd və cəmiyyət üçün ifadə vasitəsi olan sənətin əhəmiyyətini vurğulayırdılar. Romantik dövrün görkəmli sənətkarlarından olan Ralf Valdo Emerson "Şair" ("The Poet", 1844) adlı əsərində qeyd etmişdir ki, bütün insanlar gerçəkliklə yaşamalı və özünü ifadə etməyə ehtiyac duymalıdır. Sevgidə, sənətdə, pul ehtirasında, siyasətdə, işdə, oyunda həmişə ağırlı-acılı sirmimizi dilə gətirmək üçün çalışırıq. Gözəgörünməz insan özünün yalnız yarısıdır, onun digər yarısı isə ifadə etdiyidir. "Özünəgüvən" ("Self-reliance") adlı əsərində Emerson qeyd edirdi ki, axmaq bir fikir kiçik ağılların düşmənidir. Halbuki özü də təbiətdən ilham alan amerikan individuallığının yaranışı üçün etdiyi çağırışda çox haqlı olmuşdu. Onun yeni bir milli baxışa olan ehtiyac, fərdi təcrübənin istifadə edilməsi kimi fikirləri ilk nəşr etdiyi əsəri olan "Təbiət" ("Nature", 1836) əsərində ortaya qoyulmuşdur.

Lonqfellowun poeziyası da amerikan romantizm tarixində diqqət çəkmişdir. Harvardda müasir dillər üzrə professor olan Lonqfellow (1807-1882) zamanının tanınmış şairi idi. Lonqfellow Amerika və Avropa ənənələrini birləşdirən ənənələri tarixi, əfsanəvi nöqtəyi-nəzərdən işləmişdir. O, Avropa vəznələriylə yerli əfsanələri xalq arasında yayan üç uzun hekayə xarakterli şeir yazmışdır. Bunlar "Evangelina" ("Evangeline", 1847), "Hayavata mahnısı" ("The Song of Hiawatha", 1855) və "Maylz Stendişin Pərəstişi" ("The Courtship of Miles Standish", 1858) adlı əsərlər idi. Lonqfellow müasir dillər üzrə kitab və əfsanələri yenidən izah edir və Vaşinqton İrvinin "Eskizlər kitabı" ("Sketch Book") adlı əsərindən bəhrələnərək qələmə aldığı "Uetr-Mer" ("Outre-Mer") adlı səyahət kitabını da yazmışdır.

Amerikada məşhur olan ilk professional qadın jurnalist olan Füller təsirli kitab tənqidləri və qadın məhbusları kimi ictimai mövzularla əlaqədar hesabatlar yazmışdır. Bu hesabatların bir qismi 1846-cı ildə "Ədəbiyyat və incəsənət barədə yazılar" ("Papers on Literature and Art") adlı kitabında çap olundu. 1845-ci ildə "XIX əsrdə qadın" ("Woman in the Nineteenth Century") başlıqlı ən önəmli kitabını yazdı. Bu kitab əvvəlcə 1840 və 1842-ci illəri arasında redaktoru olduğu transendental yönümlü jurnal olan "The Dial"da işıq üzü gördü.

Füllerin "XIX əsrdə qadın" kitabı Amerika cəmiyyətində qadının roluna həsr olunmuş ilk əsər olmuşdur. O, əsərdə cinsi bərabərsizliyi ön plana çəkmiş, onun yaratmış olduğu mənfi nəticələri ən xırda detalınadək analiz etmiş, bununla bağlı müsbət addımlar atmağı təklif et-

mişdir. Fikirləri o dövr üçün həddindən çox müasir məzmun daşıyırdı. “Öz ayaqları üzərində dayanma”nın əhəmiyyətini vurğulayan Füller bunun qadınlarda olmadığını qeyd etmişdir. Füller feminist yazıçıdan daha çox insan azadlığı və qüruruna həsr edilmiş bir inqilabçı və islahatçı kimi diqqəti cəlb edir.

Ceyms Fenimor Kuper (1789-1851) Amerika ədəbiyyatında tarixi romanın, dünya ədəbiyyatında “dəniz romanı”nın yaradıcısı olmuşdur. Eyni zamanda o öz yaradıcılığında hindi tayfalarının tarixi taleyi, Amerikanın özünəməxsus təbiətinin təsviri kimi mövzuları romantik təhkiyə vasitəsilə ifadə etmiş unikal sənətkardır.

F. Kuper Amerika burjua cəmiyyətini tənqid edərək onun sadə insanlara düşmənlər olduğunu, bu sadə insanların cəsarətini və nəcibliyini tərənnüm edir. 1821-ci ildə Amerika ədəbiyyatında ilk milli roman sayılan “Casus” əsərini yazır. İstiqlaliyyət mübarizəsinə həsr olunmuş bu roman yazıçıya dünya şöhrəti qazandırır. Bundan sonra o, bir-birinin ardınca “Pirat” (1822), “Losman” (1823), “Loyonel” (1825) kimi tarixi romanlarını yazır. Amerika hindularının həyatı, məişəti, yaşayış tərzini də Ceyms Fenimor Kuperi həmişə narahat etmişdir. O, bu mövzuda “Pionerlər” (1823), “Sonuncu mögikan” (1826), “Ləpirçi” (1840), “Vəhşi heyvan ovçusu” (1848) romanları silsiləsini yazaraq dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirmişdir.

Edqar Allan Po (1809-1849) amerikan ədəbiyyatında romantizmin aparıcı nümayəndələrindən biridir. O, qırx illik qısa ömrü ərzində qısa oçerklər, detektiv, elmi-fantastik və kriminoloji janrdan bir sıra əsərlər yazmışdır. Yaradıcılığına “Anabel Li”, “Zıncırovlar”, “Quzğun” kimi əsərlər, hekayələrindən isə “Qara pişik”, “Aşerlər evinin süqutu”, “Qızıl böcək”, “Xanım Liqeya”, “Ru Morq küçəsində qətl”, “Çuxur və kəfkir”, “Oğurlanmış məktub”, “Döyən ürək” əsərlərini misal göstərmək olar. Edqar Po öz əsərlərində həm burjua həyatına, bu həyatın doğurduğu bütün iyrencə nəticələrə bəslədiyi mənfi münasibətləri, həm də dərin bədbinliyi əks etdirmişdir. Onun əsərlərində tez-tez nəzərə çarpan kədər, ümitsizlik və ölüm motivlərinin təsvir edilməsinin əsas kökü yazıçının pul qazanmaq üçün adamların qəddarlığını və zalımlığını təsviri ilə uydurma və fantastik aləmlə real həyatı qarşı-qarşıya qoyması ilə bağlıdır.

Herman Melvill (1819-1891) məşhur amerikan roman və hekayə ustası, esseist və şair olmuşdur. O, “Mobi Dik” və ömrünün sonunda yazmış olduğu “Billi Badd” əsərləri ilə daha çox məşhurluq qazanmışdır. Sağlığında onun birinci üç kitabı diqqəti cəlb etmiş, 1840-cı illərin sonunda ədəbiyyat sahəsində böyük müvəffəqiyyət qazanmış, 1850-ci illərin ortalarında populyarlığı azalmış və bir daha əvvəlki populyarlığı geri qaytara bilməmişdi. 1846-cı ildə Melvill özünün ilk kitabı olan “Taypi” əsərini çap etdirir, bu kitab onun yaradıcılıq dövrünün başlanğıcı idi. Melvill bədii yaradıcılıqla cəmiyyəti on il ərzində məşğul olmuşdur: 1857-ci ildən o, nəsr əsərləri yazmaqdan imtina etmiş və yalnız ölümündən bir az əvvəl “Billi Badd” adlı kiçik bir povest çap etdirmişdir. Vətəndaş müharibəsi illərində o, dörd kiçik şeirlər kitabı çap etdirmişdir: “Savaşlar və müharibə haqqında şeirlər” (1866), “Klarel” (1876), “Con Marr və başqa dənizçilər” (1888) və “Timoleon” (1891). “Mobi Dik” əsəri ilə yanaşı, Melvill fantastik sosial-siyasi romanı olan “Mardi” (1849), psixoloji romanı “Pyer” (1852), tarixi “İzrail

Potter” (1854), “Yoldan çıxaran” (1857) romanlarının da müəllifidir. Melvillin yaradıcılığı rəngarəngdir və öz bədii-estetik keyfiyyətləri baxımından eyni dəyərə malik deyildir. Sənətkarın əsərləri arasında “Taypi” və “Mobi Dik” romanlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Toxunduğumuz problemlərdən görüldüyü kimi, Amerika ədəbiyyatı Qərb bədii fikrində ən gənc ədəbiyyat olmasına baxmayaraq ümumdünya ədəbi prosesinə ləyaqətlə qoşula bilmiş və bu onun XX əsrdə dünyanın aparıcı ədəbiyyatlarından birinə çevrilməsinə əsas yaratmışdır. Məhz romantizm dövründə Amerika ədəbiyyatı bədii – estetik müstəqillik yoluna qədəm basmışdır.

Ədəbiyyat:

1. The American Tradition in Literature, 9th Edition, Edited by George and Barbara Perkins, 1999
2. The Norton Anthology of the American Literature. 3rd edition / vol.2. New York, 1989
3. Hecker M. American Literature. Moscow, 1978
4. Засурский Я.Н. Романтические традиции американской литературы XIX в. Москва: Наука, 1982
5. Блок А. А. О романтизме. Москва: Правда, 1971

Abstract

THE CONTRIBUTION OF XIX CENTURY ROMANTICISTS TO WORLD LITERATURE

Zeynab AGAYEVA

Graduate student of Azerbaijan University

Reviewer: Doctor of Philology, prof. Qorkhmaz Quliyev

Key Words: Romanticism, Outstanding representatives of American Romantic Literature

In the article author is looking through the Romanticism in American Literature - The Greatest American Romanticists. Romanticism appeared in American Literature in the years of social unrest which followed the Revolution of 1775 – 1783. The ideals of the age of Enlightenment expressed in the solemn words Liberty, Equality and the pursuit of Happiness for all became the privilege for the few, instead of being protected by law and enjoyed by all the people. The works of romantic writers reflected the clashing conflicts between the harsh realities of life and the proclaimed ideals.

Резюме

ВКЛАД РОМАНТИКОВ XIX ВЕКА В МИРОВУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Зейнаб АГАЕВА

Магистрант Университета "Азербайджан"

Отзыв: Д.фил.н., проф. Горхмаз Гулиев

Ключевые слова: романтизм, выдающиеся представители американской романтической литературы

В статье автор рассматривает романтизм в американской литературе - американских романтиков. Романтизм появился в американской литературе в годы социальных волнений, которые следуют равенства революции 1775 - 1783. Идеалы эпохи Просвещения выражено в торжественных словах "свобода", "равенство" и "стремление к счастью для всех" стал привилегией для немногих. Произведение писателей - романтиков отражает конфликт между суровой реальной жизнью и провозглашенными идеалами.

Романтические поэты и писатели обогатили теории литературы, разработав такие жанры как роман (исторический, социальный, фантастический, утопический, философский, интеллектуальный) и рассказ. Писатели романтизма были истинными патриотами. Они любили свою страну и признали важность развития национальной литературы и национальной истории.

Исторический роман начался в Америке с Купера "Шпион", и "Пионеры". Купер был первый американский писатель, отразивший историю своей страны, показавший вред и конфликт, которую цивилизация вызвало у индейцев между природой и цивилизацией, социальные изменения-пожалуй главная забота Фенимора Купера в его романах.

İNGİLİS DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRB MƏSƏLLƏRİ SƏCİYYƏLƏNDİRƏN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Nərgiz HƏŞİMOVA

Azərbaycan Universiteti, magistr

Rəyçi: f.e.n. dos.R..M. Şabanov

Açar sözlər: atalar sözləri və zərb məsəllərin folklorşünaslıq, pedaqogika və dilçilik elmində öyrənilməsi; ingilis atalar sözləri və zərb məsəllərini səciyyələndirən bəzi leksik-semantik, üslubi və qrammatik xüsusiyyətlərin tədqiqi

Əsrlərin yadigarı, hər bir xalqın misilsiz söz sərvəti olan folklor nümunələri, o cümlədən, atalar sözləri elmin üç sahəsində - folklorşünaslıq, pedaqogika və dilçilikdə öyrənilir.

Folklorda atalar sözlərinin və zərb məsəllərin toplanması, mənşəyi və ideya məzmunundan bəhs olunur.

Atalar sözləri öz mənşəyini ibtidai icma quruluşundan alır. O vaxtdan bəri insanların təbiət və cəmiyyət haqqındakı təcrübələri, bilik və sınaqları atalar sözləri və zərb məsəllərində qısa və bədii şəkildə öz əksini tapmışdır. Atalar sözləri xalq həyatının müxtəlif sahələrinə aid olduğu kimi, bunların yaranma yolları da müxtəlif olmuşdur. Təsərrüfatın, həyatın, məişətin elə bir sahəsi tapılmaz ki, xalq o barədə atalar sözü yaratmamış olsun. Odur ki, atalar sözü və zərb məsəllərin mövzu dairəsi genişdir. Cəmiyyətdə fəryad edən ziddiyyətlər, ictimai bərabərsizlik, siniflər arasındakı əksliklər, aclıq-toxluq məsələləri atalar sözlərinin ideya məzmununu təşkil edir. Fikrimizi sübuta yetirmək üçün bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:

1. Hunger breaks stone walls - aclıq adamı hər şeyə vadar edər [1, s.41].

2. New laws, new lords - təzə ağa, təzə ağacan [2, s.8].

3. A rich man's cock even sets an egg - varlının xoruzu da yumurtlar [2, s.19]. Bu nümunələrdə yoxsulların varlılara nifrətinin, kinayəli münasibətinin şahidi oluruq.

Atalar sözləri və zərb məsəllər tərbiyə kodeksləri olduğundan pedaqogikada, o cümlədən, xalq pedaqogikasında, bunların tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhs olunur və tərbiyənin tərkib hissələrinə (fiziki tərbiyə, ailədə uşaq tərbiyəsi, ağıl tərbiyəsi, əxlaq tərbiyəsi və s.) görə tədqiq edilir. Məsələn:

fiziki tərbiyə ("Sağlam bədəndə sağlam ruh olar - a sound mind in a sound body") [1, s.41].

ailədə uşaq tərbiyəsi ("Uşaqları xoşbəxt olan ata xoşbəxt insandır - happy is he that is happy in his children") [1, s.34].

ağıl tərbiyəsi ("Ağıl ağıldan üstündür - two heads are better than one") [2, səh.9].

Dilçilik elmində atalar sözlərinin və zərb məsəllərin leksik, üslubi və qrammatik xüsusiyyətləri öyrənilir. Məqaləmizi, əsasən atalar sözlərinin və zərb məsəllərin leksik, üslubi və qrammatik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr etmişik.

I.İngilis atalar sözləri və zərb məsəllərin bəzi leksik-semantik xüsusiyyətləri

Bilirik ki, dilçiliyin leksikologiya şöbəsi dilin leksik sistemi, yəni sinonim, antonim, omonim, çoxmənalı sözlərin tədqiqi ilə məşğul olan bir sahədir. Sadaladığımız leksik dil vahidləri bir-birindən mənə etibarilə fərqlənir. Bunlara diqqət yetirək:

Sinonim - formaca müxtəlif, mənaca uyğun gələn sözlərə deyilir. Məsələn: “uca”, ”hündür”, ”gülmək”, “qəş etmək” sinonim sözlərdir və s. Belə sinonimlər ingilis atalar sözləri və zərb məsəllərində də işlənmişdir. Məsələn:

1. Half a loaf is better than no bread - aclıqda darı çörəyi halvadan şirin olar [2, s.95].
2. It never rains, but it pours - dərd gələndə xalvar ilə gələr, çıxanda misqal ilə [2, s.118].

Antonim - əks mənalı sözlərə deyilir. Məsələn: gecə-gündüz, balaca-böyük, isti-soyuq, və s. İngilis atalar sözləri və zərb məsəllərində də belə antonimlərə nümunə göstərmək olar. Məsələn:

1. More haste, less speed - asta gedən çox gedər [2, s.124].
2. Misfortunes tell us what fortune is - yaxşı getməyincə qədri bilinməz [3, s.110].

Omonim formaca eyni, mənaca müxtəlif olan sözlərə deyilir. Məsələn: “bağ salmaq” və “çəkmənin bağı” və s. Bu mənada ingilis atalar sözləri və zərb məsəllərində “well” sözü həm “yaxşı”, həm də “quyu” mənasında işlənmişdir.

Well begun is half done - Yaxşı başlanğıc işin yarısıdır [2, s.131].

We know never the value of water till the well is dry - Quyunun suyu qurumayınca suyun qədrini bilmirik [2, s.131].

Çoxmənalı sözlərdə söz həqiqi mənasından başqa məcazi mənalarda da işlənir. Məsələn: “baş” sözü həm həqiqi mənada işlənir, yəni insanın başı nəzərdə tutulur. Məsələn: O, başını tərətədi. “Baş” sözü həm də məcazi mənada işlənir. Məsələn: Yuxarı başda oturmaq və s. Belə çoxmənalı sözlərə ingilis atalar sözləri və zərb məsəllərində də rast gəlmək olur. Məsələn:

1. Böyük başın böyük olar qovqası - a great man has great worries [2, s.16].
2. Başından böyük iş görmək – to bite off more than one can chew və s. [2, s.16]. (Azərbaycan dilində olan hər iki nümunədə “baş” sözü məcazi mənada işlənmişdir).
3. Two heads are better than one – ağıl ağıldan üstündür (İngilis dilində olan bu nümunədə isə “baş” sözü həqiqi mənada işlənmişdir [2, s.9].

II.İngilis atalar sözləri və zərb məsəllərin bəzi üslubi xüsusiyyətləri

Bilirik ki, üslubiyyat dilşünaslıqla bağlıdır. İstər ifadə, istərsə də təsvir vasitələri bədii əsərin, bədii cümlənin emosianallığına, bədii cəhətdən qüvvətlənməsinə, təsvir, tərənnüm, yaxud təcəssüm olunan hadisənin oxucuya daha qabarıq çatdırılmasına xidmət edir. Bədii təsvir vasitələri ilə bədii ifadə vasitələri arasında müəyyən yaxınlıq və oxşarlıq var. Ona görə də bu anlayışlar ədəbiyyatşünaslıqda bəzən birlikdə “Bədii təsvir və ifadə vasitələri” kimi işlədilir. Lakin bunların birini digərindən fərqləndirən cəhətlər də vardır.

Bədii dil, o cümlədən, ingilis dili müxtəlif təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. Bunlardan ən çox istifadə olunan təsvir və ifadə vasitələrinin ingilis atalar sözləri və zərb məsəllərində necə əks olunduğunu nəzərdən keçirək:

Bədii təzad. Təzad sözünün mənası bir anlayış, hadisə və sairənin başqa birisinin ziddinə,

əksinə olması deməkdir. Məsələn:

1. Great boast, small roast - tərif çoxdur, xeyiri isə yoxdur [2, s.73].
2. Hear much, speak little - az danış, çox eşit [2, s.98].

Mübaligə. Ərəb sözü olan mübaligə şişirtmək, böyütmək, artırmaq mənasını bildirir. Buna bəzən ədəbiyyatşünaslıqda hiperbola da deyilir. Bədii əsərdə nəzərə çatdırılacaq hadisənin, hiss-həyəcanın qəsdən əslində olduğundan daha güclü, qabarıq verilməsinə, şişirdilməsinə mübaligə deyilir. Məsələn:

1. To make a fly out of a molehill - Milçəkdən fil düzəltmək [2, s.45].
2. A drawing man will catch a straw - suda batan saman çöpündən yapışar [2, s.52].

Kinayə. Kinayə adi danışıda, xalq arasında ən çox işlənən ifadə vasitəsidir. Ədəbiyyatşünaslıqda bu söz ironiya ilə əvəz olunur. Kinayə ərəb sözü olub, tənə etmək, toxunmaq mənasını verir. Ironiya yunan sözüdür, hiyləgərlik, istehza deməkdir. Kinayə xarakteri daşıyan ifadə üçün hiss-həyəcan, yüksək ton, şiddət deyil, sakitlik əsas şərtidir. Sakit, adi şəkildə deyilmiş sözlər daha dərin və ciddi mənə kəsb edir. Kinayənin daha kəskin forması təriz adlanır. Ədəbiyyatşünaslıqda bu sarkazm termini ilə ifadə olunur. Tərizdə istehza, tənə daha yüksək mərhələyə çatır və tənqid hədəfi ifşa edilir. Məsələn:

1. Thresh the wind, to beat the air - suyu həvəngə qoyub döymək [2, s.52].
2. Offer works to a lazy one, he will give you good advice - tənbelə iş buyur, sənə ağıl öyrətsin [2, s.53].

Alliterasiya bədii təsiri qüvvətləndirmək məqsədilə işlənən ifadə vasitəsidir. Alliterasiya təbiətdəki səslərin təqlidi yolu ilə təsvir olunan əşya və ya hadisənin, avazını yaratmaq üçün ayrılıqda bir sözdə, yaxud şeirin misralarında, nəsrin cümlələrində eyni səslərin təkrar edilməsidir. Məsələn: S.Vyrğunun “Köhnə dostlar” poeməsindəki misralar “Pıçıldadır şirin-şirin şıltaq ləpələr”, S.Rüstəmin “Çapayev” şeiri buna misal ola bilər. Alliterasiyaya ingilis atalar sözləri və məsəllərində də nümunə göstərmək olar. Məsələn:

1. Cut the coat according to the cloth – ayağını yorğanına görə uzat [2, s.80].
2. Dog does not eat dog-it it ətə yeməz [2, s.84].

Bənzətmə Bədii əsərlərdəki ifadə qüvvətli olsun deyər yazıçı, müəllif təsvir etdiyi varlığın əsas cizgilərini verməklə kifayətlənməyib, onu başqa şəxs əşya və ya hadisə ilə müqayisə edir. Belə müqayisəyə bənzətmə (təşbih) deyilir. Bənzətmələr müəyyən sözlərin, qoşmaların (“kimi”, “tək”, “sanki”, “təkin”, “elə bil ki” və s.) köməyi ilə əmələ gəlir. İngilis dilində isə belə bənzətmələr “as”, “like”, “as if” sözlərinin köməyi ilə düzəlir. Azərbaycan dilində bənzətməyə bir nümunə: “Təyyarə quş kimi uçar”

As you brew, so must you drink - nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına [2, s. 85].

Like mother, like daughter - anasına bax qızını al [2, s.47].

Alleqoriya. Bəzi hallarda bunu təşxis (şəxsləndirmə və ya dilə gətirmə) adlandırırlar. Burada insanlara xas olan hadisə və xüsusiyyətlər cansızların, bitkilərin, heyvanların simasında təsvir olunur. Məsələn, təbiət insan kimi canlandırılır, danışdırılır, mənalandırılır [3,s.9]. Məsələn, “dəniz gülür”, “hava qaşqabaqlıdır” və s. İngilis atalar sözləri və zərb məsəllərində alleqoriyaya aid nümunələrə diqqət yetirək

1. He sets a fox to keep the geese – qoyunu qurda tapşırmaq [2, s. 22] .

2. Running with the hare and hunting with the hounds – dovşana deyir qaç, tazıya deyir tut [2, s.27].

Belə nümunələrin sayını daha da artırmaq olar və bunlar üslub vasitələrinin nə qədər zəngin olduğunu aydın göstərir.

III. İngilis atalar sözləri və zərb məsəllərinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri

Atalar sözləri və zərb məsəlləri daha zəngin qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Öncə qeyd etməliyik ki, qrammatika iki bölmədən – morfologiya və sintaksisdən ibarətdir: morfologiyada nitq hissələri və sintaksisdə isə cümlənin növləri (sadə və mürəkkəb cümlələrə) tədqiq edilir. Bu mənada ingilis atalar sözləri və zərb məsəlləri də müxtəlif növ nitq hissələri və cümlələr (sadə və mürəkkəb cümlələr) əsasında yaranmışdır. Məsələn:

Mücərrəd isimlərin işlənməsi

1. Caution is parent of safety – ehtiyat igidin yaraşığıdır [2, s.77].

2. Actions speak louder than words – sözlə yox, işinlə göstər[2, s.65].

Müəyyənlik və inkarlıq bildirən əvəzlilərin işlənməsi

1. All that glitters is not gold – hər parıldayan qızıl deyil [2, s.60].

2. Everybody's business is nobody's business – hər işin bir biləni olmalıdır [2, s.75].

Şəxs əvəzlilərinin işlənməsi

1. As you brew so must you drink – nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına [2s.96].

To be felilə düzələn atalar sözləri və zərb məsəllər

1. Knowledge is power – bilik böyük qüvvədir [2, s.102].

2. When candles are out, all cats are grey – gecə pişik samura bənzer [2, s.76].

To have köməkçi felilə düzələn atalar sözləri və zərb məsəllər

1. Every bean has its black – hər gözəlin bir eybi var [2, s.71].

2. Hasty climbers have sudden falls – tələsən gecəyə düşər [2, s.97].

Felin şəxssiz formaları ilə düzələn atalar sözləri və zərb məsəllər

1. In every beginning think of the end – işə başlamazdan əvvəl sonunu düşün [2, s.72].

2. Each bird likes to hear himself sing – hər kəsə öz səsi xoş gələr [2, s. 72].

Felin məchul növündə işlənen atalar sözləri və zərb məsəllər

1. He that once deceives is ever suspected – yalançının evi yandı heç kəs ona inanmadı [2, s. 82].

2. Draw not your bow till your arrow is fixed – yüz ölç, bir biç [2, s.85].

Felin zaman formalarına aid nümunələr

1. One lie makes many – yalan yalan gətirər [2, s. 38].

2. Who chatters to you will chatter to you – özgənin sirrini sənə söyləyən sənənin də sirrini özgəyə söylər. [2, s.77]

Sadə cümlədən ibarət olan atalar sözləri və zərb məsəllər

1. The rotten apple injures its neighbours – bir dana bir naxırı korlayar [2, s.67].

2. A constant guest is never welcome – çağırılmamış qonaq süpürülməmiş yerdə oturur [2, s. 94].

Cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərinə aid nümunələr

Mübtədaya aid nümunələr

1. A man can do no more than he can – insan bacarığından artıq heç nə eyləyə bilməz [2, s.107].

2. Two heads are better than one – ağıl ağıldan üstündür [2, s.97].

Xəbərə aid nümunələr

1. Among the blind one-eyed man is king – korlar arasında bir gözlü şahdır [2, s.73].

2. It is a good horse that never stumbles – yaxşı at bürüməz [2, s.38].

Tamamlığa aid nümunələr

1. First catch your hare then cook him – əvvəl dovşanı tut, sonra dərisinə qiymət qoy [2, s.96].

2. He who likes borrowing dislikes paying – borc alan qaytarmaq istəməz [2, s.74].

Təyinə aid nümunələr

1. Better an open enemy than a false friend – saxta dostdan açıq düşmən yaxşıdır [2, s.87].

2. A blind man would be glad to see – kor nə istər iki göz, biri əyri, biri düz [2, s.73].

Zərfliklərə aid nümunələr

1. Wash your dirty linen at home – ailənin sirrini bayırda danışma (Yer zərfliyi) [2, s.131].

2. One to-day is worth than two to-morrow - bir bu gün iki sabahtan yaxşıdır (Zaman zərfliyi) [2, s.80].

3. Better to do well than to say well – yaxşı deməkdənsə işini yaxşı göstər. (Tərzi hərəkət zərfliyi) [2, s.84].

Qrammatikanın sintaksis bölməsindən biz yalnız atalar sözləri və zərb məsəllərdə sadə cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərinə aid nümunələr verməklə kifayətləndik, lakin mürəkkəb cümlədən ibarət olan, yəni tabesizlik və tabelik əlaqəsi əsasında yaranmış atalar sözlərini gələcəkdə geniş planda tədqiq etməyə ehtiyac vardır.

Seçdiyimiz nümunələr az da olsa, ingilis atalar sözləri və zərb məsəllərin leksik – semantik, üslubi və qrammatik xüsusiyyətlərə malik olduğunu aydın görməyə kömək edir. Bunların gələcəkdə geniş planda tədqiq olunması dilçiliyin leksikologiya, üslubiyyat və qrammatika sahələrinə aid nəzəri məsələləri daha da inkişaf etdirməkdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. Гварджиладзе И.С. Мчедлишвили Д.И. Английские пословицы и поговорки. Москва «Высшая шк.» 1971

2. Azərbaycanca –ingiliscə, ingiliscə -azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət. B., "Azərbaycan Dövlət Tədris Pedaqoji Ədəbiyyat nəşriyyatı", 1962

3. Həşimov Ə. və Sadıqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası antologiyası. B., 1993

Abstract

**THE CHARACTERISTIC FEATURES OF PROVERBS AND
SAYINGS IN THE ENGLISH LANGUAGE**

Nargiz HASHIMOVA

Graduate student of Azerbaijan University

Reviewer: Ph.D. Rafiq Shabanov

Key words: This article deals with the study of proverbs and sayings in folklore, pedagogy and linguistics. Much attention is given to the research of some lexical – semantic, stylistic and grammatical features characterizing English proverbs.

Резюме

**ОСОБЕННОСТИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРК
НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ**

Наргиз ГАШИМОВА

Магистр Университета “Азербайджан”

Отзыв: к.ф.н доцент Р.М.Шабанов

Ключевые слова: В статье излагается изучение пословиц в фольклоре, в педагогике и лингвистике. Большое внимание уделено на исследование некоторых лексическо - семантических, стилистических и грамматических особенностей, характеризующие английские пословицы

DİLÇİLİKDƏ MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN TƏDQIQI

Tamilla ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Universiteti, magistr

Rəyçi: dos.,f.e.n. Rafiq Şabanov

Açar sözlər: mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri, mürəkkəb sözlərin komponentləri

Məlumdur ki, bütün dillərdə, iki, üç müstəqil sözdən əmələ gəlmiş sözlər mürəkkəb sözlər kimi fəaliyyət göstərir. Həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb sözlər iki və daha artıq sözdən əmələ gəlir. Bu ümumi cəhətdən söz birləşməsi ilə mürəkkəb söz bir-birinə çox yaxınlaşır və az qala onlar arasındakı fərq silinmiş olur. Mürəkkəb sözlərin “zahiri görkəmi”, ifadə üsulu söz birləşməsi ilə çox yaxınlıq təşkil edir, bəzən ən incə cəhətlərini nəzərdən keçirmədən onları bir-birindən ayırmaq çox çətin olur. Buna görə də burada həm zahiri cəhətlər, həm də daxili cəhət, məna cəhəti və ümumiyyətlə bu iki kateqoriyanın ən mühüm spesifik cəhətləri nəzərdən keçirilməlidir.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlə söz birləşməsinin fərqləndirilməsi bir qədər asandırsa, mürəkkəb sözlərlə söz birləşməsinin münasibətini müəyyənləşdirmək, onları fərqləndirmək nisbətən çətinidir. Mürəkkəb sözlər məsələsindəki mübahisəli cəhətlər, dilçilikdə gah mürəkkəb söz, gah da birləşmə adlanan ifadələr və s. nəzərə alınarsa bu məsələnin mürəkkəbliyi bir daha diqqəti cəlb edir.

Mürəkkəb sözlərin bir çoxunun formalaşma prosesində olması və mürəkkəb söz kimi tam sabitləşməməsi də məsələni çətinləşdirir [1, 135].

Mürəkkəb sözlər də, əsasən söz birləşməsinə uyğun şəkildə formalaşır. Hətta birləşmələrin tərəfləri arasında olan sintaktik əlaqələr mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və söz birləşmələrində olduğu kimi, mürəkkəb sözlər də bu cəhətdən qruplaşır [2].

Söz birləşmələri: white paper (ağ kağız), green meadow (göy çəmən), yellow flower (sarı gül), milberry leaf (tut yarpağı), school building (məktəb binası), the drawing man (batan adam), the looking girl (baxan qız), the driving man (maşın sürən adam), human voice (insan səsi) və s.

Mürəkkəb sözlər: greyhaired (ağsaqqal), blueeyed (göygöz), a tall man (uca boy adam), blackbrowed (qaraqaş), good looking (qəşəng görünüşlü), blackboard (lövhə) və s.

Göründüyü kimi, burada qarşılaşdırılan söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında bir sıra ümumi cəhətlər vardır. Bu jəhətləri aşağıdakı şəkildə qeyd etmək olar:

1. Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Onları təşkil edən sözlər hər iki halda müstəqil sözlərdir.

2. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni nitq hissəsinə aiddir və həm də eyni qrammatik formalıdır.

3. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri bir-birinə uyğun

şəkildə sıralanır.

4. Həm söz birləşmələrinin, həm də mürəkkəb sözlərin komponentləri eyni qrammatik əlaqə ilə birləşir. Birinci qrupda olanlar yanaşma əlaqəsi ilə, ikinci qrupda olanlar yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə, üçüncü və dördüncü qrupda olanlar idarə əlaqəsi ilə əmələ gəlmişdir.

Yalnız belə konkret qarşılaşdırma deyil, ümumi şəkildə götürüldükdə də söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər bir sıra cəhətlərdən eyni əlamətlərlə müəyyənləşdirilir. Hətta bunları bir-birinə uyğun şəkildə tərifləndirmək də olur: həm söz birləşməsi, həm də mürəkkəb söz müstəqil sözlərin qrammatik və məna cəhətindən əlaqələndirilməsindən əmələ gəlir. Bu əlamətlərdən biri olmazsa, nə söz birləşməsi, nə də mürəkkəb söz yarana bilər.

Bəzən mürəkkəb sözlərin söz birləşməsi ilə qarşılaşdırılması halları da bu ümumi jəhətlərlə əlaqədardır. Məsələn, 1951-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında “sözün quruluşu” bəhsində boş-boş danışan (adam), ağına gələni danışan (uşaq), barmaq şəkilli damarlı (yarpaq) və s. kimi söz birləşmələri mürəkkəb sözlər sırasında verilməmişdir [1, 87].

Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri arasında struktur əlaqədən başqa semantik əlaqə də mövcuddur. Semantik əlaqə özünü mürəkkəb sözün tərkib hissələrinin arasındakı məna əlaqələrinin söz birləşmələrini əmələ gətirən komponentlər arasındakı məna əlaqələrini əks etdirməsində göstərir. Yəni mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri arasındakı məna əlaqələri həmin mürəkkəb sözün sinonimi olan söz birləşməsinin komponentləri arasındakı əlaqəyə uyğun gəlir. Məsələn,

N + N tipli mürəkkəb isimlər *pieman* (piroq satan), *horsewoman* (atlı qadın);

N + who + V + N tipli söz birləşmələrinə uyğun gəlir: *a man who sells pies*; *a woman who rides a horse*.

Belə mürəkkəb sözlərə N + of + N tipli söz birləşmələri də uyğun gələ bilər. Məsələn, *He wanted his son to settle down and be a real man of affairs* (Theodore Dreiser, “Cennie Gerhardt, pg. 155). - O, oğlunun sakitləşib özünü əsl cəmiyyət adamı kimi aparmasını istəyirdi.

Bu jümlədəki “*a man of affairs*”, “*businessman*” sözünə sinonim olaraq, N + of + N tipli söz birləşməsinə uyğundur.

Mürəkkəb sözlərlə işlənən fellər ilə söz birləşmələri arasındakı əlaqəni də müəyyən sxemlərə görə təhlil etmək olar. Bu zaman mürəkkəb sözlər V + N, söz birləşmələrini isə N + who + V tipli sxemlərlə göstərə bilərik. Məsələn, *hangman* (cəllad), *workman* (fəhlə), *washwoman* (paltar yuyan qadın) kimi sözlərə “*a man who hangs*”, “*a man who works*”, “*a woman who washes*” söz birləşmələri uyğun gəlir.

Mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələri əlaqəyə girərsə, mövcud modellər üzrə çoxlu yeni birləşmələr əmələ gəlir ki, onun da söz yaradıcılığında böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin elə mürəkkəb sözlər də vardır ki, onlardan münasib söz birləşmələri düzəltmək olmur. Məsələn, *lumberman* (ağajkəsən), *medlewoman* (dərzi), *postman* (poçtpalyon) və s. sözlərə uyğun söz birləşməsi və modellər düzəltmək mümkün deyil. Bu vəziyyətə başqa əsərlərdə də rast

gəlmək olar [3, 85; 4, 68; 5, 113].

Akademik L.V.Şerba da söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında ciddi fərqi nəzərə almamış və buna görə də bir sıra söz birləşmələrini mürəkkəb sözlərə aid etmişdir. Bu cəhətdən onun aşağıdakı izahatı xarakterikdir: “Söz birləşməsinin formal ifadəyə ehtiyacı yoxdur, yalnız təşkil olunduğu sözlərin mənasının məcmuyundan artıq məna ifadə etdiyinə görə söz qrupundan fərqlənən hər bir sintaktik qrup mürəkkəb söz ola bilər. Beləliklə, celeznae doroga, obhae tetradg, zubnae pasta, krasnoe vino və s. kimi söz birləşmələrini mürəkkəb sözlər hesab etmək lazım gəlir”.

Söz birləşmələrini mürəkkəb söz kimi izah edilməsinin əsas səbəbi onlar arasındakı uyğun cəhətləri əsas götürüb, fərqli jəhətlərə fikir verməməkdən ibarətdir. Dilçilik üçün isə bu iki kateqoriyanın ümumi cəhətləri deyil, onları bir-birindən ayıran və onların müstəqil hadisələr kimi izah olunmasına imkan verən cəhətlər daha çox maraqlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ söz birləşməsi problemi ilə nə qədər bağlıdırsa, bir o qədər də mürəkkəb söz problemi ilə bağlıdır. Ona görə də bu məsələyə həm söz birləşmələrinə, həm də mürəkkəb sözlərə aid əsərlərdə toxunulur. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələdən ilk dəfə M.Hüseynzadə bəhs etmişdir. O, ümumiyyətlə, söz birləşməsi və mürəkkəb söz deyil, təyini söz birləşmələri ilə həmin əsasda yaranan mürəkkəb sözləri müqayisə edərək, onlar arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri qeyd etmişdir.

Müəllif birinci növ təyini söz birləşməsi ilə o əsasda yaranan mürəkkəb sözlər arasında əsas fərqi onların komponentlərinin müstəqil vurğuya maldik olub-olmamasında, cəmlənmə, hallanma qaydalarında, mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edib-etməməkdə görür [6, 64].

Burada, ümumiyyətlə, söz birləşməsi və mürəkkəb söz məsələsi qoyulmasa da, həmin məsələnin həlli üçün bunun əhəmiyyəti ciddidir. Belə konkret müqayisələr həqiqi vəziyyəti meydana çıxarmaq müqayisə obyektlərini dəqiq şəkildə tutuşdurmaq və düzgün ümumi nəticələr çıxarmaq üçün xeyirlidir. Lakin ayrı-ayrı faktların tutuşdurulması o zaman elmi əhəmiyyət kəsb edir ki, onlar ümumiləşdirilən və müqayisə obyektinin bütün fərdi hallarına tətbiq edilə bilsin. Yəni burada elə nəticələr əldə etmək lazımdır ki, onlar söz birləşməsinin konkret bir forması ilə müəyyən bir mürəkkəb sözü fərqləndirməyə imkan verdiyi kimi, konkret formasından asılı olmayaraq, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözü fərqləndirməyə imkan versin.

Bu məsələdən M.İ.Adilovun “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər” adlı dissertasiyasında da bəhs edilmişdir. Adından da görüldüyü kimi, burada söz birləşməsi deyil, mürəkkəb söz mövqeyindən çıxış edilir. Müəllif mürəkkəb sözləri səciyyələndirərkən istə-istəməz bu məsələyə də toxunmalı olmuş və mürəkkəb sözlərin sərhəddini, hüdudunu müəyyənləşdirmək üçün söz birləşməsi ilə müqayisə aparmışdır [2,18]

Bu məsələ ümumi şəkildə “Müair Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı kitabda da qoyulmuşdur, A.Ələkbərovun “Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər” adlı dissertasiyasında da öləri olaraq ona toxunulmuşdur [7.22]

Bu əsərlərdə həmin məsələ ətrafında yürüdülmən fikirlər bəzən ümumi xarakter daşısa da, söz birləşməsi və mürəkkəb söz məsələsinin tədqiqi və həlli üçün əhəmiyyətli əsaslar verən

ümumi nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bizim fikrimizcə, bu ümumi nəticələr aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər - birləşmələrin komponentləri leksiksemantik müstəqilliyini tamamilə saxlayır, ayrılıqda olduğu kimi, birləşmə daxilində də ayrı-ayrı məfhumlarla bağlı olur. Buna görə də söz birləşməsində əşyalar arasında, əşyalarla əlamətlər, hərəkətlər və s. arasındakı əlaqələr bildirilir. Mürəkkəb sözləri təşkil edən sözlərdə isə bu müstəqillik qalmır və onlar ayrılıqda əlaqədar olduqları məfhumlarla bu və ya başqa şəkildə əlaqəni kəsir, ya da bu əlaqə çox zəifləyir. Mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən fərqli olaraq, öz-özlüyündə real varlıqlar arasındakı müxtəlif tipli əlaqələri ifadə edə bilmir.

2. Söz birləşməsinin hər komponentinə ayrılıqda sual vermək oalr: interesting book (maraqlı kitab) - what kind of? - interesting; what? - book. Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin isə xüsusi sualları olmur, yəni onlara ayrıca sual vermək mümkün olmur, mürəkkəb söz bütövlükdə bir suala cavab verir: keyhole (what?) house bed (istixana) - what? - greyhaired (man) - what kind of man?; baby sitter (days) - who və s.

3. Söz birləşmələrinin tərəfləri arasındakı sintaktik əlaqələr təsiredici vəziyyətdə olur, özünü açıq şəkildə hiss etdirir, bu əlaqələri əmələ gətirən qrammatik vasitələr isə dinamik xüsusiyyət daşıyır, daşlaşmır. Mürəkkəb sözlərdə isə bu əlaqələr hiss edilmir, nəzərə çarpmır, təhlil zamanı isə onlar nəzərə alınmır. Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edən qrammatik əlamətlər daşlaşaraq həmin sözün bir ünsürünə çevrilmiş olur. Məsələn, to go home (evə getmək) birləşməsindəki home (evə) və to go (getmək) sözləri arasındakı idarə əlaqəsi bütün varlığı ilə özünü göstərir və diqqət mərkəzində dayanır.

4. Söz birləşməsinin hər komponentinin özünə məxsus müstəqil vurğusu olur, yəni söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər ayrılıqda neçə ifadə edilirsə, söz birləşməsinin komponentinə çevrildəndə də eyni şəkildə ifadə edilir və onların vurğusunda hiss edilə biləcək heç bir dəyişiklik olmur. Mürəkkəb sözlərin komponentləri isə bir vurğu altında deyilir, yaxud da bunlardan birinin vurğusu öz əvvəlki mövqeyini saxlayır, digərinin vurğusu isə zəifləyir, ikinci dərəcəli vəziyyət alır və əsas vurğuya tabe şəkildə ifadə olunur. Məsələn, 'black 'bird (qara rəngli quş) - 'blackbird (qaraquş); 'black 'board (qara rəngli lövhə) - 'blackboard (lövhə) və s.

Bu xüsusiyyət, göründüyü kimi onların (söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin) qrafikasına da təsir edir. Bir halda sözlər ayrı-ayrı vurğular altında ifadə olunur və ayrı yazılır (söz birləşməsində), digər halda sözlər bir vurğu altında, yaxud da, əsasən, bir vurğu altında deyilir və bir yerdə yazılır (mürəkkəb sözlər).

A.İ.Smirnitski rus dilində söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün fərqləndirilməsində "razdelġnooformlennostġ" və "üelġnooformlennostġ" terminlərini işlədərəkən [8, 182], əs- lində, bu və ya başqa obyektiv xüsusiyyətləri nəzərə almışdır. Söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözlərin əsas fərqi özündə ifadə edən bu müvəffəqiyyətli terminlər artıq dilçilikdə geniş dairədə istifadə edilməyə başlamışdır.

5. Söz birləşmələrinin tərəfləri mütəhərrik olur. Onlar hər təsadüfdə yeni sözlərlə bir-

ləşərək başqa birləşmələrin komponentləri ola bilər. Bu cəhətdən ən vacib əlamət isə odur ki, söz, birləşmənin komponenti olduğu vaxt eyni zamanda başqa birləşmənin əmələ gəlməsində də iştirak edir. Məsələn, department chair (bölmə rəisi) - the chair of the department (bölmənin rəisi); to read a book (kitab oxumaq) - to read the book (həmin kitabı oxumaq) və s. Mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri isə belə xüsusiyyətə malik olmur. Mürəkkəb sözlərdə (əgər o, həqiqətən mürəkkəb söz kimi formalaşıbsa) heç vaxt bir komponent həmin vəziyyətdə başqa bir sözlə əlaqələndirərək yeni birləşmə və ya mürəkkəb söz təşkil edə bilmir.

Söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasında olan bu ümumi fərqlərdən başqa, konkret formaların müqayisəsi ilə əlaqədar olaraq, yeni və daha çox fərqlər qeyd etmək mümkündür. Məsələn, ikinci növ təyini söz birləşməsi ilə həmin əsasda yaranmış mürəkkəb sözləri müqayisə edərkən, M.Hüseynzadənin qeyd etdiyi hallanma, jəmlənmə, mənsubiyyət şəkilçilərinin artırılması ilə əlaqədar olan fərqli cəhətlər çox maraqlı və zəruri əlamətlərdir. Lakin, feli birləşmələrdə həmin əsasda yaranmış mürəkkəb sözləri fərqləndirərkən bu əlamətlərdən çıxış etmək olmaz. Onlar üçün isə əlavə xüsusi əlamətləri nəzərə almaq lazım gəlir. Ya da bir sıra birləşmələrin tərəfləri arasına başqa sözlərin əlavə olunmasından da çıxış edərək onları mürəkkəb sözlərdən fərqləndirmək olar, lakin bu xüsusiyyət birləşmələrin bir çoxuna aid olmadığına görə onu ümumi hal kimi qeyd etmək olmaz. Ona görə də, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözü fərqləndirmək üçün onların konkret formalarından asılı olmayaraq bütün təsadüflərdə tətbiq edilə biləcək fərqli jəhətləri nəzərə almaqla, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün konkret formasından irəli gələn cəhətlərə də nəzər yetirmək lazımdır. Əlbəttə ki, burada birincilər ön planda dayanır və söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözü fərqləndirmək üçün onların konkret formasına nəzər yetirmədən ilk növbədə bu ümumi əlamətlərdən çıxış etmək lazım gəlir.

Həm söz birləşmələri, həm də mürəkkəb sözlər hər bir dilin öz qaydaları əsasında qurulduğundan eyni mənanı ifadə etmək üçün bir dildə söz birləşmələrindən istifadə edildiyi halda, başqa dildə mürəkkəb sözlərdən istifadə edilə bilər. Məsələn, writing table - yazı stolu, hunting dog - ov iti, information buerou - məlumat bürosu, word combination - söz birləşməsi, student's hostel - tələbə yataqxanası, foreign language - xarici dil, final exam - buraxılış imtahanı və s.

Ədəbiyyat:

1. Arnold I.V. The English Word.M.,1986.
2. Dictionary of Britain. Adrian Room,Oxford University,Press,1986
3. Ilyish B. the Structure of Modern English.M-L.,1965
4. Bolinger,Dwight. Meaning and Form. London,1977
5. Ginsburg R. and others. A Course of English Lexicology.M.,1989
6. Nida E. A Morphology. Ann Arbor Michigan University,1968.
7. Berlizon S. The English Verbal Collocations. M-L.,1964.
8. Jespersen Otto, Growth and Structure of the English Language. Oxford,1982.

Abstract

STUDY OF COMPLEX WORDS IN LINGUISTICS

Tamilla ALIYEVA

Graduate student of Azerbaijan University

Key words: compound words, word combination, compound words of components

The main subject of this article is to define specific feature of compound words. This specific features include the grammatical-structural properties. Every word has its own specific features. Defining the accentual structure of language is the main problem of linguistics. And such tasks are investigated by scholars such as A.I.Smirnitsky, V.V.Vinaqradov, L.V.Sherba.

Резюме

ИССЛЕДОВАНИЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ В ЛИНГВИСТИКЕ

Тамилла АЛИЕВА

магистр Университета «Азербайджан»

Ключевые слова: сложные слова, словосочетания, компоненты сложных слов

Основной предмет этой статьи должен определить определенную особенность сложных слов. Эти определенные особенности включают грамматически-структурные свойства. У каждого слова есть свои собственные определенные особенности. Определить акцентуальную структуру языка - основная проблема лингвистики. И такие задачи исследованы учеными, такими как А.И.Смирницкий, В.В.Виноградов, Л.В.Шерба.

“İPƏK YOLU” JURNALINA MƏQALƏLƏRİN TƏQDİM OLUNMA QAYDALARI

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

Azərbaycan universitetinin (Au) məqalələr toplusu “İpək yolu” jurnalında elmin bütün sahələri üzrə məqalələr dərc olunur. Beynəlxalq, elmi, ictimai-siyasi və çoxprofilli “İpək yolu” jurnalı rübdə bir dəfə nəşr edilir. Müxtəlif ölkələrin alimləri redaksiya heyətinin üzvüdür.

“İpək yolu” jurnalına Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul olunur:

I. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı və əlaqə nömrələri göstərilməlidir.

II. Məqalənin həcmi 20 səhifəyə qədər, Word proqramında, 1.5 aralıq, Times New Roman şrifti ilə, 14 pt. hündürlüyündə olmalıdır. Məqalənin əvvəlində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, sonunda isə işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

III. Məqalədə açar sözlər (3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır, xülasələrə də tərcümə olunaraq əlavə edilməlidir.

IV. Məqalə jurnalın elektron ünvanına göndərilməli və ya CD-də redaksiyaya təqdim edilməlidir.

V. Azərbaycan və türk dillərində yazılan məqalələrin ingilis və rus, ingilis dilində yazılan məqalələrin Azərbaycan və rus, rus dilində yazılan məqalələrin isə Azərbaycan və ingilis dillərində xülasələri də yazı ilə birlikdə göndərilməlidir. Xülasələr minimum 500 simvol olmalıdır. Xülasədə məqalənin qısa məzmunu, məqsədi və nəticə yer almalıdır. Bundan başqa xülasələrdə müəllif(lər)in adı, titulları və məqalənin adı da göstərilməlidir.

VI. İstifadə olunan ədəbiyyat məqalənin sonunda yer almalı və iqtibaslar məqalənin içərisində [1, səh-342], [2, səh-78] və s. şəkildə göstərilməlidir.

- İstifadə olunan ədəbiyyat iqtibas olunan ədəbiyyatların mətnə rast gəlinəndə ardıcılıqla nömrələnməlidir.

- İnternetdən (saytlardan) istifadə olunmuşdursa ədəbiyyat siyahısının sonunda, link tam şəkildə, götürüldüyü tarixlə birgə yer almalıdır.

Nümunə:

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə iqtisadi inkişafı dövlət Proqramı// “İqtisadiyyat” qəzeti. 29 aprel - 5 may 2009-cu il.

2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, iv c., Bakı: “Elm”, 2000, 456 s.

3. Həbibov İ. Romantik lirikanın imkanları, Bakı: “Yazıçı”, 1984, 167 s.

4. <http://palm.newsru.com/finance/11mar2009/default.html> - 11 mart 2009, 19:00.

5. tr.wikipedia.org/wiki/Türkiye-Avrupa_Birliyi_ilişkiləri - 9 iyun 2009, 21:35.

VII. Jurnalə göndəriləcək məqalələr başqa yerdə yayımlanmamış və ya yayım üçün təqdim edilməmiş olmalıdır.

VIII. Məqalənin yayımlanmasına müvafiq (o cümlədən anonim) rəylər alındıqdan sonra jurnalın redaksiya heyəti qərar verir.

IX. Məqalənin hər səhifəsi 4 azn məbləğində qiymətləndirilir.

Qeyd: Azərbaycan universitetinin magistrləri tamamilə pulsuz, müəllimləri, dissertant və doktorantları isə 50% güzəştə (yəni səhifəsi 2 azn) məqalələrini təqdim edə bilərlər.

Məqalələrin göndəriləcəyi ünvan:

Azərbaycan universiteti

Yasamal rayonu, General Akim Abbasov pr-84,

(Keçmiş Kiyev pr) Bakı, Azərbaycan

Tel: (+99412) 434 76 89-94, daxili 102

Faks : (+99412) 430 49 29

E-mail: venera.sharifzade@gmail.com

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin Siyahısı”na daxil edilmişdir.

Журнал включён в «Список научных изданий, рекомендуемых для публикации основных результатов диссертаций в Азербайджанской Республике», утверждённый Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики.

The magazine was inscribed in “The scientific edition list, recommended to publication of main results of the dissertations in Azerbaijan Republic”, confirmed by Superior Examination Board under President of Azerbaijan Republic.

Dergi Azərbaycan Cumhuriyyəti Cumhurbaşkanı yanında Yüksek Tasnif Komisyonu tarafından onaylanmış Azərbaycan Cumhuriyyətində doktoraterlərin genel sonuclarının yayınlanması önerilen bilimsel yayınların listesine dahil edilmişdir.